

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІРИНА ГУБЕЛАДЗЕ

**СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ У МІСТІ:
ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ**

Монографія

Київ – 2015

УДК 316.6:316.34.56:159.922.8

ББК 88.5

Г 93

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 10/13 від 24 жовтня 2013 р.

Рецензенти:

Т. В. Дмитрова, кандидат психологічних наук, доцент

Г. В. Циганенко, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності :
монографія / І. Г. Губеладзе. – К. : Міленіум, 2015. – 236 с.

ISBN 978-966-8063-76-3

У монографії висвітлено результати дослідження трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження внаслідок міграції до міста. Розглядаються соціально-психологічні чинники, що спонукають молодь переїжджати в місто, порівнюються особливості соціальної ідентичності сільської і міської молоді. Розкрито суть психологічних механізмів та виокремлено стадії трансформації соціальної ідентичності, показано, як ці механізми функціонують у різних соціально-демографічних групах молоді. Проаналізовано основні стратегії соціально-психологічної адаптації сільської молоді в місті та окреслено напрями і форми роботи, що має на меті як запобігання можливій дезадаптації колишнього сільського мешканця, так і подолання негативних наслідків дезадаптованості.

Може становити інтерес для науковців, викладачів, психологів-практиків, аспірантів, студентів, працівників органів державної влади та всіх, хто цікавиться проблемами міграції сільської молоді, а також питаннями трансформації соціальної ідентичності, що зазвичай супроводжує цей процес.

ISBN 978-966-8063-76-3

УДК 316.6:316.34.56:159.922.8

© Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України, 2015

© Губеладзе І. Г., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	12
1.1. Соціальна ідентичність як психологічний феномен.....	12
1.2. Спільнота як інститут формування соціальної ідентичності.....	21
1.2.1. Психологічний зміст спільноти	21
1.2.2. Порівняльний соціально-психологічний аналіз міської і сільської спільнот	24
1.2.3. Проблеми трансформації соціальної ідентичності в умовах міграції молоді із села до міста	30
1.3. Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності	35
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕКОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ МІСЬКОГО ЖИТТЯ	43
2.1. Уявлення молоді про характерні риси молодих жителів села і міста.....	43
2.2. Соціально-психологічні чинники міграції сільської молоді до міста	46
2.3. Особливості трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті	49
2.3.1. Структура і побудова емпіричного дослідження	49
2.3.2. Психологічний зміст орієнтацій молоді у плануванні свого майбутнього	56
2.3.3. Психосемантичне дослідження образів сільської і міської молоді та міських жителів	65
2.3.4. Структура соціальної ідентичності сільської і міської молоді.....	73
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ СІЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В МІСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ	88
3.1. Психологічний зміст механізмів трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті	88
3.2. Особливості функціонування психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності в різних соціально- демографічних групах молоді.....	94
3.3. Функціонування психологічних механізмів залежно від умов, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя	113
3.4. Соціально-психологічні стратегії адаптації сільської молоді в місті ...	119
РОЗДІЛ 4. ДОСВІД ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ СІЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ	126
4.1. Програма організації та проведення експериментального дослідження.....	126
4.2. Особливості реалізації експериментального впливу	132

4.3.	Зміни в структурі соціальної ідентичності сільської молоді внаслідок функціонування психологічних механізмів.....	138
------	---	-----

РОЗДІЛ 5.	СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ В МІСТІ.....	150
------------------	--	------------

5.1.	Основні напрями і форми роботи із запобігання дезадаптації сільської молоді в місті та подолання негативних наслідків цього процесу.....	150
5.2.	Програма соціально-психологічного тренінгу конструювання власного майбутнього (для старшокласників)	157
5.3.	Програма тренінгу соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження до міського середовища	170
5.4.	Соціальна творчість як стратегія життєвої самореалізації сільської молоді в міській спільноті	181

ВИСНОВКИ	186
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191
---	------------

ДОДАТКИ

<i>Додаток 1.</i>	Результати контент-аналізу “Образ сільської і міської молоді”, “Образ сільської і міської громади”	211
<i>Додаток 2.</i>	Скорочений варіант Інтерв’ю за статусами ідентичності.....	213
<i>Додаток 3.</i>	Опитувальник для сільських старшокласників щодо їхніх уявлень про сільську і міську громади	214
<i>Додаток 4.</i>	Семантичний диференціал “Образ сільської молоді”, “Образ міської молоді”, “Образ міських жителів”.....	215
<i>Додаток 5.</i>	Опитувальник “Особистісна та соціальна ідентичність” В. Урбанович (рос.).....	216
<i>Додаток 6.</i>	Опитувальник “Криза ідентичності” Е. Еріксона (рос.).....	221
<i>Додаток 7.</i>	Опитувальник “Статуси ідентичності” Дж. Марсія (рос.)...	222
<i>Додаток 8.</i>	Тест Его-ідентичності (стандартизоване інтерв’ю Еріксона – Марсія) (рос.).....	226
<i>Додаток 9.</i>	Опитувальник “Стратегії захисту ідентичності” Г. Бреквела – Г. Томе (рос.).....	227
<i>Додаток 10.</i>	Кореляційна плеяда психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності й умов, на які орієнтується молодь, плануючи своє життя	228
<i>Додаток 11.</i>	Бланк експертної оцінки.....	229
<i>Додаток 12.</i>	Програма експериментального заняття.....	231

ВСТУП

Проблема міграції сільської молоді до міста не нова для України, однак в умовах сучасного соціально-економічного розвитку країни це питання значно загострюється і набуває нових вимірів. Особливо актуально означена проблема постає у зв'язку з тим, що міграція із села до міста часто відбувається вимушено. Значна частина сільської молоді мігрує до міста, бажаючи здобути якісну освіту, знайти добру високооплачувану роботу і поліпшити якість власного життя. На сьогодні це реальне, масове і часто неконтрольоване явище, що визначає соціально-економічний розвиток та демографічну структуру відповідних регіонів.

Безумовно, високий рівень міграційної активності сільської молоді викликає жвавий інтерес та активне обговорення у владному середовищі та серед науковців різних галузей, однак це питання залишається на рівні констатації факту активних міграційних процесів та масовості цього явища. На жаль, нині в різних галузях науки бракує теоретичних і практичних напрацювань, що пояснювали б чинники (у тому числі і психологічні), механізми та особливості міграційної активності сільської молоді, а тим паче пропонували шляхи розв'язання зазначеної суспільної проблеми. І досі не вивчено належною мірою процеси долучення людини до нової спільноти та ідентифікації з нею. Відкритим залишається й питання мотивів такого вибору молоді людини, а також стратегій, що їх використовує особа, інтегруючись у міську спільноту.

Аналіз літературних джерел показав, що ставлення науковців до явища міграції сільського населення досить неоднозначне. З одного боку, його оцінюють як певне благо, що дає змогу знедоленій сільській молоді вирватися з незадовільних умов сільського життя, побудувати власну кар'єру, скористатися можливостями самореалізації, які широко надаються в міському середовищі. З другого боку, міграція постає як украй негативне явище, що дестабілізує соціально-демографічну структуру суспільства та спричинює вияви маргінальності сільського населення в місті, особливо коли людині не вдається досягти мети переїзду та реалізувати високі очікування щодо нових обривів розвитку та можливостей.

Серед основних чинників, що детермінують міграцію сільської молоді до міста, В. Чигрин виділяє матеріальні, організаційні (система освітніх інституцій), духовні (сукупність міграційних планів молоді), регіональні (місцеві особливості міграційних процесів) і вікові (вікові особливості міграційної мобільності особи).

Загалом науковцям вдалося дійти згоди щодо домінування соціально-економічних чинників міграції сільського населення до міста. Вочевидь, прагнення сільської молоді жити у великих містах має глибоке соціально-економічне підґрунтя: рівень трудової зайнятості населення, розвитку різних форм соціального захисту, житлових умов у них вище, ніж в сільській місцевості. На сьогодні велике місто надає молоді більше можливостей соціальної, професійної та життєвої самореалізації. Однак мігранти сільського походження спроможні реалізувати їх лише частково внаслідок неповного інтегрування в міський спосіб життя, недостатнього засвоєння норм і цінностей міської спільноти. До негативних наслідків такої міграції, на яких наголошують науковці, можна віднести зниження економічного, демографічного і трудового потенціалу села, неконтрольованість і стихійність міграційних процесів, низькокваліфіковану зайнятість сільського населення в місті. Однією з головних причин цього процесу є зростання міграційного відтоку сільської молоді в міста, основні обсяги якого формуються за рахунок молоді у віці 15-24 років. Очевидно, таке явище не можна нівелювати, оскільки саме ця частина населення є найбільш освіченою і працездатною, будує сім'ю і народжує дітей. Нерівномірність економічного розвитку міста і села призводить до зростання внутрішньої міграції. Безробіття через брак робочих місць, низький рівень соціальної інфраструктури в селах і малих містах – чи не основні рушії внутрішньої міграції і відтоку сільського населення в міста.

Київ і великі міста є найбільш привабливими місцями для мігрантів, незважаючи на те, що приїжджі із сільської місцевості мають тут обмежені можливості купівлі житла та отримання висококваліфікованої добре оплачуваної роботи. У самих великих містах та навколо них виникає низка поселень, у яких мешканці не мають реєстрації за місцем проживання, позбавлені права власності на житло, доступу до комунальних та соціальних послуг і працюють переважно в тіньовому секторі.

Адаптаційні можливості внутрішніх мігрантів доволі низькі. Їхнє переміщення має стихійний, нерегульований характер, поза державними чи галузевими програмами, а також поза обліком і реєстрацією в органах юстиції. Що більші диференціація і поляризація між собою міста і села як соціально-територіальних утворень, то більшою є небезпека нерегульованих міграційних процесів, представлених насамперед поселенськими переміщеннями сільської молоді. Як стверджує В. Чигрин, обмеженість можливостей соціального просування молоді на селі, незбалансованість відносин у системі “місто-село”, невідповідність у багатьох випадках

уявлень частини молоді про можливості, які дає їм місто, реальній ситуації стимулюють міграційні процеси.

Міграція може бути як стаціонарною, за якої відбувається повна зміна місця проживання та роботи, і маятниковою, коли, не змінюючи місця проживання, люди виїжджають на роботу до поселень іншого типу, переважно із села до селищ міського типу та міст, де є робочі місця. У своїй роботі ми зосередимося на процесах стаціонарної міграції.

Сучасні наукові дослідження більшою мірою торкаються соціально-демографічних та економічних наслідків такої міграції для існування і розвитку села. При цьому особистість мігранта, перед яким постає необхідність адаптації до нових умов життя та пошуку власної ідентичності, залишається поза увагою дослідників. Маловивченими є психологічні аспекти міграції та пов'язані з нею можливості зміни в структурі ідентичності мігранта. Для психологічної науки ця проблема цікава насамперед із погляду адаптації особи до нових умов життя, до цінностей і соціальних норм нової спільноти, можливостей самореалізації, зміни соціальної ідентичності. На наш погляд, важливим є зміщення акценту із соціально-економічних та демографічних процесів, що супроводжують міграційні рухи селянства, та їхніх наслідків на особистість самого мігранта, соціально-психологічні чинники його поселенських орієнтацій, процеси і механізми змін у структурі його соціальної ідентичності, а отже, і питання його соціально-психологічної адаптації в новому соціальному середовищі. Ця група молоді потребує особливого соціально-психологічного супроводу як на етапі поселенського самовизначення сільських старшокласників, так і в процесі соціальної адаптації молоді сільського походження до міської спільноти, оскільки сам факт міграції актуалізує загострення психічних комплексів і може призводити до переживання кризи ідентичності.

Соціальну ідентичність розглядають як один з основних компонентів особистості, у якому концентруються і структуруються уявлення особи про своє місце в соціальному світі. Цьому феноменові присвячено низку досліджень (В. Агеєв, Г. Андреєва, Н. Іванова, Ч. Кулі, Дж. Мід, Г. Солдатова, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Е. Еріксон), у яких ідентичність постає як динамічна структура, що нелінійно розвивається протягом усього життя людини. Г. Теджфел і Дж. Тернер розглядали соціальну ідентичність як когнітивну схему, що виконує роль регуляції поведінки в певних умовах. Формування соціальної ідентичності відбувається на основі усвідомлення своєї належності до певної спільноти. Протягом життя людина ідентифікує себе з різними соціальними спільнотами, що зумовлює зміну компонентів її соціальної ідентичності (В. Васютинський, Л. Найдьонова, Б. Паригін).

У цьому розумінні не випадковим є зростання інтересу до проблеми трансформації соціальної ідентичності, що визначається складністю та суперечностями цього процесу, його роллю в соціально-психологічній адаптації особи до мінливих умов соціальної реальності, зв'язком з особистісними кризами (Г. Андрєєва, П. Бергер і Т. Лукман, Н. Іванова, В. Павленко, Г. Солдатова, В. Ядов). Оскільки молоді селяни активно залучені до системи сільського способу життя, вони формують систему власних уявлень про переваги та недоліки, а також загальні риси сільського і міського життя і на цій основі – свої поселенські орієнтації. Дальші життєві орієнтири визначаються саме в міському середовищі. Відтак молоді мігранти цілком явно починають відчувати різницю, до того ж доволі помітну, соціально-економічних умов життя в місті і селі.

Молода людина сільського походження, переїжджаючи до міста, опиняється під впливом нових соціальних норм і цінностей, що може спричинити відчуття особистісної неспроможності, загострення психічних комплексів, переживання кризи ідентичності. Молодь, яка прагне залишитися в місті, не просто адаптується до умов міського середовища, а намагається інтегруватися до міської громади, стати членом цієї спільноти і носієм її норм та цінностей. Успішність соціальної адаптації мігранта до нових обставин залежатиме від того, наскільки адекватно чи проблемно він переживатиме свій новий соціальний статус, свої права та обов'язки, від того, наскільки забезпечені можливостями нові очікування.

Водночас, попри значну кількість наукових досліджень феномена соціальної ідентичності, досі слабо розробленою залишається проблематика психологічних механізмів її трансформації. Саме в цьому напрямі ми спрямували свій пошук, зосередившись на аналізі психологічного змісту та особливостей функціонування механізмів трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в міській спільноті.

Переважає більшість досліджень сільського соціуму має соціально-економічне спрямування, тоді як власне психологічних досліджень сільської спільноти майже немає. Були спроби розробити соціально-психологічний портрет міста, визначити місце людини в міському просторі (В. Вагін, Л. Вірт, Н. Іванова, Б. Паригін, І. Туров, О. Фільц, О. Яницький). Однак проблеми соціальної ідентичності представників сільської і міської спільнот, особливості трансформації соціальної ідентичності в умовах міграції населення із села до міста, психологічних механізмів такої трансформації залишилися невивченими, що й зумовило наш інтерес до обраної тематики.

У своєму дослідженні ми зробили спробу виявити особливості

соціальної ідентичності сільської і міської молоді, розкрити психологічний зміст та механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті. На основі отриманих даних нам вдалося розробити модель трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в процесі її інтеграції до міської спільноти. І головне, ми визначили, яким чином відбувається така трансформація соціальної ідентичності, які психологічні механізми функціонують у цьому процесі, а також як їхня актуалізація/деактуалізація впливає на можливі процеси адаптації сільської молоді в місті, конструювання нею власного життєвого шляху.

У монографії представлено авторське розуміння поняття психологічного механізму трансформації соціальної ідентичності як закріпленого у психологічній організації особистості функціонального способу зміни змісту когнітивних, афективних і поведінкових компонентів соціальної ідентичності, у результаті здійснення якого актуалізуються одні і деактуалізуються інші її сфери, змінюється їхня ієрархія та режим функціонування. Уточнено визначення трансформації соціальної ідентичності як психологічно опосередкованого переконструювання її компонентів у результаті впливу на людину біологічних, особистісних, соціальних та економічних чинників із метою збереження балансу та сталості в структурі особистості.

У результаті проведеного нами дослідження визначено, що провідними психологічними механізмами трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті є ідеалізація власної групи, деідеалізація власної групи, групова деідентифікація, активне залучення, ідеалізація образу Я, деідеалізація образу Я, конфронтація, конформізм. З'ясовано, що на першій стадії трансформації соціальної ідентичності інтенсивніше діють такі механізми, як ідеалізація власної групи, групова деідентифікація, ідеалізація образу Я та конфронтація. Для другої стадії більш характерними є деідеалізація власної групи, групова деідентифікація, активне залучення, ідеалізація образу Я, деідеалізація образу Я.

Монографія містить програму та результати проведеного експерименту, за допомогою якого було доведено, що під впливом досліджуваних механізмів відбувається переконструювання соціальної ідентичності сільської молоді, яка мігрувала до міста, насамперед територіальної, етнічної ідентичності і само-оцінки. На нашу думку, основні теоретичні положення та сформульовані за результатами дослідження висновки можуть знайти застосування під час розроблення програм з

ефективного прогнозування і формування стратегій адаптації та інтеграції молоді сільського походження до міської спільноти, реалізації програм соціальної політики і соціальної роботи із сільською молоддю. Отримані результати можуть бути використані в роботі соціально-психологічних служб, а саме в консультативній і психокорекційній, у ході розроблення тренінгів і семінарів, для цілеспрямованого формування адаптивних можливостей сільської молоді в процесі міграції до міста. Викори-станий у роботі психодіагностичній інструментарій може становити методичну основу подальших досліджень процесів трансформації соціальної ідентичності.

Матеріали монографії висвітлено в п'яти розділах. У *першому* розділі представлено огляд основних підходів до визначення соціальної ідентичності, її структури та процесу трансформації. На основі теоретичного аналізу складено опис сільської і міської спільнот та проаналізовано проблеми трансформації соціальної ідентичності, зумовленої міграцією сільської молоді до міста. Розглянуто психологічні механізми формування й трансформації соціальної ідентичності. У *другому* розділі наведено результати емпіричного дослідження психологічного змісту соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті. Досліджено основні мотиви міграції сільської молоді до міста. Проаналізовано структурно-змістові особливості соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка мігрувала до міста, та визначено напрями трансформації. *Третій* розділ присвячено дослідженню психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності, що зумовлена міграцією сільської молоді до міста, та аналізу особливостей їхнього функціонування. У *четвертому* розділі подано програму організації та проведення експериментального дослідження трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в міській спільноті внаслідок дії певних психологічних механізмів. Наведено результати експерименту та визначено сфери соціальної ідентичності, що є найбільш чутливими до впливу того чи того психологічного механізму в умовах міграції сільської молоді до міста. *П'ятий* розділ містить методичні рекомендації щодо профілактики та подолання негативних наслідків дезадаптації сільської молоді в міській спільноті.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СУ – сільські учні (старшокласники);

ССС – студенти сільського походження, які планують жити в селі;

ССМ – студенти сільського походження, які планують жити в місті;

СПС – сільська працююча молодь;

СПМ – молодь сільського походження, яка живе і працює в місті;

МУ – міські учні (старшокласники);

МС – міські студенти;

МП – міська працююча молодь;

СлтС – студенти із селищ міського типу;

СлтП – молодь із селищ міського типу, що живе і працює в місті;

СМ – сільська молодь;

ММ – міська молодь;

МЖ – міські жителі

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Соціальна ідентичність як психологічний феномен

Актуалізація проблеми ідентичності зумовлена сучасним станом суспільства, що характеризується високою динамічністю внутрішніх змін, зростанням загального напруження, руйнацією раніше стійких структур, а отже, і зміною уявлень людини про себе, про світ та своє місце в ньому.

На сьогодні теорія соціальної ідентичності розробляється в межах різних напрямів психологічної науки, що забезпечує наявність широкого кола підходів у її трактуванні, визначенні характеристик, чинників виникнення, а також механізмів формування й трансформації. Традиції аналізу ідентичності простежуються в річищі психоаналізу (А. Ватерман [253], Е. Еріксон [214], Дж. Марсія [243], З. Фрейд [194]), символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі [97], Дж. Мід [115; 244]), біхевіоризму (А. Бандура [12], К. Левін [99]) та когнітивної психології (Г. Брейкуел [230; 231], Р. Дженкінс [238], Г. Теджфел [249], Дж. Тернер [251; 252]).

Підґрунтям для дослідження феномена соціальної ідентичності стали класичні ідеї вивчення ідентичності, які розробляли свого часу У. Джеймс [58], З. Фрейд [194], Е. Еріксон [213; 214], Е. Фромм [196], А. Бандура [12; 228], А. Ватерман [253]. Праці цих дослідників заклали передумови появи терміна “ідентичність” у науковій психології та провокують жвавий інтерес до вивчення цього психологічного явища вже протягом більше ніж століття.

Якщо раніше увагу дослідників привертала проблема ідентичності як психологічного феномена, то в ситуації соціальної нестабільності сьогодення на перший план виходять вимоги до вивчення ідентичності в умовах стрімких соціально-економічних змін, підкреслюючи її динамічні характеристики (Т. Баранова [13], Г. Макарова [108], Ю. Москаль [123], Д. Савельєв [163]), мін-ливість і стійкість ідентифікаційних структур (Г. Хамзіна [202], Н. Шматко [178]), адаптаційні можливості (О. Дудченко та О. Митиль [64], Т. Паршина [145], С. Розум [160]). Особлива увага звертається на напрями і силу цих змін, чинники, що їх спровокували (Д. Савельєв [163], Г. Солдатова [176], Г. Хамзіна [202]).

Значний внесок у розвиток цього поняття належить Е. Еріксону, який розробив концепцію психосоціальної ідентичності. Ідентичність він

визначає як особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини із соціальними ідеалами, цінностями й нормами. Це, як влучно зазначила Г. Андреєва, “інструмент соціальної орієнтації особистості, у результаті чого особистість будує не просто свій власний образ, а й образ групи, до якої вона належить” [6, с. 189–190]. Виходячи з такого трактування, стає зрозумілим, що для Е. Еріксона особистісна та соціальна ідентичності є певною єдністю, невід’ємними частинами одного процесу – психологічного розвитку людини [214].

Аналізуючи психологічну літературу, можна знайти поділ ідентичності на групову (ідентичність групи, спільноти) та індивідуальну (ідентичність окремої особи), яка так само поділяється на особистісну (персональну) і соціальну (колективну). Особистісна ідентичність трактується як набір рис та інших індивідуальних характеристик, що певною мірою є константними, в усякому разі транслуються в часі й просторі, а це дає змогу виокремлювати конкретного індивіда з-поміж інших людей. Соціальна ідентичність виникає завдяки усвідомленню власної належності до певних соціальних категорій та ідентифікації з ними. Поряд із поняттям соціальної ідентичності в працях американських психологів часто трапляється поняття “колективна ідентичність”. Між цими категоріями існують досить істотні розбіжності в розумінні їх американськими і європейськими дослідниками. Так, у США термін “колективна ідентичність” традиційно використовують для визначення усвідомлення індивідом своєї належності до соціальної спільноти (це “соціальна ідентичність” у європейському розумінні). А під соціальною ідентичністю вони розуміють частину Я-концепції, що відображає уявлення про себе в міжособових стосунках. У своїй праці ми будемо досліджувати соціальну ідентичність у європейському розумінні.

Особистісна і соціальна ідентичності являють собою складові Я-концепції. Щодо їхнього співвідношення в структурі ідентичності серед науковців існують істотні суперечності. Одні розглядають особистісну та соціальну ідентичності як взаємодоповнювальні елементи одного цілого (Е. Еріксон [214], Дж. Стетс [248], Ю. Габермас [197; 198]); при цьому деякі дослідники наголошують на первинності соціальної ідентичності (Дж. Брейкуел [230], Р. Дженкінс [238]), інші вбачають у них два полярні конструкти, що в разі актуалізації одного з них веде до деактуалізації іншого (В. Павленко [140], Г. Теджфел [249], Дж. Тернер [251]). Ми більше схилиємося до думки про первинність соціальної ідентичності і взаємодоповнювальність цих двох компонентів одного цілого.

Ідентичність є феноменом, який виникає завдяки динамічному

взаємозв'язку індивіда і суспільства [18], а також діалектично поєднує в собі індивідуальне і соціальне в природі людини [1; 5; 216; 217; 235]. В умовах майже безмежної соціальної варіативності особистість поєднує в собі одночасно кілька соціальних ідентичностей, оскільки перебуває в різних соціокультурних просторах. Протягом життя людини постійно змінюється її соціальне оточення, що не може не позначитися на структурі її ідентичності, у тому числі й соціальної. Соціальна ідентичність вивчається як певна система, що підтримує сталість структур і відображає належність індивіда до певної соціальної групи. За влучним висловом Е. Фромма, “почуття ідентичності може виростати з буття ким-небудь, а також із належності до когось-небудь” [196].

Формування соціальної ідентичності базується на появі і розвитку відчуття “Ми – Вони”. Актуалізація образу “Ми” відбувається на основі сприймання людиною себе як члена певної групи, тобто в процесі ідентифікації з одними групами і відокремлення від інших (Т. Баранова [14], А. Бермен [227], П. Бергер [18], П. Горностаєв [49], І. Данилюк [56], Л. Карп'юк [84], С. Климова [88], М. Слюсаревський [171], Г. Теджфел [249], Г. Філатова [192], М. Яримович [237]).

Базуючись на ідеях У. Джемса про те, що ідентичність постає в активності, творенні і стражданнях [58], більшість дослідників цього психологічного феномена, за винятком представників психоаналітичної теорії, наголошують на активній позиції особистості у формуванні й трансформації ідентичності. Для Е. Еріксона поняття ідентичності є центральним в аналізі стадій психосоціального розвитку особистості і співвідноситься з постійним процесом розвитку Я [214].

Продовжуючи цю традицію, К. Абульханова [1], Б. Ананьєв [5], О. Злобіна [73], О. Леонтьєв [101], С. Максименко [109], Т. Титаренко [184], В. Ядов [216] розвивають ідею активності особистості, розкривають особливості співвідношення в ній індивідуального і соціального. У їхньому трактуванні людина постає як активний суб'єкт і автор свого життя. Завдяки ідентичності в самосвідомості особистості гармонійно поєднуються індивідуальне і колективне, що сприяє максимальній адаптації людини в соціумі.

Розглядаючи проблеми соціалізації особистості, низка авторів трактує ідентичність як інструмент соціальної орієнтації особистості (В. Васютинський [30], В. Виноградова [35], І. Волосков [38], К. Гордієнко [46], О. Жоголева [67], В. Кайгер [80], Н. Маркелова [112], В. Москаленко [120; 121], А. Реан [158], С. Розум [160], В. Циба [204], Е. Еріксон [213]).

Чимало дослідників ідентичності (Н. Антонова [7], С. Баклушинський [11], І. Барський [15], І. Бондаревська [24], П. Горностай [47], Е. Григор'єва [52], М. Заковоротна [70], Р. Каламаж [82], А. Клименко [87], О. Левчишина [100], Л. Помиткіна [150], Н. Правдивець [153]), спираючись на класичні теорії, намагалися сформулювати інтегративне розуміння цього феномена в контексті мінливості сучасного суспільства.

У сучасних психологічних працях поняття “ідентичність” та “ідентифікація” розмежовують досить чітко. Проте й на сьогодні спостерігаються значні розбіжності і навіть плутанина у визначенні цих категорій. Загалом науковці погоджуються в тому, що ідентичність є феноменом, властивістю особистості. Що ж стосується ідентифікації, то її в науковій психології часто розглядають як феномен, складову частину загальної ідентичності особистості [47; 48; 55; 124; 194; 195; 215; 219; 220], процес [12; 113; 179; 180; 239] або механізм формування ідентичності людини [73; 126; 244]. У межах нашого дослідження ми розуміємо ідентифікацію саме як механізм, що забезпечує зміни в ідентичності особистості та її адаптацію в мінливих соціальних умовах.

Представники символічного інтеракціонізму Ч. Кулі [97] і Дж. Мід [115; 244] розглядали ідентифікацію як результат соціальної взаємодії. Під ідентичністю, або “Я”, Дж. Мід розумів здатність особистості сприймати свою поведінку та життя загалом як єдине ціле, а соціальну ідентичність – як результат неусвідомленого процесу прийняття норм, звичок, очікувань, що відповідають соціальній спільноті, до якої особистість належить. Він виділяв усвідомлювану і неусвідомлювану ідентичності [244].

Цікавим є бачення соціальної ідентифікації та ідентичності І. Старовойтовою. На її думку, соціальна ідентифікація є процесом розпізнавання в оточенні ознак, за якими люди об'єднуються в спільноти, соціальні групи тощо [179].

У вітчизняній соціальній психології проблема соціальної ідентичності розроблялася в межах діяльнісного підходу, представником якого є В. Агеєв. Він доводить, що процес ідентифікації індивіда з групою виникає не спонтанно, а визначається структурою міжгрупової діяльності [2].

Однак найбільш поширеними серед сучасних дослідників цієї сфери є теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела та соціальної категоризації Дж. Тернера, що були розроблені в межах когнітивного підходу. Вони визначали позитивну і негативну соціальну ідентичність, що зумовлено ціннісним змістом (позитивним або негативним) соціальної групи та членства в ній. У своїй теорії автори підкреслюють, що соціальна

ідентичність – це результат процесу соціальної категоризації, яку вони тлумачать як фундаментальний когнітивний процес, що дає нам змогу організовувати інформацію про навколишній світ. Ці дослідники чітко розводять соціальну та особистісну ідентичність, подаючи їхнє співвідношення у формі континуума. У теорії категоризації підкреслюється мінливість і мобільність соціальної ідентичності залежно від контексту [249; 251]. Дж. Тернер розглядав ідентичність особистості як когнітивну систему, що виконує роль регуляції поведінки в певних умовах. Соціальна ідентичність визначається належністю людини до певної соціальної категорії. Вона є важливим регулятором самосвідомості соціальної поведінки людини [251].

Російський дослідник В. Ядов оперує поняттям “соціальна ідентичність” як “чіткою наявністю групових ідентифікацій особистості” [220, с. 591].

К. Коростеліна розуміє соціальну ідентичність як відчуття, переживання належності до соціальної спільноти, долученості до якої-небудь соціальної категорії [96].

М. Губогло трактує соціальну ідентичність не як постійну і довільно наявну категорію, а як набір інтеріоризованих уявлень, ідей, рис, норм і форм поведінки, що сформувалися під впливом середовища і певної культури [55, с. 326–327]. Шляхи, форма і спосіб єднання з іншими формуються на основі характеристики, що стає соціальною роллю, досягненням особистості і визнається групою. Урешті-решт, комплексна і завершена ідентичність є сукупністю соціальних ролей, що їх виконує людина протягом свого життя, будучи залученою до діяльності різних груп і спільнот.

У межах ролєвої теорії соціальну ідентичність інтерпретують як репертуар ролей з відповідними ідентифікаціями [48, с. 111; 55, с. 327; 208, с. 120–129].

У своєму дослідженні ми будемо розуміти соціальну ідентичність як внутрішню динамічну структуру особистості, яка з’являється і функціонує на основі відчуття власної належності до певних соціальних категорій.

У вивченні ідентичності особистості варто звернути увагу на її параметри – актуальність, вираженість і валентність. Актуальність підкреслює значення цієї категорії для індивіда. Соціальна ідентичність стає актуальною тільки в процесі міжгрупового порівняння з аутгрупою. Виражена ідентичність є центральною, суб’єктивно важливою для індивіда. Виражені ідентичності, як правило, проявляються в більшості ситуацій. Що

ж стосується валентності, то вона показує, позитивна чи негативна ця ідентичність [76].

Дж. Марсія розробив власну статусну модель ідентичності, де було виділено чотири її стани (статуси). Дифузна ідентичність характерна для людей, що не мають чітко сформованих цілей, цінностей і не намагаються їх означити. У людини, яка не пережила кризи, але має сукупність цілей і цінностей, виявляється передчасна ідентичність. Як правило, вона формується так рано не в результаті самостійного пошуку і вибору людини, а на основі ідентифікації з батьками або іншими значущими дорослими. Мораторій стосується людини, яка перебуває в стані кризи, але активно намагається її подолати, випробовуючи різноманітні варіанти. Статусом досягнутої ідентичності володіє людина, що пережила кризу і сформувала певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей та переконань.

В основу такого поділу було покладено дві ознаки: наявність або брак кризи – стан пошуку ідентичності; наявність або брак одиниць ідентичності – особисто значущих цілей, цінностей, переконань.

Для юнацького віку характерні передчасна ідентичність, мораторій та дифузія. У результаті успішного виходу з кризи цього віку має сформуватися досягнута ідентичність, і найкращою передумовою для цього, на думку Дж. Марсія, є мораторій [242, с. 553–554].

Ю. Качанов та М. Шматко виділяють такі види ідентичності, як ситуаційна і надситуаційна, що детермінується становищем суб'єкта в суспільстві, усім його соціальним досвідом [85].

Оскільки соціальна ідентичність не є сталим конструктом і переходить від однієї ситуації до іншої, від одного стану до іншого, то набір ідентичностей не може бути сформований однозначно. Залежно від ситуації і потреб дослідження його може бути скорочено або розширено, а поряд із формальними людина може обирати й неформальні ідентичності. Базова структура особистості може бути подана як сукупність ідентичностей, сформованих у різних ситуаціях чи на різних життєвих етапах під впливом тих чи тих потреб людини і вимог навколишнього середовища.

Низку сучасних досліджень присвячено аналізу сфер соціальної ідентичності та їхній варіативності в структурі ідентичності (Т. Дмитрова [61], Ю. Козирев [91], Л. Сокур'янська [175], А. Халітова [201]). Н. Іванова, А. Мікляєва, П. Рум'янцева, М. Губогло у своїх працях вивчають різні сфери соціальної ідентичності як елементи одного цілого. У структурі базових ідентичностей Н. Іванова виділяє кілька основних сфер: навчально-професійна позиція, сімейна ідентичність, етнічна, статеворольова, місцева

(локальна), релігійна, громадянство, дружба і самооцінка [78, с. 133]. А. Мікляєва та П. Рум'янцева розглядають такі компоненти соціальної ідентичності, як гендерна, етнічна, міська, професійна, вікова, підкреслюючи їхню домінуючу позицію в структурі соціальної ідентичності [116]. М. Губогло досліджує гендерну, мовну, етнічну, релігійну, сімейну, колективістську, професійну, громадянську, політичну, регіональну, майнову і соціально-культурну ідентичності [55, с. 41].

Аналіз літератури показав, що є багато досліджень, присвячених вивченню окремих компонентів або сфер соціальної ідентичності: етнонаціональної (Л. Войчишина [37], А. Голота [44], М. Попов [151], Н. Смакотіна та Н. Хвиля-Олінтер [172], Н. Шульга [212]), гендерної, або статеворольової (В. Каган [79], Й. Мілюска [118], Л. Ожигова [136], П. Рум'янцева [161]), професійної (Н. Волянук та Г. Ложкін [106]), регіональної (Л. Сагітова [164]), територіальної (Ю. Качанов та Н. Шматко [85], Т. Панченко [142], І. Самошкіна [165]).

Формування, функціонування і розвиток кожної ідентичності можуть відбуватися залежно від ситуації і стимулювати виникнення взаємодії між ними, що полягає в ефективному співіснуванні і створенні нового симбіозу, або провокувати появу конфлікту, який призводить до розщеплення ідентичностей. Підтримання і досягнення позитивної ідентичності можливе за умови соціальної мобільності як спроби змінити групу, соціальної творчості як намагання перетворити вимір, цінність чи фокус порівняння себе з іншими та соціальної конкуренції як виклику іншим, конфронтації з більшістю [184, с. 109].

Серед критеріїв сформованості соціальної ідентичності можна виділити когнітивний, емоційний та змістовий. Когнітивний критерій сформованості соціальної ідентичності передбачає усвідомлення власної ідентифікації, уявлень про групові норми та власну відповідність груповим цінностям. До емоційного критерію належить усвідомлене ставлення до свого групового членства, а також до представників власної спільноти. Змістовий критерій представлено усвідомленням цінностей групового членства, прагнення їх наслідувати та розвивати [51; 76; 116].

Як зазначалося вище, ідентичність – це динамічна структура, яка постійно змінюється протягом життя людини. Залежно від актуальних умов розвитку особистості, особливостей соціального оточення в структурі ідентичності на перший план виходять ті чи інші її особливості. Тож постає питання про співвідношення різних компонентів ідентичності та їхнього розташування в загальній структурі. У працях С. Московічі запропоновано

гіпотезу про організацію свідомості індивіда за зразком ідентифікаційної матриці, основу якої становлять різні ідентифікації. Ця матриця дає індивіду змогу розподілити всю інформацію, що ним сприймається, за категоріями, із якими індивід себе співвідносить [124].

Однак і досі питання співвідношення і взаємодії різних компонентів у структурі соціальної ідентичності є дискусійним, хоча загалом можна виділити дві моделі соціальної ідентичності.

Найбільш поширеною моделлю є “цибуль часта” (кругова, “мотрійка”) [232, с. 268–278]. Згідно із цією моделлю різні ідентичності особистості розташовуються у вигляді концентричних кіл, усередині яких містяться головні, а на поверхні – менш значущі ідентичності.

Е. Абес та С. Джонс запропонували багатомірну модель ідентичності особистості, яка є переплетінням кілець (різні аспекти ідентичності). У центрі моделі міститься ядро – Я, особистісна ідентичність людини. Вплив тих чи інших зовнішніх факторів приводить до змін у змісті ідентичності [224].

Як бачимо, спільним для цих моделей є виділення базових (стрижневих), локальних, короткочасних (ситуативних) ідентичностей. Дослідження підтверджують наявність стійких значущих взаємозв’язків у системі ідентичностей.

На основі узагальнення наявних моделей соціальної ідентичності ми зробили спробу створити власне розуміння цього феномена як системної організації, особливостей функціонування його компонентів (елементів) в умовах динамічних змін суспільства. Так, соціальну ідентичність ми розглядаємо як складну, багатомірну структуру, що умовно має базові і другорядні ідентичності. Їхній статус (належність до базових чи другорядних) може змінюватися залежно від соціальної ситуації та актуалізації чи деактуалізації тієї чи іншої сфери. Ці ідентичності мають вигляд сферичних кіл, які концентруються навколо ядра (Я-концепції), що міститься в центрі. Чим більш актуалізованою і значущою є ця ідентичність на даний момент для особистості, тим ближче вона перебуватиме до ядра і, відповідно, тим більший простір у її полі займатиме ядро Я-концепції.

Модель може бути індивідуальною та діяти тут і тепер, що підкреслює її чутливість до соціальних впливів і мінливість залежно від ситуації. Що більше простору з усього компонента соціальної ідентичності займає Я-концепція, то більше цей компонент впливає на ідентичність. Така структура, на наш погляд, дає змогу уникнути взаємовиключення певними елементами соціальної ідентичності один одного й акцентувати на їхньому функціональному взаємозв’язку і постійній взаємодії.

Активні пошуки власної ідентичності характерні для юнацького віку, коли молода людина на власному досвіді апробує різні товариства й спільноти [55; 174; 214]. На думку Е. Еріксона, період від 11 до 20 років (п'ята стадія) є ключовим для формування відчуття ідентичності. У цей час індивід вагається між позитивним полюсом ідентифікації Я і негативним полюсом плутанини ролей. Йому необхідно об'єднати все, що він знає про себе у єдине ціле, усвідомити, пов'язати з минулим і спроекувати на майбутнє. За умови вдалого перебігу кризи підліткового віку у юнаків і дівчат формується почуття ідентичності, за невдалого – сплутана, або дифузна, ідентичність, що супроводжується сумнівами щодо себе, свого місця в групі, у суспільстві, незрозумілістю життєвої перспективи.

На основі вже сформованої психосоціальної ідентичності у віці 21–25 років (шоста стадія) молоді люди мають зробити принциповий вибір між створенням сімейних і дружніх зв'язків та ізолюваністю, що властива людям із плуваною ідентичністю [214, с. 15–16].

Переломний період для соціалізації і формування ідентичності, на думку М. Губогло, припадає на вік 17–31 рік. Дослідник ділить цей період на три інтервали, що відповідають різним етапам формування ідентичності [55].

Варто підкреслити, що соціальна ідентичність як цілісне утворення виконує низку життєво важливих функцій як на особистісному, так і на груповому рівні. Приміром, Н. Іванова звертає увагу на такі функції соціальної ідентичності: 1) адаптаційна – пристосування до соціальних умов; 2) орієнтаційна – пошук свого місця в соціальному просторі; 3) структурна – надання визначеності, упорядкованості Я; 4) цільова – цілепокладання, побудова моделі поведінки; 5) екзистенційна – усвідомлення своєї сутності, прогнозування [76, с. 11].

К. Дьюї виділяє сім функцій соціальної ідентичності: 1) саморозуміння; 2) позитивне міжособистісне порівняння; 3) колективна самоповага; 4) групова кооперація; 5) міжгрупове порівняння і змагання; 6) соціальна взаємодія; 7) романтична включеність [233].

В. Ядов визначав такі функції соціальної ідентичності: під порядкування індивіда соціальній групі; груповий захист; основа для самооцінки і оцінки інших; участь у системі групових взаємовідносин; групова інтеграція [216].

У дослідженні К. Коростеліної наголошується на функціональності соціальної ідентичності в таких аспектах: забезпечення самоповаги, соціальний статус, персональна безпека, гарантія соціального захисту, можливості для особистісного зростання [96].

Найбільш інтегрованою і близькою до нашого розуміння є система

функції соціальної ідентичності, запропонована О. Блиновою, яка на основі узагальнення різних підходів виділяє адаптаційну, соціалізаційну, формалізаційну, смислову, визначальну, захисну функції та функцію самореалізації [20, с. 89].

Теоретичний аналіз дав підстави зробити певні висновки про стан дослідження проблеми соціальної ідентичності вітчизняними і зарубіжними науковцями. Так, трактування цього поняття, його структурних компонентів і їхнього співвідношення та динаміки дістали своє відображення в різних теоріях. І, як результат, немає єдиної концепції, яка б давала чіткі відповіді на всі ці питання. Під *соціальною ідентичністю* ми будемо розуміти внутрішню динамічну структуру особистості, яка формується на основі відчуття власної належності до певних соціальних категорій. Вона виникає на основі усвідомлення особистістю свого членства в різних соціальних групах, до яких людина долучається протягом усього життя. Одна з головних суперечностей, які турбують дослідників, викликана невизначеністю того, який вид ідентичності є первинним. Як правило, науковці доводять первинність соціальної ідентичності та її опосередкований вплив на формування особистісної ідентичності. Вони обґрунтовують домінуючу роль соціального середовища в розвитку особистості. Людина ідентифікує себе, орієнтуючись на реальних або ідеальних людей, на основі чого формується її як особистісна, так і соціальна ідентичність. Розвиток та ускладнення ідентичності триває протягом усього життя. У міру проходження низки етапів, кожний із яких сприяє появі певних новоутворень і трансформацій, формується дедалі складніша структура ідентичності відповідно до актуальних умов розвитку особистості. Варто зазначити, що, незважаючи на значну кількість праць, присвячених проблемам ідентичності, найменш вивченими залишаються питання її динаміки, проблема взаємодії структурних компонентів усередині соціальної ідентичності як системи.

1.2. Спільнота як інститут формування соціальної ідентичності

1.2.1. Психологічний зміст спільноти

Як бачимо, у науковій літературі соціальну ідентичність інтерпретують через групову та соціальну спільноту, оскільки її функціонування відбувається саме в ситуації соціальної дії. Особистість неможливо уявити поза соціальним контекстом. Вона від самого початку соціально детермінована, а її поведінка конструюється і регулюється в соціумі [9; 18;

57; 114; 139; 143; 166; 181; 217; 246]. Як зазначав Л. Виготський, розкриваючи роль середовища в розвитку особистості, “особистість стає для себе тим, що вона є в собі, через те, що вона є для інших. Це і є процес становлення особистості” [41, с. 144–145].

У той самий час, коли постає особистість, виникає і її особистий психологічний простір – простір соціальних взаємин [60; 216; 217; 247]. Саме через ці соціальні взаємини, через те, як на особистість реагує спільнота, визначаються нормативність та адекватність людської поведінки. Соціальна ідентичність означає переживання особою своєї належності до певної соціальної спільноти, наявності подібних цінностей та ідеалів. Членство в спільноті вчить людину реагувати на себе саму соціально, забезпечує здатність викликати в собі реакцію, типову для спільноти, і, як результат, опановувати її норми й цінності [71; 185; 244; 246; 247]. Спільнота допомагає відчувати людські потреби в підтримці та зв'язках або в ізоляції. Побудова власного життя як транслятора набутого індивідуального досвіду багато в чому відтворює досвід спільноти [184, с. 23].

Серед основних факторів, які визначають процес прийняття ідентичності, Л. Гадді виділяє валентність членства в групі, ідентифікацію з прототипом, базові цінності та розбіжності з аутгрупами [236]. Проблема діяльності особи як члена групи розглядалася низкою авторів (Дж. Брейкуел [231], Д. Тейлор [250], М. Тоба [185], Ю. Федоренко [190]).

Об'єктами соціальної ідентичності, на думку В. Ядова, є мінімальні групи. Згідно з класифікацією автора це: 1) первинні (сім'я, дружнє оточення) і багато вторинних груп; 2) групи “контактного” спілкування (колеги) і символічна спільнота; 3) примордіальні (архаїчні, традиційні) спільноти [220].

У межах нашого дослідження вивчення життєдіяльності молоді в міській спільноті передбачає використання поняття соціально-територіальної спільноти (локальна спільнота, ком'юніті або громада). Для коректного використання цього поняття варто узагальнити наявні уявлення про нього, визначити істотні характеристики й риси.

Одним із перших зацікавився цією проблемою класик німецької соціології Ф. Тьоніс. У праці “Спільнота та суспільство” він стверджував, що “скрізь, де люди органічно пов'язані між собою своєю волею та взаємною згодою, має місце спільнота того чи іншого виду” [188, с. 6]. Тьоніс розглядав спільноти як певні соціально-територіальні утворення.

У найширшому розумінні слово “спільнота” позначає групу або групи громадян, які мають щось спільне. Виділяють територіальні (географічні) спільноти сусідів чи громадян держави і споріднені спільноти (групи за інтересами), які поділяють одну культуру.

Спільнотою, на думку Б. Паригіна, є поняття, яке характеризує зв'язок людей один з одним за тією чи іншою ознакою, підкреслюючи важливість усвідомлення та переживання людиною такого зв'язку з іншими учасниками взаємодії. У більш вузькому розумінні спільнотою позначається група людей, об'єднаних стійкими соціальними ознаками, незалежно від того, чи є між ними безпосередній міжособовий зв'язок. Автор наголошує на значенні внутрішньої духовної солідарності між представниками спільноти, що забезпечує відчуття взаєморозуміння, згуртованості та внутрішньої симпатії [144, с. 155].

В. Вагін визначає спільноту як групу людей, об'єднаних географічно, що мають спільну культуру, цінності, а також спільні расові, національні та соціальні ознаки [28, с. 41].

Аналізуючи різницю між спільнотою і групою, В. Васютинський зазначає, що спільнота є різновидом групи. Спільнота в його трактуванні – “відносно велика (численна) номінально-реальна соціальна група, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає певного критичного рівня” [31, с. 18]. Тож спільнота виникає й існує там, де є певна сукупність людських індивідів, що об'єднані між собою за певною ознакою, на відміну від інших спільнот або сукупностей людей, що не становлять спільноти. Узагальнивши теоретичні розвідки в цьому напрямі, вважаємо за доцільне послуговуватися визначенням спільноти, що було запропоноване В. Васютинським.

Серед інших ознак, за якими можна класифікувати спільноти, В. Васютинський наводить такі чотири групи ознак: біосоціальні, суспільно-історичні, діяльнісні та ціннісно-орієнтаційні [там само, с. 16–17]. Згідно із цією класифікацією міську та сільську громади, напевно, можна віднести до суспільно-історичних спільнот, які склалися в результаті тривалого історичного розвитку. Аналізуючи різноманітність наявних у міській і сільській спільнотах професій та видів діяльності, особливості ціннісно-мотиваційних ознак їхніх представників, ми також припускаємо можливість поділу на основі діяльнісних та ціннісно-орієнтаційних ознак. Що ж стосується біосоціальних ознак, то науковці доводять, що серед міських жителів частіше спостерігається акселерація, вони більш схильні до прояву тривожності та депресії, інакше переживають стресові ситуації [240]. Такі істотні відмінності у прояві біосоціальних ознак між міськими і сільськими мешканцями пояснюються різними соціальними та середовищними умовами.

Згідно з класифікаціями, які наводяться різними науковцями,

сільська і міська спільноти найчастіше належать до територіальних, а також суспільно-історичних. Територіальну спільноту часто визначають як громаду [31; 32; 128].

Досліджуючи територіальні спільноти, якими є сільські та міські громади, важливо дотримуватися цілісного підходу, не відриваючи окремого індивіда від спільноти, до якої він належить. Варто звертати увагу на взаємодію та взаємовплив між окремим членом спільноти і громадою, механізми взаємного впливу цінностей, взаємного обміну ресурсами, які забезпечують відтворення громади і правлять за обов'язкову умову благополучного існування людини.

Спільнота є істотним чинником перетворень: як носій потреб і справжній автор соціального замовлення; як культура, що визначає цінності індивіда і самовідтворюється через його вчинки; як сенс спільноти, включаючи членство, вплив, інтеграцію потреб та емоційні зв'язки; як ресурс, що створює потенціал задоволення потреб у добробуті та психологічному благополуччі членів спільноти. У своїх дослідженнях Л. Найдьонова наголошує на ролі соціального капіталу спільноти, її згуртованості та підтримці в забезпеченні психологічного благополуччя людини [129, с. 3].

На нашу думку, досліджуючи це питання, варто зосередитися на вивченні не самої спільноти як сукупності людей, а системи “особа-спільнота”. Слід звернути увагу, як співвідноситься окрема особа зі спільнотою, яким чином когнітивні, поведінкові, емоційні та мотиваційні особливості людини зумовлюються належністю до спільноти, участю в її функціонуванні, стають персональним внеском у життєдіяльність громади.

Підсумовуючи, можна сказати, що соціальна спільнота є сукупністю людей, які об'єднані на основі спільних ознак, цінностей або спільної діяльності в умовах безпосередньої або опосередкованої взаємодії, яка є особисто значущою для кожного члена спільноти.

1.2.2. Порівняльний соціально-психологічний аналіз міської і сільської спільнот

Огляд наукової літератури показав, що соціально-психологічні та структурно-функціональні особливості міста і села здебільшого зумовлені історичними передумовами появи цих соціальних спільнот. Так, історія села – це історія роду, місто ж виникає в результаті боротьби буржуазії з феодалним порядком. Тож місто традиційно сприймається як місце зародження нових соціально-економічних та культурних осередків. Як

зазначав А. Шипілов, “якщо село – це причина існування міста, то місто – мета буття села” [210, с. 2].

Неповторність поселенських структур полягає в тому, що вони зберігають свою цілісність як соціологічні складові будь-якого суспільства. Безумовно, і місто, і село зазнають і якісних, і кількісних змін. Проте вони залишаються цілісними утвореннями, що зберігають природним чином виниклу специфіку, чітко виражену якісну визначеність. Вивченню характерних рис міського життя, особливостей урбанізаційного процесу присвячено праці Л. Вірта [254], Н. Іванової [77], С. Мілграма [117], С. Пирогова [146], Т. Семенової [167], І. Турова [187], О. Фільца [193], О. Яницького [222]; були спроби визначити місце людини в міському просторі [36]. У працях Т. Блинової [21], М. Драганової [63], О. Іваненко [74], Л. МакГара [241], О. Нечипоренко [134], Ю. Присяжнюка [155], Р. Ривкіної [162], В. Чигрина [206], О. Шатохіна [209] розкриваються особливості функціонування села, підкреслюється високий рівень сталості і традиційності цієї громади. Однак переважна більшість таких досліджень має соціально-економічний характер, тоді як власне психологічних досліджень сільської і міської спільнот немає.

У науковій літературі трапляється компаративне вивчення села і міста, де, як правило, ці громади протиставляються одна одній і, відповідно, наголошується на полярності їхніх визначальних характеристик, особистісних рис представників цих спільнот [34; 43; 62; 66; 107; 135; 173; 177; 188; 210].

Е. Дюркгайм порівнював два типи соціального життя і дав їм протилежну оцінку. Так, визначаючи зв'язок між людьми як солідарність, він виділяв солідарність механічну та органічну. Механічна виникає через схожість членів групи і характерна для примітивних суспільств. Вона утворюється на суспільно-клановій, а пізніше – на територіальній основі. Така солідарність у групах із меншою чисельністю та густотою населення і зі слабкою функціональною взаємозалежністю індивідів. Зв'язок у таких спільнотах вибудовується на емоційній основі. Вочевидь, до такого типу спільнот можемо віднести сільську громаду.

Згідно із цією теорією органічна солідарність передбачає наявність розподілу праці, професійної та соціальної диференціації. Вона насамперед поєднує людей в економічному, політичному та культурному аспектах, а їхні стосунки будуються на основі соціальних функцій, а не емоцій [66]. Відображення таких взаємин можемо спостерігати в міській спільноті.

Розвиваючи розуміння типів організації соціального життя, німецький

соціолог М. Вебер виділяв два типи соціальної реальності: традиційний та індустріальний. У традиційному суспільстві регулятором життя є звичай і традиція. У сучасному світі домінує розрахунок і раціональність дій. Особливе значення в такому суспільстві мають не відчуття спільності, як у традиційному “сільському” устрої, а раціональні дії, прагнення до поставленої мети, що стає можливим в індустріальному суспільстві та міській спільноті [34].

Ф. Тьоніс розглядав спільноти як певні соціально-територіальні утворення, виділяючи спільність крові (рідня), спільність місця (сусідство) та спільність духу (дружба), зауваживши, що кожний попередній вид містить у собі наступний. Сусідство, на думку Ф. Тьоніса, є загальною ознакою спільного життя на селі, де близькість осель, спільні межі між сусідніми територіями сприяють численним контактам між людьми та близькому знайомству, роблять необхідною спільну взаємодію. Поряд із селом розвивається місто, яке у своєму ідеальному варіанті згуртовується не так завдяки спільним природним об’єктам, як завдяки спільному духові. У праці дослідника знаходимо визначення двох “типів волі”: інстинктивна (сутнісна) і розсудлива (вибіркова). Згідно з першою людиною діє на основі емоційної близькості, почуттів, прихильності. Друга воля орієнтує людину на раціональні, цілеспрямовані дії. У цьому контексті з’являються два типи соціальних стосунків. Усі види зв’язків, де домінує сутнісна воля, Ф. Тьоніс називає спільнотою, а ті, які формуються під впливом вибіркової волі, – суспільством. Найяскравішим прикладом взаємин, побудованих на інстинктивній волі, є сільська спільнота. Стосунки, які базуються на раціональному обміні, із вигодою для себе, найбільш характерні для міста, де люди об’єднуються механічно, а не органічно, як у селі [188].

Такий поділ на традиційні і цілераціональні дії у М. Вебера, розсудливі та інстинктивні типи волі у Ф. Тьоніса і виділення механічної та органічної солідарності в Е. Дюркгайма є актуальними в межах нашого дослідження для аналізу міської і сільської спільнот. Як бачимо, в усіх цих класичних теоріях виявляється суть розбіжностей між традиційним суспільством, основою якого є сільська спільнота, і сучасним суспільством, суть якого – міська спільнота. Цікавими ці теорії є також тим, що в основу свого поділу суспільства на сільські і міські спільноти автори поклали якісні характеристики, а не структурні, як це було зроблено П. Сорокіним та К. Циммерманом у їхній спільній концепції сільсько-міського континуума [177].

Неабияку увагу Н. Смелзер приділяв поселенському чиннику,

виділяючи істотні розбіжності між сільськими і міськими спільнотами. Він тлумачив поселенську спільноту як сукупність людей, які мають спільне постійне місце проживання, залежать один від одного в повсякденному житті та здійснюють багато різновидів діяльності з метою задоволення своїх економічних та соціальних потреб [173].

Згідно з поглядами Л. Вірта, міське життя базується на зовсім інших, ніж сільське, взаєминах. Він уважав, що для сільської громади характерними є стосунки первинних груп або безпосередні стосунки на основі взаємної близькості. У міських спільнотах домінують взаємини вторинного порядку, що ґрунтуються на тимчасових, формальних та офіційних зв'язках [254].

Вивчаючи психологію міста, Дж. Голд відмічає деякі психологічні ознаки його жителів. Їм властива аномія, у якій звичайні правила й норми, що регламентують поведінку, утрачають своє значення; відчуження як відчуття відірваності від оточення, що провокує появу відхилень у поведінці; апатія, що стимулює байдужість міських жителів один до одного; міський стрес як недостатність адаптаційних можливостей організму, що еволюційно налаштований на спокійний темп сільського життя [43].

Шалений ритм життя, емоційні та інформаційні перевантаження провокують появу байдужості, агресивності, невеселості городян порівняно із сільськими жителями [117].

А. Шипілов розглядає систему “місто-село” як традиційну опозицію. Якщо місто в його розумінні постає як форма організації соціуму в модальності цілого, то село – як форма організації соціуму в модальності єдиного. Для міської спільноти характерні цілісність, формалізована структурність, ієрархічна системність і внутрішня спрямованість соціальної активності. Серед характерних рис сільської спільноти А. Шипілов виділяє унітивність (у розумінні єдиного, неподільного), буттевість, відносний мінімум системності й структурованості та зовнішню спрямованість соціальної активності [210, с. 2–8].

Досліджуючи ментальність села і міста, О. Лозова звертає увагу на такі характеристики міської спільноти: концентроване заселення людей, їхня зайнятість різноманітною діяльністю, переважання антропогенних (техногенних) елементів життєвого середовища. Соціальні стосунки в місті є штучними, мають добру здатність до конструювання та побудови ієрархії. Село ж видається більш розрідженим поселенням, населення якого займається переважно однотипною сільськогосподарською діяльністю. У його середовища переважають природні елементи життя. Соціальні стосунки – природні, здатні до самопоновлення, деградації та навіть зникнення. З

погляду рівня соціальної динаміки й мобільності міська спільнота характеризується культурною та інноваційною активністю, а сільська – стабільністю, збереженням і трансляцією традицій із покоління в покоління [107, с. 134–135]. Високий рівень сталості сільського соціуму доводять і російські дослідники Т. Блинова, Р. Кутєнков, В. Рубцова [21].

Як бачимо, усі зазначені підходи до тлумачення соціальної спільноти мають радше соціологічний зміст, підкреслюючи структурність і функціональність спільноти як певного соціального утворення. На жаль, поза увагою залишаються психологічні особливості самих спільнот і людей, яких залучено до їхньої діяльності. У цьому розумінні, напевно, важливішим є розгляд психологічного змісту взаємин між людьми, що є членами спільноти, а також його зумовленість структурно-функціональними та соціально-економічними особливостями громади.

Спробуймо скласти перелік характеристик сільської і міської спільнот. Виділимо їхні спільні та відмінні риси, а також визначимо психологічні особливості територіальних громад, зумовлені їхніми структурно-функціональними характеристиками.

Серед спільних рис сільської і міської громад варто виділити територіальність та виконання соціально-культурних функцій. Так, територіальність розглядається як основа поділу суспільства на спільноти за належністю членів спільнот до певної спільної території. Соціально-культурні функції сільської і міської спільнот є також ідентичними. Обидві громади, як і будь-які інші, забезпечують інтеграцію людей та їхню комунікацію.

Аналізуючи структурно-функціональні особливості сільської і міської спільнот, можна виділити чималу кількість відмінностей, що зумовлюють специфіку та унікальність кожної з громад. Так, однією з основних характеристик територіальних спільнот є розміри території і, відповідно, густина населення. Ця риса визначає рівень соціальних контактів та внутрішніх зв'язків між їхніми членами. Чим більша за кількісним показником соціальна спільнота, тим слабшими є внутрішні зв'язки між ними і менш помітними – певні ознаки, якими ця спільнота характеризується. Такі особливості характерні для міської місцевості. І навпаки, ступінь комплексності й компактності спільноти демонструє її основні спільнототвірні ознаки, характерні для сільської громади. Ця риса, безумовно, детермінує прояв таких психологічних рис, як замкнутість і самотність міського населення та щирість і відкритість у спілкуванні серед селян. На думку С. Мілграма, емоційне і соціальне усамітнення є законом

міського життя, що править за компенсацію неможливості фізичного усамітнення. Міські жителі більш анонімні, незважаючи на те, що зустрічаються з неймовірною кількістю людей щодня. А такі безособовість і деперсоналізація призводять до порушень правил і норм та прояву вандалізму [43; 117; 189].

Міська спільнота є різноманітною і кількісно, і якісно, що зумовлює більш насичене, повне життя людей, які до неї належать і залучені до її життєдіяльності. З огляду на високий рівень динаміки й мобільності місто розвивається як простір культурної та інноваційної активності, натомість село – як простір стабільності, збереження і трансляції традицій із покоління в покоління. Цей факт зумовлює соціокультурну гетерогенність міста і гомогенність сільської громади.

Як відомо, на міській території проживає велика кількість людей із різними уподобаннями, інтересами й цінностями, що характеризує місто як гетерогенну спільноту, тоді як сільська громада представлена більш однорідною гомогенною спільністю людей. Проживання на одній спільній території такої різноманітності людей зумовлює формування толерантності або радше терпимого, а часто й байдужого ставлення до “інших” людей. За словами С. Мілграма, байдужість є неминучим наслідком урбанізації [117]. Такого роду відхилення від норм і цінностей у місті сприймається адекватно, тоді як сільське населення є нетерпимим до порушень традицій і звичаїв. Місто через слабкість соціального контролю за кожним індивідом має тенденцію збільшувати прояв як позитивних, так і негативних варіантів соціальної поведінки населення. Натомість традиційний тип сільського світосприймання з його стійким культурно-історичним змістом поєднується з неоднозначним ставленням до всього нового, прагне до одноманітності й консервативності.

Рівень гетеро/гомогенності спільноти визначає її структурну диференціацію. Чим вищий рівень гетерогенності, тим вищий ступінь структурної диференціації, яка дає змогу певним чином систематизувати суспільний простір в уявленнях людей. У міському соціумі представлено широку розмаїтість людей різних професій і соціальних статусів, що забезпечує високий рівень диференціації міського населення. Сільська громада в цьому розумінні є значно однорідніша і сприймається як певна єдність. Певний рівень професійної та соціальної диференціації зумовлює формування функціональної взаємозалежності членів однієї спільноти. Так, у місті цей показник на досить високому рівні, що сприяє становленню соціальних стосунків на раціональній та вигідній основі. У сільській

місцевості простежується слабка функціональна залежність між членами громади, що, безумовно, допомагає будувати взаємини на емоційній основі.

У цьому контексті варто виділити ще один показник – формальність інтеграції людей до спільноти. Очевидно, що більш формальними є стосунки в міській спільноті, тоді як членство в сільській спільноті для її членів є особисто значущим [53].

Підсумовуючи, можна сказати, що сільська і міська громади постають дещо опозиційно одна до одної. Серед їхніх спільних рис можна виділити лише територіальність і виконання спільних соціально-культурних функцій. Натомість відмінності можемо простежити за такими показниками: розміри території та густота населення, динаміка і мобільність, гетеро/гомогенність громади, ступінь структурної диференціації в спільноті та функціональної взаємозалежності її членів, ступінь формальності інтеграції людей у громади. На психологічному рівні всі ці особливості дістають відображення в таких показниках, як контактність і комунікабельність членів спільноти, згуртованість громади, відкритість до всього нового. Як бачимо, структурно-функціональні особливості міської і сільської спільнот зумовлюють формування відповідних психологічних рис як самої громади, так і її представників.

Важко не погодитися з думкою, що міська і сільська спільноти якщо й не є діаметрально протилежними, то напевно мають значну кількість відмінностей між собою, що не може не позначитися на формуванні психологічних особливостей їхніх членів. Зрозумілим у цьому плані є й те, що молода людина, яка мігрувала із села до міста, опиняється в абсолютно інших умовах, ніж ті, що були звичними для неї, що також призводить до виникнення конфлікту між соціальною ідентичністю сільської молоді і реальною соціальною ситуацією.

1.2.3. Проблеми трансформації соціальної ідентичності в умовах міграції молоді із села до міста

Як спосіб самопізнання і форма самоствердження ідентичність набуває особливої актуальності в моменти самозміни конкретної людини або ж у часи кризових змін, що відбуваються в суспільстві [8; 55]. Ідентичність не є сталим конструктом і в умовах соціальної мінливості виконує адаптивну функцію. Складнощі в дослідженні цього психологічного явища викликано діалектичним характером ідентичності,

що дістає своє відображення в різноманітності зв'язків між її сталістю і мінливістю. Проблема співвідношення тотожності, сталості і водночас безперервного розвитку, змін, динаміки надає цій категорії певної семантичної подвійності, що відмічають багато дослідників [1; 4; 176; 214]. В умовах зміни соціального оточення різні види ідентичностей можуть змінюватися по-різному, створюючи нову конфігурацію.

У ситуації конфлікту між ідентичністю і соціальною ситуацією особистість може обирати способи захисної стратегії. Загалом можна виділити дві такі стратегії. Перша передбачає розрив зв'язків, відокремлення особистості від групи фізично (міграція) або психологічно (ідентифікація з іншою, більш значущою спільнотою). Друга стратегія – це поновлення позитивного визначення власної групи. Ідентифікація особистості з іншою спільнотою зумовлює трансформацію її соціальної ідентичності.

Проблеми міграції та соціальної мобільності, а також їхніх наслідків для психологічного благополуччя людини розглядали О. Блинова [19], Н. Коваліско [90], Л. Орбан-Лембрик [137; 138], І. Чистенко [207]. Як зазначають науковці, міграція є чинником, що детермінує зміни в особистісній структурі, пов'язані з трансформацією соціальної ідентичності, і може спровокувати кризу ідентичності за складних життєвих обставин [8].

У сучасній науковій літературі на позначення зміни станів будь-якого об'єкта, послідовності і характеру соціальних змін використовується низка понять: “процес”, “трансформація”, “розвиток”, “модернізація” тощо. Проблема трансформації в цьому контексті є найменш вивченою і найбільш дискусійною в літературі. Її вивченню присвячено праці В. Клочко та Е. Галажинського [89], І. Лєскової [103], В. Павленко та Н. Корж [141], Л. Сокур'янської [175]. Вона визначається як зміна соціальних форм у процесі переходу від одного якісного стану до іншого, що має кілька векторів спрямованості: конструктивний, стагнаційний та деструктивний.

Конструктивна трансформація передбачає таку зміну соціальних форм, у результаті якої відбувається прогресивна зміна і підвищення якості життя. Деструктивна, навпаки, провокує негативні зміни. А стагнаційна трансформація сприяє зовнішнім змінам соціально-культурних норм без набуття нової якості. За характером керування трансформаціями зміни можуть бути ціле-спрямованими і хаотичними [103].

У праці В. Клочко та Е. Галажинського трансформація ідентичності трактується як кризова зміна ідентичності в результаті впливу на людину біологічних, психологічних, соціальних та економічних факторів. Залежно від кінцевого результату вона може бути позитивною (продуктивною, досягнутою) і

негативною (непродуктивною, дифузною) [89, с. 54; 59; 234]. Позитивна трансфор-мація ідентичності є зміною ідентичності, яка виникла в результаті руху людини від дифузної ідентичності до досягнутої через подолання конструктивної кризи. Негативна трансформація має деструктивний характер і призводить до дезінте-грації самості. Вона супроводжується порушеннями ідентичності та слабкістю Его.

Н. Іванова розуміє трансформацію ідентичності як пов'язаний із впливом різних чинників процес видозміни ідентичності на різних етапах соціалізації, результатом якого є якісна зміна ідентичності, тобто розвиток [76, с. 146]. Вона розглядала трансформування соціальної ідентичності в широкому соціально-психологічному розумінні, а саме як оформлення соціальної ідентичності в процесі розвитку, як переконструювання ідентифікаційної структури, що склалася, як необхідний момент соціалізації, у якому проявляється вплив усієї сукупності чинників особистісного становлення. Зникають і змінюються одні ідентичності, з'являються нові, змінюються їхні взаємозв'язки, роль і валентність в ідентифікаційній структурі.

Процес трансформації можна розглядати у двох аспектах: віковому (зміни відбуваються закономірно, відповідно до певного вікового етапу) і соціально-психологічному, діяльнісному (відбувається під впливом змін у соціальному оточенні і діяльності особистості). Проте в будь-якому разі основним завданням людини в житті є формування позитивної ідентичності, яка впливатиме на її статус у соціумі, внутрішні здатності і зовнішні можливості, а також потреби та вимоги.

У нашому дослідженні базовим є розуміння трансформації соціальної ідентичності як переконструювання її компонентів у результаті впливу на людину біологічних, психологічних, соціальних та економічних чинників із метою збереження балансу та сталості в структурі особистості. Оскільки трансформація соціальної ідентичності іноді має прихований характер, то й її наслідки можуть бути різноманітними і навіть несподіваними.

Будь-яка зміна відбувається за умови готовності особи визнати свої вади і поступово усувати їх, орієнтуючись на становлення цілісної особистості. Джерелами інформації, необхідної особистості для змін, стають механізми самопрезентації і самоверифікації (самоперевірки), коли людина на основі аналізу власного Я-образу вносить корективи у свою самість [69].

Аналізуючи процеси динаміки соціальної ідентичності К. Коростеліна виділяє такі її форми:

– нова ідентичність, що розвивається, може замінити собою цілий комплекс короточасних ідентичностей, не змінюючи істотно базових ідентичностей;

– нова ідентичність може змінити взаємозв'язок усередині ядра стрижневих ідентичностей, при цьому гармонійно вписавшись у їхню систему;

– нова ідентичність здатна суперечити деяким базовим ідентичностям, при цьому може виникнути конфлікт усередині системи;

– нова ідентичність може видозмінити ієрархію, значущість базових ідентичностей, не змінюючи принципово взаємин усередині системи.

Серед процесів динаміки дослідниця виділяє асиміляцію та акомодацию як переструктурування нових компонентів ідентичності та оцінку значення й цінності нового і старого змісту ідентичностей [96, с. 74–75].

Соціальна ідентичність як двополюсна система базується на співвідношенні подібностей і відмінностей. Вона забезпечує зближення Я з певними індивідами і спільнотами на основі інтеграції та процеси визначення меж цілісності і незалежності Я на основі диференціації.

На думку Г. Теджфела, з кожною соціальною ідентичністю пов'язана оцінка людиною себе, що відображає її позитивний або негативний статус у спільноті. У процесі набуття соціальної ідентичності людина має диференціювати соціальні об'єкти на такі, із якими вона себе ідентифікує, і такі, що їй не стосуються. Є певна послідовність усвідомлення свого групового членства. Спочатку відбувається соціальна категоризація, у ході якої людина усвідомлює, що навколо неї є багато різних груп. Потім іде соціальна ідентифікація, коли з усіх груп виокремлюється та, із якою людина співвідносить себе. І, нарешті, набуття соціальної ідентичності як повне усвідомлення своєї належності до групи чи спільноти [249].

О. Штепа пропонує об'єднати способи окреслення процесу змін за В. Сатір та Дж. Келлог і виокремлює п'ять стадій трансформації: період парадоксів; лабіринт; автономізація; трансцендентність; кристалізація [211].

Основний вплив на особливості процесу трансформації ідентичності, на думку Н. Дмитрієвої, мають самооцінка, самосвідомість та настановлення особистості. Самооцінка, що є внутрішнім утворенням особистості, виконує роль регулятора поведінки. Вона забезпечує баланс між внутрішнім станом людини, формами її поведінки і зовнішніми впливами. Самосвідомість дає людині змогу контролювати свої внутрішні стани й потреби і співвідносити їх із реальною ситуацією в навколишньому середовищі. Наставлення людини детермінують її ставлення до оточення, особливості побудови взаємин із ним.

Досліджуючи психологічні чинники трансформації ідентичності, Н. Дмитрієва виділяє три форми цього процесу:

– адаптаційні зміни, які являють собою засвоєння нових знань та

способів взаємодії, проте ціннісні орієнтації і спрямованість особистості залишаються незмінними. Таким чином відбувається поверхова зміна психічних утворень особистості, тоді як найбільш значущі елементи не змінюються;

– надбудова психічних новоутворень, які становлять систему ціннісних орієнтацій, переконань і спрямованості. Такі зміни організовують діяльність по-новому, проте зберігається система минулих поглядів. Така форма зміни ідентичності здатна спровокувати виникнення внутрішнього конфлікту між новими і вже наявними психічними утвореннями, що може привести до глибоких змін у структурі особистості;

– глибинні зміни, які відбуваються в процесі трансформації внутрішніх структур особистості, у яких дістають відображення основні цінності та орієнтації. Такі зміни стають можливими за умови наявності в людини здатності до змін та особистісного зростання [59].

У контексті нашого дослідження вважаємо важливим положення Г. Брейкуела про трансформацію ідентичності як переконструювання її компонентів залежно від ситуації, коли відбувається зміна актуальності, вираженості та валентності окремих її елементів. Також актуальними є положення про динамічність системи, її здатність до перетворень, вибірковість впливу зовнішнього соціального контексту на різні види та сфери соціальної ідентичності [230].

Варто зауважити, що в умовах міграції сільської молоді до міста зміна “ідентифікаційної матриці” (за С. Московічі [124]) або загальної структури чи конфігурації її ідентичності відбувається таким чином, що кожна сфера соціальної ідентичності може піддаватися трансформаційним процесам різною мірою. Враховуючи принцип цілісності і системності ідентичності, вважаємо, що в разі зміни соціального оточення різні компоненти, види, сфери ідентичності можуть змінюватися по-різному, створюючи нову конфігурацію.

Численні дослідження показують, що ідентичність може трансформуватися в умовах зміни соціальної ситуації, у якій перебуває індивід. Так, в умовах міграції із сільської місцевості до міста відбувається перебудова вже сформованих уявлень про себе. У молодій людини, яка протягом усього свого життя жила в сільській місцевості, була сформована базова ідентичність, характеристики якої детерміновано особливостями сільської спільноти та її представників. Переїжджаючи до міста, молода людина опиняється в зовсім інших умовах, де реальність яскраво дисонує зі

звичним для неї оточенням, що може призвести до виникнення внутрішнього конфлікту. У цьому контексті внутрішня мотивація, що спровокувала міграцію із села до міста, рівень соціальної мобільності людини будуть одними з вирішальних чинників, які визначатимуть форми трансформації соціальної ідентичності та актуалізуватимуть певні психологічні механізми цього процесу.

Особливе значення для усвідомлення своєї ідентичності і формування мобільності мають умови, у яких живе людина, а саме: в поліетнічному чи моноетнічному середовищі, у суспільстві з простим чи складним розподілом праці і знань, у чітко структурованому чи динамічному суспільстві. У цьому контексті доречно буде звернутися до психологічних особливостей міської і сільської спільнот.

Як бачимо, проблема трансформації ідентичності має цілеспрямований характер. Вона з'являється за умови наявності вибору і визначається цілями людини. Тож ідентичність можна розглядати як результат вибору та формування життєвої моделі в соціальній взаємодії з метою самореалізації.

Проведений аналіз літератури показав, що поки що в психології не напрацьовано чітких уявлень про механізми та критерії трансформації соціальної ідентичності, які б дали змогу описати зміни в ідентифікаційній структурі під впливом різних соціокультурних чинників. На нашу думку, проблема трансформації соціальної ідентичності пов'язана насамперед із пошуком механізмів, які допомагають індивіду співвіднести минуле і майбутнє, інтегрувати різноманітні впливи соціуму і знайти своє місце в складному динамічному світі.

1.3. Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності

У психології терміном “механізм” позначається “система різних факторів, засобів, що забезпечують той чи інший процес прояву психічних властивостей, різноманітні психологічні зміни тощо” [102, с. 47].

Психологічні механізми як способи перетворення особистості та її поведінки були предметом спеціальних досліджень низки авторів (М. Боришевський [26], В. Васютинський [29], Т. Волошина [39], І. Вотчин [40], О. Зав'ялова [68], Т. Кириченко [86], В. Леонтьєв [102], О. Ліщинська [105], С. Максименко [110], В. М'яленко [127], Д. Позняк [149], Б. Поршнєв [152], В. Татенко [183], Г. Циганенко [205], В. Ядов [220], М. Ярушкін [223]). У нашій роботі психологічні механізми розглядаються з погляду їхньої

здатності забезпечити трансформаційні процеси в структурі соціальної ідентичності.

Аналіз літературних джерел показав, що досі визначення системи психологічних механізмів трансформації ідентичності не проводилося. Також відкритим залишається питання вироблення єдиного підходу до розуміння та систематизації психологічних механізмів. На сьогодні дослідники не доходять згоди в трактуванні цього феномена, простежується неузгодженість навіть у розумінні його природи та особливостей функціонування. Так, Б. Паригін визначає соціально-психологічні механізми як соціально-психологічні явища, що виникають у результаті взаємовпливу людей один на одного та безпосередньо впливають на рівень їхньої колективної поведінки [144, с. 134]. Також психологічні механізми пояснюють як функціональну здатність до реалізації особистістю її психічного життя, що закріпилася в психологічній організації [8]. На думку А. Налчаджяна, соціально-психологічні механізми являють собою структуру певним чином пов'язаних психічних дій, здійснення яких провокує появу специфічного результату [130].

Розглядаючи психологічні механізми розвитку особистості, М. Боришевський визначає психологічний механізм як феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємин і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення та розвиток. На думку вченого, характеристика психологічних механізмів може базуватися передусім на аналізі особливостей структурних компонентів цієї системи [26, с. 28].

Тож традиційно під механізмом розуміють певний спосіб перетворення того, що є в одному і потребується в іншому. На психологічному рівні це ті психічні процеси, що забезпечують перетворення того, що сприймається суб'єктом, у його внутрішній зміст. Якщо психологічний механізм – це психологічний процес, то він, отже, діє в психологічному, суб'єктивному просторі.

Наведені вище наукові уявлення про психологічні механізми стали основою для формулювання робочого визначення цього поняття. Так, у межах нашого дослідження під *психологічним механізмом трансформації соціальної ідентичності* розумітимемо наявний у психологічній організації особистості функціональний спосіб зміни сутності та змісту когнітивних, афективних, поведінкових компонентів соціальної ідентичності, у результаті якого актуалізуються одні і деактуалізуються інші сфери соціальної ідентичності, змінюється їхня ієрархія та режим функціонування.

У науковій літературі, присвяченій проблемі ідентичності, можна знайти опис деяких механізмів її формування. У вітчизняній психології вперше звернувся до аналізу цього феномена Б. Поршнєв. Як один з основних механізмів формування ідентичності він виділяє протиставлення [152, с. 12–14].

3. Фрейд також дав ґрунтовну інтерпретацію проблеми ототожнення індивіда з групою, пов'язуючи це явище з протиставленням прихильності до власної групи та агресії щодо інших груп [194].

Тож бачимо, як у психоаналізі та соціальній теорії ідентичності простежується ідея протиставлення як основного механізму формування чи то трансформації соціальної ідентичності.

Близькими до цієї думки були представники когнітивної психології. У межах цього підходу за один із найважливіших механізмів формування соціальної ідентичності вважають категоризацію. У результаті соціальної перцепції люди класифікують об'єкти, людей, у тому числі й себе, не за унікальними особливостями, а за певними спільними чи відмітними ознаками, у результаті чого утворюються уявлення про умовні ін- та аутгрупи. Таким чином, сприймання деперсоналізується. Як уважав Дж. Тернер, деперсоналізація – це основний процес, що лежить в основі всіх групових феноменів. Він означає феномен, коли група індивідів сприймає себе не як різні індивідуальності, а радше як представників певної спільної категорії. Це приводить до сприймання себе радше як “ми” і “нас”, ніж “я” і “мене”. Завдяки цьому механізму підкреслюються відмінності між ін- та аутгрупами. Тож процес соціальної категоризації – або процес розподілу соціальних подій та об'єктів по групах – необхідний людині для систематизації соціального досвіду та одночасно для орієнтації в соціальному оточенні, визначення свого конкретного місця в суспільстві.

На другому етапі (соціальна ідентифікація) люди приймають норми і традиції групи, до якої себе зараховують. Важливим є емоційне значення ідентифікації з групою, самооцінка також пов'язана з членством у групі. У психологічній літературі соціальна ідентифікація трактується звичайно як процес уподібнення, ототожнення індивіда з певним об'єктом або суб'єктом, визначення себе через членство в певній групі.

Заключний етап формування соціальної ідентичності – соціальне порівняння. Після того як людина усвідомила себе частиною тієї чи іншої спільноти, вона починає порівнювати свою спільноту з іншими. Г. Теджфел стверджував, що задоволення та відчуття цінності від власної належності до

певної соціальної спільноти має значення лише в порівнянні з іншими спільнотами [249].

Розглядаючи механізми трансформації соціальної ідентичності, варто звернути увагу на ще одну модель формування або трансформації соціальної ідентичності, що була запропонована К. Еміот, Д. Террі, Дж. Сміт. Згідно із цією моделлю процес формування або трансформації соціальної ідентичності має чотири стадії, кожній із яких відповідає певний механізм. Так, перша стадія попередньої категоризації є, так би мовити, підготовчою. Вона виникає ще до того, як у житті людини відбуваються серйозні життєві зміни, що вимагають перегляду ідентичності, або вона опиняється в нових соціальних умовах. На цій стадії людина переносить власні риси та особливості на нові інгрупи, що зумовлює формування відчуття єдності з групою.

На другій стадії – стадії категоризації – перед людиною постають реальні життєві зміни, пов'язані з її існуванням та взаємодією з новою соціальною групою. У цей період на перший план у структурі ідентичності особистості виходять ті характеристики та риси, які допомагають ідентифікуватися саме із цією спільнотою. Вони стають для особистості найбільш актуальними в певний момент і домінують над цілісним відчуттям Я.

Третя стадія розвитку нової соціальної ідентичності – відособлення. На цьому етапі людина усвідомлює різноманітність своїх старих і нових соціальних ідентичностей та власну належність до різних соціальних груп. Тож різні види соціальної ідентичності актуалізуються одночасно, що приводить до виникнення певних когнітивних зв'язків між різними компонентами Я.

На четвертій, останній, стадії відбувається інтеграція соціальної ідентичності. На цьому етапі людина усвідомлює, що різноманітні соціальні ідентичності однаково важливі для неї [225].

Як зазначалося раніше, соціальна ідентичність може бути як позитивною, так і негативною. Однак, на думку Г. Теджфела та Дж. Тернера, будь-якій людині властиве прагнення до позитивного образу Я. Тому однією з основних закономірностей динаміки соціальної ідентичності є прагнення людини досягти позитивної соціальної ідентичності або ж зберегти її, а соціальна група розуміється як свого роду умова, що забезпечує певний рівень комфортного існування [249; 251; 252].

Згідно з теорією біхевіоризму, ідентифікація досягається підкріпленням, імітацією, генералізацією, спостереженням та моделюванням [99].

Ідентифікація передбачає ототожнення суб'єктом себе із зовнішніми

зразками. Як зазначає О. Злобіна, це “нерозривно пов’язано з інтроекцією, тобто залученням до особистісної картини світу значущих для особистості елементів зовнішньої реальності” [73, с. 182].

Серед соціально-психологічних механізмів формування спільноти Т. Титаренко виділяє наслідування як онтогенетично перший механізм імітації поведінки значущих дорослих. Наступним, але таким же раннім є механізм навіювання, який з’являється з моменту оволодіння мовою і діє протягом усього життя. Завдяки ідентифікації, що є наступним механізмом формування спільноти, відбувається усвідомлення почуття “Ми”, протиставлення “Ми” і “Вони”, а також порівняння ін- та аутгруп і вироблення власних цінностей і норм. Автор підкреслює, що переорієнтація людини з однієї спільноти на іншу зумовлюється дією механізму навернення, завдяки чому відбуваються істотні зміни в структурі особистості та перебудова її життєвого світу [184, с. 41].

Ґрунтуючись на зазначених положеннях, припускаємо, що актуалізація основних механізмів трансформації соціальної ідентичності відбувається на основі соціального порівняння, категоризації, наслідування, інтеріоризації, ідентифікації, адаптації, асиміляції і деперсоналізації.

Соціальне порівняння є зіставленням індивідом власних дій і рис із діями й рисами інших людей. Опиняючись у новому соціальному оточенні, індивід у такий спосіб отримує інформацію про нього, може оцінити власну відповідність до цього оточення.

У процесі соціальної перцепції люди класифікують об’єкти, людей, у тому числі й себе, за певними спільними чи відмітними ознаками, у результаті чого виникають уявлення про умовні ін- та аутгрупи, підкреслюються відмінності між ними. Цей процес дістав назву соціальної категоризації, тобто розподілу соціальних подій та об’єктів на групи [249, с. 28–33]. Його доцільність зумовлена можливістю систематизації людиною соціального досвіду та одночасно її орієнтації у своєму соціальному оточенні, визначення свого конкретного місця в суспільстві.

Наступним процесом трансформації соціальної ідентичності є наслідування, що постає як довільне або мимовільне самостійне копіювання дій, сприйнятих від інших. Г. Тард стверджував, що наслідування є універсальним законом суспільного життя. “Суспільство, – говорив він, – це наслідування” [182, с. 28]. Д. Уотсон і Е. Торндайк розглядали наслідування як окремий випадок умовнорефлекторної поведінки [186]. Д. Болдуін визначив наслідування як повторення думки, поведінки або того і другого, як відтворення копії, унаслідок чого формується здатність до життя в суспільстві і відчуття власної індивідуальності [226, с. 53].

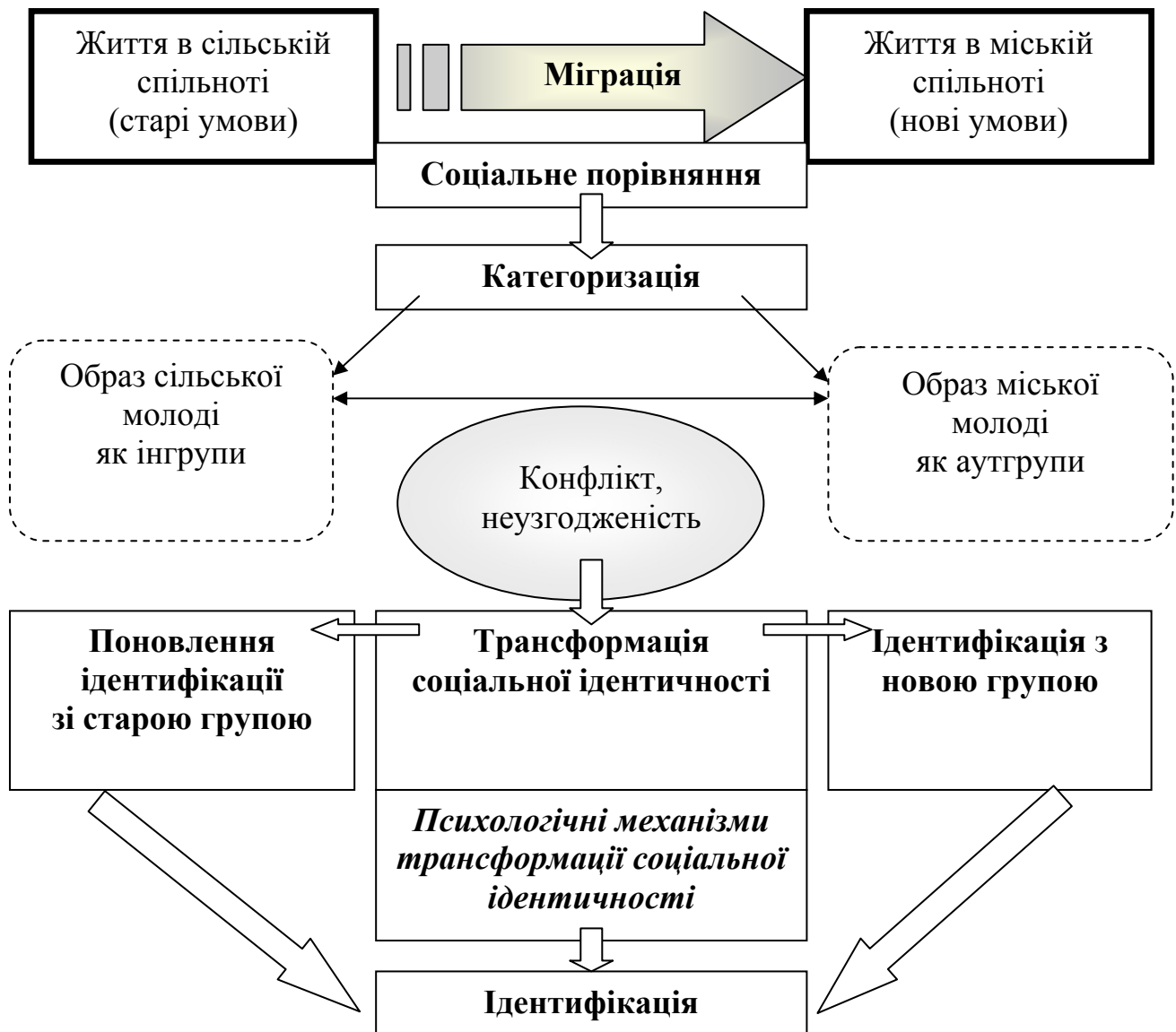

Рис. 1.1. Концептуальна модель трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті

Інтеріоризація передбачає формування внутрішніх категорій індивідуальної свідомості шляхом засвоєння зовнішніх соціальних уявлень і цінностей.

Ще один процес трансформації соціальної ідентичності – ідентифікація. Це уподібнення, ототожнення індивіда з певним суб'єктом або об'єктом, часто розуміється як синонім наслідування. Однак А. Мудрик розглядає ідентифікацію як самостійну категорію [125]. Вочевидь, ідентифікацію варто виділяти як окремий механізм, оскільки вона, на відміну від наслідування, базується на свідомому уподібненні.

Наступним етапом, на нашу думку, є адаптація – пристосування до умов середовища, досягнення стану узгодженості між індивідом і середовищем. Адаптація як "початкова стадія уподібнення людини до

соціального середовища” [102, с. 61] безпосередньо пов’язана з ідентифікацією. У результаті дії механізму ідентифікації відбувається ототожнення однієї людини з іншим носієм привабливих ознак, а також емоційне переживання цієї тотожності.

На основі засвоєних на внутрішньому рівні категорій має місце об’єднання груп або осіб в одну групу із спільними властивостями через прийняття одних із цих цінностей та відмову від цінностей власних. Цей механізм дістав назву асиміляція.

Узагальнення інформації щодо розуміння трансформації соціальної ідентичності та механізмів, що лежать у її основі, різними науковцями дало нам змогу створити концептуальну модель трансформації соціальної ідентичності в умовах міграції сільської молоді до міста, яку наведено на рис. 1.1.

У результаті такої міграції молода людина опиняється в зовсім іншій соціальній ситуації, ніж та, у якій вона жила раніше. За таких умов актуалізується процес соціального порівняння (за К. Аміот [225]; Г. Теджфелом [249]; Дж. Тернером [252]) себе та інших представників сільської молоді з міськими однолітками. Цей процес супроводжується категоризацією (за Г. Теджфелом [249]), на основі чого формуються або змінюються уявлення сільської молоді про свої ін- та аутгрупи, якими є, відповідно, сільська і міська молодь.

Як результат такого порівняння молода людина сільського походження відчуває певну неузгодженість між власними цінностями й нормами, сформованими під впливом сільської спільноти, і новою соціальною ситуацією, що може спровокувати внутрішній конфлікт. Його переживання може стати загрозою психологічному комфорту сільської молоді і цілісності її соціальної ідентичності. Прагнення молодої людини сільського походження до відновлення позитивної соціальної ідентичності і підтримання свого статусу в новій спільноті спонукає її до переосмислення своїх життєвих позицій, місця в соціальному світі, що активізує трансформацію соціальної ідентичності. До цього процесу залучається низка механізмів, визначення психологічного змісту та особливостей дії яких є головною метою цього дослідження.

У результаті трансформації соціальної ідентичності має відбутися ідентифікація зі значущою спільнотою. Залежно від орієнтацій сільської молоді на подальше місце проживання відбувається актуалізація того чи іншого психологічного механізму трансформації соціальної ідентичності. І, як результат, може відбутися ідентифікація з новою (високостатусною, за Г. Теджфелом [249]) групою або поновлення ідентифікації зі старою групою за рахунок покращення її образу і характерних рис.

Розглядаючи механізми трансформації соціальної ідентичності, ми виходимо з таких положень:

- трансформація ідентичності передбачає наявність раніше сформованої ідентичності, яка втратила свою актуальність у нових соціальних умовах;

- трансформація починається з моменту усвідомлення індивідом невідповідності між власними особистісними рисами і вимогами оточення, а також необхідності щось змінювати;

- індивід займає активну позицію в процесі трансформації соціальної ідентичності.

Отже, незважаючи на численні теоретичні та експериментальні дослідження, проблема розвитку і трансформації ідентичності в психології все ще потребує дальшого вивчення, позаяк у відомих концепціях немає однозначної відповіді на питання про природу й закономірності функціонування механізмів трансформації соціальної ідентичності, бракує єдності поглядів на феноменологію, структуру, стан і критерії сформованості ідентичності, є значні труднощі в поясненні механізмів трансформації ідентичності, немає науково обґрунтованої стратегії корекції негативної трансформації ідентичності.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕКОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ МІСЬКОГО ЖИТТЯ

Теоретичний аналіз проблеми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті показав доцільність дослідження особливостей, соціально-психологічних чинників, етапів і механізмів цього процесу. Згідно з метою і завданнями було організовано й проведено комплексне емпіричне дослідження.

Визначення особливостей трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті, а також психологічних механізмів цього процесу передбачає, по-перше, дослідження структурно-змістових особливостей соціальної ідентичності сільської і міської молоді, по-друге, виокремлення індикаторів, що відображають трансформацію соціальної ідентичності, пов'язану саме з переїздом до міста і бажанням стати членом міської спільноти, і, урешті-решт, визначення психологічних механізмів цього процесу.

Складність і багатокомпонентність соціальної ідентичності ставлять питання про методи емпіричного дослідження самого феномена, а також особливості й механізми його трансформації в умовах міграції молоді із села до міста. Цю проблему може бути спрощено, якщо до кожного змістового блоку певної теми підібрати найбільш адекватні методи його вивчення. Серед таких блоків можна виділити:

- соціально-психологічні чинники міграції до міста;
- динаміку образів територіальних спільнот як ін- та аутгруп;
- зміст соціальної ідентичності сільської і міської молоді;
- особливості трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті, що може бути визначена шляхом порівняння відповідних індикаторів за визначеними групами респондентів;
- механізми такої трансформації.

Виходячи з таких міркувань було розроблено схему емпіричного дослідження, згідно із якою вивчення особливостей трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті та психологічних механізмів цього процесу відбувалося в кілька послідовних і взаємопов'язаних етапів, на кожному з яких виконувалися конкретні емпіричні завдання.

2.1. Уявлення молоді про характерні риси молодих жителів села і міста

Завданням одного з етапів вивчення соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка мігрувала до міста, було визначити уявлення молоді про представників сільської і міської молоді, а також сільську і міську громади. Це дослідження є попереднім пошуковим етапом, що дає змогу визначити характерні риси сільської і міської молоді. На основі цих даних буде створено семантичний диференціал “Образ сільської молоді”, “Образ міської молоді”, “Образ міських жителів”. Цю методику буде використано на етапі основного дослідження. Респондентам ставилися відкриті запитання, відповіді на які оброблялися за допомогою контент-аналізу. Для отримання вірогідних результатів це опитування проводилося двічі на незалежних вибірках, а результати обох опитувань порівнювалися між собою.

Метод контент-аналізу дає змогу робити якісно-кількісний аналіз змісту повідомлень, що полягає у фіксації певних одиниць змісту, який вивчається. Його використання є доцільним у вивченні реальних соціально-психологічних явищ, які відображені в змісті повідомлень, а також для обробки й уточнення даних, отриманих іншими методами в соціально-психологічних дослідженнях [18]. У нашому дослідженні на першому етапі за допомогою контент-аналізу визначається семантична структура образів “сільська молодь”, “міська молодь”, “міські жителі”.

Загальна кількість респондентів в цьому опитуванні становила 114 осіб, із яких 51 юнак та 63 дівчини віком від 15 до 25 років. Опитуваним було запропоновано чотири відкриті запитання: 1. Яким ви уявляєте представника сільської молоді? 2. Опишіть, яким, на вашу думку, є представник міської молоді? 3. Які риси характерні для сільської громади? 4. Як би ви охарактеризували міську громаду? У такий спосіб ми отримали семантичне поле уявлень сучасної молоді про сільську і міську молодь, а також сільську і міську громади.

На основі результатів контент-аналізу було визначено перелік типових характеристик сільської і міської молоді та відповідних громад. Загалом було виділено 42 категорії, що описують сільську молодь, 39 – що характеризують міську молодь, визначилися 48 ознак, що описують сільську громаду, і 46 – властивих міській спільноті.

Ми проаналізували частоту, із якою трапляються ті чи ті категорії в описах сільської молоді, міської молоді, сільської громади та міської

громади. Ці риси було проранговано відповідно до частоти їхньої появи в описах і наведено нижче в порядку зменшення частоти їхнього використання у висловлюваннях молоді про означені об'єкти (Дод. 1).

Було умовно виділено п'ять категорій, за якими описувалися зазначені об'єкти: *ділові риси, ставлення до праці* (працьовиті – ліниві; цілеспрямовані, наполегливі – безініціативні; енергійні, активні – пасивні, бездіяльні; люблять розважатися – займаються серйозними справами; творчі, новатори – консервативні; відповідальні – безвідповідальні; освічені – неосвічені; насамперед робота, кар'єра – насамперед сім'я і родина); *соціальні взаємини, ставлення до людей* (замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружелюбні; хитрі, нещирі – відкриті, щирі; добрі – злі; уважні, чуйні – байдужі; щедрі – жадібні, корисливі; згуртовані – роз'єднані; цікавляться життям інших – байдужі до життя інших; підтримують традиції – не підтримують традицій; невиховані – виховані; україномовні – російськомовні); *особистісні риси* (ставлення до себе, емоційне самосприймання) (самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені; сумні – веселі; спокійні, урівноважені, стримані – емоційні, метушливі; невиховані – виховані); *соціальний капітал* (бідні – багаті; мають перспективи – не мають перспектив; мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки); *спосіб життя* (фізично сильні – фізично слабкі; погані звички, пияцтво – здоровий спосіб життя; люблять розважатися – займаються серйозними справами; гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені).

Так, в уявленнях сучасних молодих людей *сільська молодь* постає як: працьовита; дружелюбна, комунікабельна; фізично сильна; невимоглива до одягу, неохайно вдягнена; добра; неосвічена; відкрита, щира, довірлива; вихована; проста; енергійна, активна; цілеспрямована, знає, чого хоче в житті; україномовна; сором'язлива; весела; розумна; схильна до пияцтва (Дод. 1, табл. 1.1).

Міська молодь була охарактеризована респондентами як: гарно вдягнена, модна; освічена; лінива; наполеглива, прагне до своєї мети; самовпевнена, амбітна; нахабна, груба; невихована; розбещена, любить погуляти; хитра, лицемірна; розумна; байдужа до оточення; організована, пунктуальна; російськомовна; креативна; комунікабельна (Дод. 1, табл. 1.1).

Як бачимо, доволі неоднозначно респонденти оцінюють рівень освіченості та інтелектуальні здібності як сільської, так і міської молоді. Також суперечливий вигляд мають оцінки міської молоді, з одного боку, як лінивої і такої, що любить погуляти, і, з другого боку, вона – відповідальна, організована, енергійна тощо.

Описуючи *сільську громаду*, молодь зазначає, що вона є згуртованою, дружною, працьовитою, простодушною, відкритою, щирою, комунікабельною, лайливою, схильною до сварок усередині громади й одночасно доброю. Члени цієї громади все один про одного знають, пліткарі, їм властива взаємодопомога, вони веселі, однак необізнані (Дод. 1, табл. 1.2).

Для *міської громади*, на думку респондентів, характерна освіченість, байдужість до життя інших, турбота тільки про себе, лінощі, нахабність, жорстокість, грубість, зайнятість, першочерговість роботи, відчуженість, конкурентність, нещирість, брехливість (Дод. 1, табл. 1.2.).

Для дальшого аналізу ми обрали ознаки, які було названо не менш як п'ять разів, і ті, що є протилежними для сільської і міської молоді. Отримані на цьому етапі дані стали підґрунтям для створення семантичного диференціала, що матиме на меті вивчення особливостей сільської і міської молоді, а також міських жителів як “зразка”, до якого прагне молодь сільського походження, переїжджаючи жити до міста.

2.2. Соціально-психологічні чинники міграції сільської молоді до міста

Для визначення мотиваційних факторів, що спонукають сільську молодь мігрувати до міста, а також їхніх уявлень про сільську і міську громади, позитивні і негативні ознаки сільського і міського життя в грудні 2010 р. було опитано 93 старшокласники сільських шкіл Сумської області, із яких 52 дівчини та 41 хлопець віком 15–17 років. Це дало нам змогу визначити умови, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя, а отже, і її життєві орієнтири.

Респондентам було поставлено сім запитань, які стосуються основних мотивів міграції сільської молоді до міста та основних сфер незадоволеності сільським життям (Дод. 3).

На запитання “Чи плануєте ви змінити місце проживання після школи (виїхати із села)?” 90% дівчат та 86 % хлопців відповіли “так”, і лише 10% дівчат і 14% хлопців планують залишитися в селі.

Як видно із табл. 2.1, значна частина сільської молоді, особливо дівчат, планує поїхати до міста на навчання і залишитися там назавжди. Також привертає увагу чимала кількість старшокласників (майже чверть), які мають намір виїхати за кордон. Четверта частина дівчат ще не визначилася, а тому вони дають два варіанти відповіді. Близько 25% дівчат та 35% хлопців планують усе-таки повернутися жити в село після навчання або заробітків.

Цікавими видаються відповіді респондентів на запитання “Де, на вашу думку, краще жити: у місті чи в селі?”. Так, 76% дівчат вважають, що в місті, а 24% – у селі. Натомість 55,8% хлопців вважають за краще жити в селі і 44,2% – у місті. Як бачимо, дівчат, які бажали б жити в місті, більше, ніж юнаків з тими самими планами. Це запитання давало нам можливість визначити емоційно-мотиваційну складову вибору сучасної сільської молоді. Помічено, що відповіді дівчат не різняться з відповідями на попереднє запитання, а отже, припускаємо, що вони прагнуть переїхати до міста через те, що їм справді подобається міський спосіб життя. А ось відповіді хлопців доволі суперечливі: хоча 86% їх планують виїхати із села, проте 55,8% схильні вважати життя в сільській місцевості кращим, ніж у місті.

Таблиця 2.1

Відповіді на запитання “Як ви плануєте влаштувати своє життя після школи?” (%)

Варіанти відповідей	Дівчата	Хлопці
залишитися працювати в селі	2	-
поїхати на навчання до міста, а після закінчення навчального закладу повернутися в село	16	16,3
поїхати на навчання до міста і залишитися там назавжди	68	44,2
поїхати тимчасово працювати до міста	8	18,6
поїхати до міста працювати і залишитися там назавжди	8	7
виїхати за кордон	22	25,6
два варіанти	24	7

Примітка. Сума перевищує 100 %, оскільки респонденти мали можливість обирати два найбільш підхожі варіанти відповіді

Ми також запитали сільських старшокласників про позитивні і негативні моменти міського і сільського життя. Отримані відповіді оброблялися за допомогою контент-аналізу. Було визначено основні категорії, які описують міське і сільське життя. Так, основними позитивними ознаками міста виявилися наявність роботи, різноманітність перспектив, можливість особистісної самореалізації, наявність навчальних закладів та закладів для відпочинку. Серед негативних моментів міського життя названо погану екологію та забруднене середовище, багато галасу й метушні, проблеми з житлом.

За тим самим принципом сільські старшокласники характеризували

життя в селі. Серед позитивних рис сільського життя вони підкреслили добру екологію та чисте повітря, гарну природу, близькі взаємини з родичами, більш спокійний і розмірений темп життя. Негативними рисами сільського життя опитані вважають брак роботи, що давала б гідний зарібок, натомість необхідність багато й важко працювати по господарству, брак закладів для відпочинку, мало можливостей для самореалізації.

Як зазначають самі респонденти, місто вирізняється більшою життєвою динамікою, порівняно з інертною сільською. Також відмічається більш високий рівень якості життя, що виражається в спектрі комунальних послуг, дорожньо-транспортному сполученні, медичному обслуговуванні, більш розвиненій сфері дозвілля, що для молодіжного середовища має далеко не останнє значення.

Щоб визначити основні мотиви міграції сільської молоді до міста, ми поставили запитання “Як ви думаєте, чому ваші однолітки прагнуть переїхати до міста?”. Аналізуючи відповіді старшокласників, ми помітили, що найбільша кількість як дівчат, так і хлопців написала “тому що в місті краще”. Така відповідь дає підстави зробити висновок про не досить сформовані уявлення сільських старшокласників про міське життя. Вони доволі чітко уявляють, що “там краще”, проте в чому це “краще” полягає, учні пояснити не можуть.

Серед основних причин переїзду сільської молоді до міста старшокласники виділили також навчання, пошук роботи, наявність перспектив, прагнення самостійного “дорослого” життя, наявність розваг.

Наостанок ми запропонували сільським старшокласникам закінчити речення “Я залишився б жити в селі назавжди, якби...”. Отримані відповіді ще раз підтверджують, що основним мотивом міграції молоді із села до міста є пошук доброї, високооплачуваної роботи. А послаблюючи професійний потенціал сільської економіки, яким по суті і є сільська працевдатна молодь, знижується якість життя сільського населення загалом. Також для молоді важлива наявність закладів для відпочинку, навчальних закладів і гуртків у своєму селі.

А проте результати цього опитування показали, що більше половини респондентів (принаймні юнаків) могли б повернутися жити і працювати в сільську місцевість, але за умови наявності житла і місця роботи.

Таким чином, проаналізувавши отримані на цьому етапі дані, можемо виділити чинники, на які орієнтується молодь у виборі міста або села як бажаного місця проживання.

Припускаємо, що сільська молодь, яка планує переїхати до міста,

орієнтується переважно на такі чинники (зазначаються в порядку зниження їхнього значення для респондентів): наявність роботи; наявність навчальних закладів; наявність закладів для відпочинку, розваг; можливість отримувати високу заробітну платню; можливість самореалізації, реалізації власних здібностей; можливість звільнитися від важкої роботи по господарству; можливість мати безліч перспектив; прагнення самостійного дорослого життя; можливість мати (знайти) багато друзів і знайомих; комфортні умови життя (добре житло, стан доріг, високошвидкісний інтернет тощо); наявність розвиненої інфраструктури (медичне обслуговування, різноманітність магазинів, навчальні заклади, гуртки тощо); можливість стати модним, сучасним, “крутим”.

Для молоді, яка планує залишитися жити в селі, найактуальнішими виявляються такі чинники: добра екологія; спокій, помірний темп життя; можливість вести власне господарство і заощаджувати на купівлі продуктів; наявність власного житла; можливість не розлучатися зі своїми друзями.

Тож з усього вищезазначеного можемо підсумувати, що найважливішими для сільської молоді є проблеми, пов’язані з обмеженими можливостями самореалізації у трудовій діяльності.

Ці чинники буде використано в основному дослідженні (див. 2.3.2).

2.3. Особливості трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті

2.3.1. Структура і побудова емпіричного дослідження

Метою цього етапу було визначення особливостей трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті, а також психологічних механізмів означеного процесу та їхнього змісту. З огляду на поставлену мету підзавданнями цього етапу стали:

- складання батареї методик на основі раніше отриманих результатів;
- визначення основних соціально-психологічних чинників міграції сільської молоді до міста;
- аналіз динаміки уявлень сільської молоді про сільську і міську молодь як ін- та аутгрупи;
- виокремлення актуальних складових соціальної ідентичності сільської і міської молоді, виявлення особливостей і вектора їхніх трансформацій;

– характеристика дії механізмів, що лежать в основі трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка мігрувала до міста.

З метою уточнення та використання коректного психодіагностичного інструментарію, що дав би змогу адекватно дослідити особливості соціальної ідентичності сільської і міської молоді, а також психологічні механізми її трансформації в процесі міграції із сільської місцевості до міста, у жовтні-листопаді 2010 р. було проведено два попередні опитування.

Для уточнення психологічного інструментарію, спрямованого на визначення основних індикаторів соціальної ідентичності, за якими різняться молодь сільського і міського походження, та підбір методик для дослідження соціальної ідентичності та її трансформації, у жовтні 2010 р. було проведено перше попереднє опитування. Так, було опитано 148 першокурсників Сумського національного аграрного університету та Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка віком від 16 до 19 років. У результаті із семи запропонованих методик для подальшого дослідження було відібрано такі: Тест Еґо-ідентичності (стандартизоване інтерв'ю Еріксона – Марсія, мінімізований варіант у модифікації Г. та Е. Аміневих), Інтерв'ю за статусом ідентичності та Статуси ідентичності за Дж. Марсія (модифікація Г. та Е. Аміневих) [54, с. 71–78]. Для зацікавлених колег повні тексти методик дослідження соціальної та особистісної ідентичності наведено у додатках 2, 5–9.

Щоб дібрати методики для виявлення механізмів трансформації соціальної ідентичності, було проведено друге попереднє опитування серед студентів першого та п'ятого курсів Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, які приїхали із сільської місцевості [54, с. 71–78]. Загалом в опитуванні взяли участь 100 студентів – 50 першокурсників та 50 п'ятикурсників. У результаті такого аналізу для наступного етапу дослідження відібрано дві методики: Опитувальник інтерперсонального діагнозу Т. Лірі і Стратегії захисту ідентичності Г. Брейкуела.

Основне опитування проводилося в лютому 2011 р. (далі називатиметься *опитування 2011 р.*) серед молоді Сумської області. Середній вік респондентів 15–25 років. Загальна кількість опитаних 498 осіб. Параметрами, за якими респонденти об'єднувались у групи, були: походження, плани щодо місця проживання на майбутнє, рід занять. Загалом було утворено 13 соціально-демографічних груп (табл. 2.2):

1. Учні: сільські старшокласники (с. Будилка, с. Михайлівка Лебединського району, с. Новосуханівка Сумського району Сумської області); міські старшокласники (Сумська спеціалізована школа I–III ступенів № 9).

2. Студенти (історичний факультет, Інститут психології та педагогіки, Інститут фізичної культури, Інститут філології Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, агрономічний та ветеринарний факультети Сумського національного аграрного університету): студенти сільського походження, які після закінчення університету планують повернутися до села; студенти сільського походження, які після закінчення університету планують залишитися в місті; студенти, що приїхали з інших міст Сумської області або селищ міського типу; сумські студенти.

3. Працюючі в Сумах: працюючі в Сумах, які приїхали із сіл Сумської області і планують залишитися в місті; працюючі в Сумах, які приїхали з інших міст і селищ Сумської області; сумські працюючі.

4. Працюючі в селі (с. Будилка, с. Михайлівка Лебединського району, с. Миропілля Краснопільського району, с. Катеринівка Білопільського району Сумської області): працюючі в селі, які не виїжджали до міста; працюючі в селі, які виїжджали до міста; працюючі в селі, які планують залишатися в селі; працюючі в селі, які планують виїжджати до міста.

Таблиця 2.2

Характеристика вибірки

Рід занять	Походження				Загальна кількість
	село		селище міського типу чи місто Сумської обл..	Суми	
	планують жити в селі	планують жити в місті			
учні	58		-	51	109
студенти	33	66	82	55	236
працюючі в Сумах		34	15	44	93
працюючі в селі	<i>не виїжджали із села</i> 30		-	-	61
	<i>виїжджали із села</i> 31		-	-	
працюючі в селі	29	28	-	-	
	<i>не визначилися</i> 4				
Усього:					498

Така вибірка дає можливість з'ясувати не лише структурно-змістові характеристики соціальної ідентичності сільської і міської молоді, а й визначити вектор її трансформації, етапність цього процесу і механізми, що

лежать в його основі, а також окреслити вікову динаміку трансформації, простежити початок її формування та остаточне становлення.

Трансформацію соціальної ідентичності сільської молоді, яка мігрувала до міста, можна простежити, використовуючи порівняльний метод. За одиниці порівняльного аналізу правлять змістові характеристики соціальної ідентичності сільської і міської молоді, а також психологічні механізми її трансформації в умовах міграції із села до міста в розрізі вікової динаміки (школярі, студенти, працююча молодь) та з урахуванням їхніх планів на подальше проживання в сільській чи міській місцевості. Одночасно цей метод було використано для увиразнення дії соціально-психологічних чинників міграції молоді до міста та визначення особливостей оцінних конструктів щодо образів сільської і міської молоді та жителів міста. Використання порівняльного методу дало нам змогу проаналізувати результати експериментального дослідження до і після експериментального впливу.

Щоб визначити структурно-змістові особливості соціальної ідентичності різних груп молоді, а також виокремити індикатори трансформації соціальної ідентичності, зумовленої міграцією сільської молоді до міста, було проведено порівняння відповідних даних (середніх значень) за спеціально розробленою схемою (рис. 2.1).

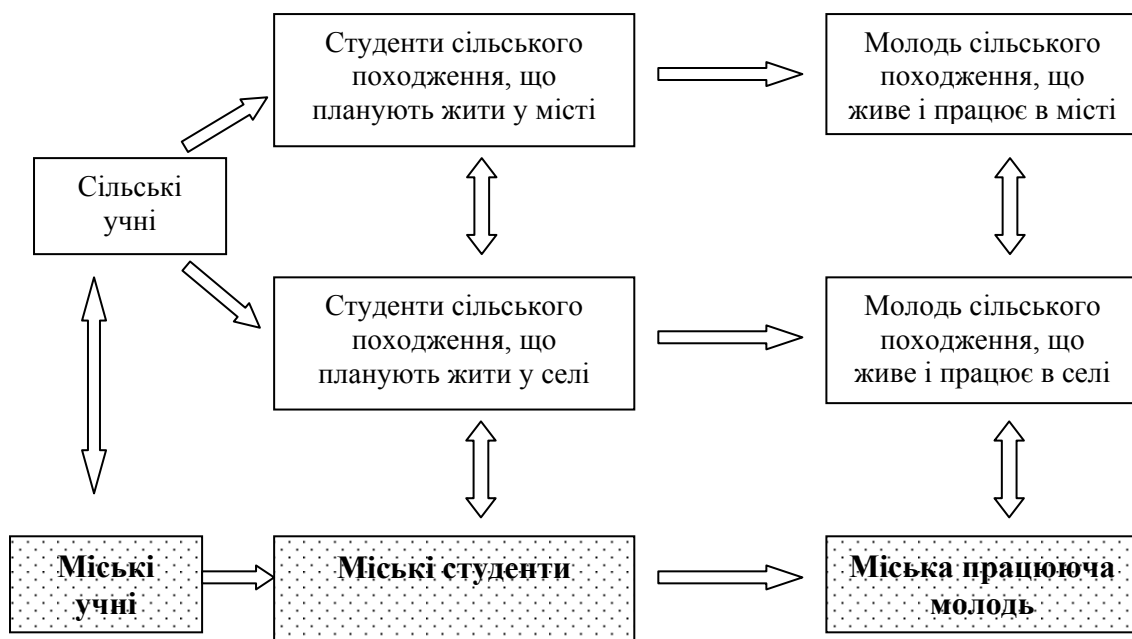

Рис. 2.1. Схема порівняння результатів різних соціально-демографічних груп

На основі отриманих раніше результатів було створено анкету, що складається із шести блоків завдань.

Перший блок становить перелік умов, які звичайно враховуються людиною під час планування свого життя на майбутнє: добра екологія; можливість гарних заробітків; спокій, помірний темп життя; наявність навчальних закладів; наявність закладів для відпочинку, розваг; можливість самореалізації, наявність життєвих перспектив; можливість вести власне господарство і мати власні продукти харчування; наявність власного житла; наявність розвиненої інфраструктури та комфортних умов життя; можливість не розлучатися зі своїми друзями. Респонденти повинні були прорангувати перелічені умови, починаючи з найважливішої для себе під час планування свого життя на майбутнє (1 місце – найважливіша, 10 місце – найменш важлива).

Перелік умов було складено на основі контент-аналізу результатів опитування сільських старшокласників. Ми проаналізували отримані дані, визначили основні характеристики сільського і міського життя (див. розд. 2.2). З утвореного списку було вибрано п'ять умов, що є індикаторами сільського життя (добра екологія; спокій, помірний темп життя; можливість вести власне господарство і мати власні продукти харчування; наявність власного житла; можливість не розлучатися зі своїми друзями), і п'ять, що характеризують міське життя (можливість добре заробляти; наявність навчальних закладів; наявність закладів для відпочинку, розваг; можливість самореалізації, наявність життєвих перспектив; наявність розвиненої інфраструктури та комфортних умов життя). Припускаємо, що рангуючи ці умови, молодь несвідомо визначає свою орієнтацію на життя в сільському чи міському середовищі.

Для створення *другого блоку* анкети ми використали метод семантичного диференціала. Цей метод широко використовується в дослідженнях, які вивчають особливості сприймання та поведінки людей, а також аналізують соціальні настанови та особистісні смисли. Він дає можливість визначати ставлення людини до свого соціального оточення, до світу речей та до себе самої. Семантичний диференціал базується на використанні факторного аналізу в дослідженні значень, завдяки чому можна вивчати різні форми функціонування значень в індивідуальній свідомості [122; 147]. Використання цього методу в нашій роботі допомогло дослідити образи сільської молоді, міської молоді і міських жителів у свідомості сучасної української молоді. Це дало нам можливість не просто визначити семантичну структуру цих образів, а й порівняти їх між собою, а також їх зміст у представників різних груп респондентів.

На основі результатів, що були отримані за допомогою контент-

аналізу відповідей респондентів на запитання, якими вони уявляють сільську і міську молодь, а також сільську і міську спільноти (див. 2.1, дод. 1), ми склали перелік рис, що описують ту чи ту спільноту. До кожної риси було дібрано протилежну за значенням ознаку. Таким чином утворилися 27 пар ознак: працьовиті – ліниві; замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружелюбні; фізично сильні – фізично слабкі; гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені; неосвічені – освічені; мають перспективи – не мають перспектив; хитрі, нещирі – відкриті, щирі; невиховані – виховані; добрі – злі; самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені; україномовні – російськомовні; цілеспрямовані, наполегливі – безініціативні; погані звички, пияцтво – здоровий спосіб життя; енергійні, активні – пасивні, бездіяльні; бідні – багаті; люблять розважатися – займаються серйозними справами; творчі, новатори – консервативні; уважні, чуйні – байдужі; сумні – веселі; мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки; відповідальні – безвідповідальні; підтримують традиції – не підтримують традицій; спокійні, урівноважені, стримані – емоційні, метушливі; щедрі – жадібні, корисливі; згуртовані – роз'єднані; цікавляться життям інших – байдужі до життя інших; насамперед робота, кар'єра – насамперед сім'я і родина. Респонденти повинні були описати сільську молодь, оцінюючи її відповідно до запропонованої шкали.

Третій блок анкети поєднав твердження чотирьох відібраних на попередніх етапах дослідження методик [54, с. 63–68, 71–78]: Статуси ідентичності за Дж. Марсіа, Стратегії захисту ідентичності Г. Брейкуела, Інтерв'ю за статусом ідентичності, Тест Его-ідентичності (див. дод. 2, 7-9).

Для оптимізації процедури дослідження кількість запитань в інтерв'ю було скорочено до 36 таких, які показали статистично значущу різницю у відповідях сільських і міських студентів за t-критерієм Стьюдента. У кожній сфері було виділено по чотири твердження. Остаточний варіант Інтерв'ю за статусами ідентичності наведено в додатку 2.

Загалом цей блок включає 141 запитання, що утворюють 31 шкалу: досягнута ідентичність; передчасна ідентичність; мораторій; дифузна ідентичність; професійна, державна, релігійна, сімейна ідентичність; дружні взаємини, сенс життя (Статуси ідентичності за Дж. Марсіа), інтрапсихічні захисти; міжособистісні захисти; міжгрупові захисти; техніка досягнення; техніка пристосування; захисна, унікальна та агресивна техніки (Стратегії захисту ідентичності); професійна ідентичність; сімейна; батьківство; конфлікт між шлюбом і кар'єрою; статеворольова, релігійна, етнічна, політична, регіональна ідентичність (Модифікований варіант інтерв'ю за

статусами ідентичності); досягнута ідентичність; передчасна ідентичність; мораторій; дифузія (Тест Его-ідентичності).

Респондентам потрібно було оцінити, наскільки вони згодні з тим чи тим твердженням за шкалою: 1 – однозначно ні; 2 – скоріше ні; 3 – важко відповісти; 4 – скоріше так; 5 – однозначно так.

Четвертий блок являє собою той самий семантичний диференціал із 27 пар рис, як і в другому блоці. Проте в цьому завданні респондентам потрібно було оцінити міську молодь.

У *п'ятому блоці* анкети подано опитувальник інтерперсонального діагнозу Т. Лірі [154, с. 683–693], спрямований на вивчення не лише уявлень суб'єкта про себе, а й типу домінантних взаємин у групі. Респонденти мали оцінити, чи відповідають запропоновані характеристики їхнім уявленням про себе. Автори методики визначають 16 інтерперсональних стилів поведінки: домінантний, егоцентричний, суперницький, агресивний, енергійний, критичний, підозріливий, скромний, принижений, конформний, гіперконформний, кооперативний, гіперафіліативний, гіперпротективний, відповідальний, автократичний. Вони описують ці фактори в трьох різних аспектах і зображують їх як три підпорядковані одне одному кола: внутрішнє коло інтерпретується як адаптивна поведінка; середнє коло вказує на тип поведінки, що викликається в інших людей; зовнішнє коло представляє екстремальну тенденцію. Таке поєднання комунікативних та адаптивних здібностей може визначати стратегію поведінки молодої людини, яка переїхала із села до міста і стоїть перед необхідністю адаптації до нового середовища.

Використовуючи таку методику можна виявити самооцінку рівня домінування-підпорядкування, дружлюбності-агресивності, а також розкрити ті характеристики Я-концепції, які зумовлюють міжособові стосунки.

У *шостому блоці* респондентам треба було оцінити міських жителів, визначивши, яка риса в кожній парі точніше їх описує. Завдання являє собою семантичний диференціал із 27 пар рис, як у другому і четвертому блоках.

Визначаючи складові соціальної ідентичності, ми спиралися на трактування соціальної ідентичності через поняття її статусів, актуальних сфер, способів взаємодії особистості із соціальним середовищем і стратегій захисту, що їх використовує людина з метою збереження своєї соціальної ідентичності. Усі ці індикатори закладено в методиках, що були відібрані для основного опитування. На нашу думку, такий підбір дасть змогу досить повно вивчити структурно-змістові особливості соціальної ідентичності молоді, а також визначити моделі соціальної ідентичності молоді сільського

і міського походження, дізнатися, які трансформації відбуваються в соціальній ідентичності молоді сільського походження в умовах міграції із села до міста.

Статистичні методи обробки даних включали методи факторного і кореляційного аналізу та методи статистичної перевірки значущості емпіричних даних.

Ідея факторного аналізу полягає в тому, щоб перетворити матрицю ознак на матрицю з меншою кількістю змінних, що майже повністю зберігає ту саму інформацію, що й вихідна матриця. В основі моделей факторного аналізу лежить гіпотеза про те, що спостережувані змінні є непрямыми проявами невеликої кількості прихованих факторів. Крім того, цей метод дає змогу виявити не лише кореляції між змінними та латентні фактори, а й ті компоненти, що пояснюють більшу дисперсію [119, с. 10–11; 132]. Реалізація факторного аналізу дає можливість визначити конструкти, які є найбільш статистично незалежними і, перетинаючись, утворюють психосемантичний простір механізмів трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в міській спільноті. За допомогою факторного аналізу було визначено зміст образів сільської і міської молоді, а також міських жителів, зміст психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності.

Кореляційний аналіз ліг в основу визначення взаємозалежності різних ознак (сфери і статусів соціальної ідентичності, психологічних механізмів та орієнтацій сільської молоді). Використання цього методу дало можливість не лише визначити форми зв'язку, а й виміряти силу цього зв'язку, що відображається в коефіцієнтах кореляції, і виявити вплив факторів на результативну ознаку.

Обробка даних методами багатомірної статистики проводилася в статистичному пакеті OCA та SPSS 20.0.

2.3.2. Психологічний зміст орієнтацій молоді у плануванні свого майбутнього

На основі описаних на попередньому етапі позитивних і негативних ознак життя в сільській і міській місцевості (див. 2.1) було визначено по п'ять чинників, які становлять характерні ознаки сільського і міського життя, та інтерпретовано їх як важливі умови, на які орієнтується молодь у плануванні свого майбутнього. Так, до умов сільського життя належать: наявність власного житла; добра екологія; спокій, помірний темп життя; можливість вести власне господарство і мати власні продукти харчування;

можливість не розлучатися зі своїми друзями. За характерні умови міського життя вважаються: можливість добре заробляти; наявність навчальних закладів; наявність закладів для відпочинку, розваг; можливість самореалізації, наявність життєвих перспектив; наявність розвиненої інфраструктури та комфортних умов життя. Аналіз таких особливостей дасть нам можливість пояснити соціально-психологічні чинники міграції сільської молоді до міста. Для цього було проаналізовано середні значення по кожній з означених умов відповідно до соціально-демографічних груп респондентів. Припускаємо, що, вибираючи ту чи іншу умову, що є індикатором сільського або міського життя, респондент оцінює власну орієнтацію на подальше місце проживання.

Для увиразнення відмінностей у виборі таких умов серед різних груп молоді було проведено порівняння середніх значень показників і визначено статистично значущу різницю між ними за допомогою непараметричного критерію Н-Краскала – Уолеса для незалежних вибірок. Підставою для використання цього критерію стали результати за тестом Лівена, які показують статистично вірогідні відмінності між дисперсіями груп.

Зауважимо, що оцінені респондентами умови “наявність власного житла» та «можливість не розлучатися зі своїми друзями» можуть бути доволі умовно віднесені саме до умов сільського життя, оскільки придбання житла, а також поява нових друзів можуть стосуватися й переїзду до міста і не обов’язково асоціюватися саме з житлом і друзями в селі.

За отриманими середніми значеннями ми прорангували всі ці умови в межах кожної групи і визначили, що для всіх груп респондентів найважливішими є три пункти: “наявність власного житла” (2,07–3,69, $M = 3,04$), “можливість добре заробляти” (2,56–4,16, $M = 3,32$), “можливість самореалізації, наявність життєвих перспектив” (3,15–5,32, $M = 3,94$). Тож можемо говорити, що ці умови є найактуальнішими для всіх груп респондентів незалежно від їхнього віку, походження, планів щодо місця проживання. Розгляньмо їх у порядку зменшення їхньої значущості для молоді. Нагадаємо, що респонденти рангували перелік чинників від 1 до 10, причому на першому місці опинявся найважливіший, а на останньому – найменш важливий. Тобто чим менший показник, тим більш значущою є ця умова для респондентів.

Наявність власного житла як вагомий чинник орієнтації на майбутнє виявився найбільш значущим для молоді, яка працює в місті, незалежно від її походження (сільські – 2,07; міські – 2,58; із селищ міського типу – 2,58) (рис. 2.2). Статистично значуща різниця простежується між відповідями

студентів сільського походження, які планують жити в селі, і тими, що планують жити в місті (3,69 і 3,38, відповідно, $p \leq 0,001$); між сільською працюючою молоддю і молоддю сільського походження, що живе в місті (3,51 і 2,07, відповідно, $p \leq 0,001$). Також статистично значущі зміни виявлено між студентами сільського походження, які планують жити в місті (3,38), і молоддю сільського походження, що живе й працює в місті (2,07, $p \leq 0,001$), та між міськими студентами (3,5) і міською працюючою молоддю (2,58, $p \leq 0,001$).

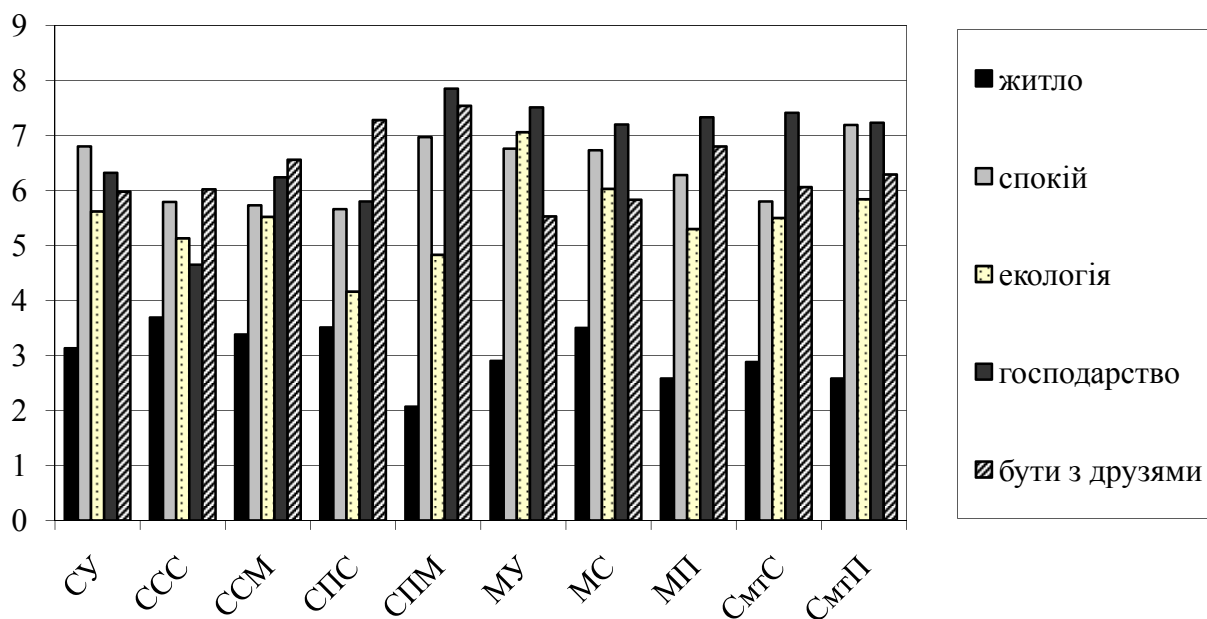

Рис. 2.2. Особливості актуалізації умов, які є ознаками сільського життя, у різних групах молоді

Як бачимо, для молоді, яка працює в місті, реалізація цієї умови є особливо значущою, оскільки отримання власного житла на сьогодні є проблемою як для приїжджих (із сіл та селищ), так і для міської молоді. Якщо студентська молодь ще не настільки переймається цим питанням, оскільки міські студенти, як правило, живуть із батьками, а приїжджі – у гуртожитках за рахунок батьків, то працююча молодь уже зорієнтована на створення власної сім'ї, а отже, й отримання окремого житла. Тому можливість мати власне житло є для молоді особливо важливою умовою подальшого життя. Виходячи з отриманих результатів, бачимо, що найвищий ранг цьому чинникові надає молодь, для якої питання наявності власного житла є найбільш важливим.

Припускаємо, що такий результат зумовлений не орієнтацією молоді на реальну можливість придбати житло в місті, а актуальністю цього

питання і загостреним переживанням саме працюючою молоддю. Актуалізація житлового питання зумовлена як віковими, так і соціально-демографічними особливостями цих груп респондентів.

Можливість добре заробляти посідає найвищі позиції у відповідях молоді, яка працює в місті, незалежно від її походження (міські – 2,56; із селищ – 2,77; сільські – 2,9) (рис. 2.3). Також ця умова важлива для сільських учнів (3,0). Можливість добре заробляти є менш важливою для всієї студентської молоді порівняно з працюючою (3,77 і 2,9, відповідно, $p \leq 0,001$). Однак найнижче цей фактор оцінюють студенти сільського походження, що планують повернутися в село (4,16). Тож можемо стверджувати, що саме можливість знайти добру роботу та здобути гідну матеріальну оцінку праці спонукає селян мігрувати до міста.

Очевидно, найсильніша актуалізація цієї умови спостерігається серед працюючої молоді, що є характерною ознакою саме цього життєвого періоду. Працююча молодь починає свій трудовий шлях, фактично вперше отримує фінансову винагороду за свою роботу. Вона заклопотана тим, як щонайкраще влаштувати своє життя. Створення власної сім'ї та початок самостійного життя, відокремлення від батьківської сім'ї, а отже, і повний або частковий брак фінансової підтримки з боку батьків зумовлюють інтенсифікацію потреби в наявності доброї високооплачуваної роботи.

Порівнюючи відповіді сільської молоді, бачимо, що студенти сільського походження, які планують жити в місті, вище оцінюють значущість для них цієї умови (3,77), ніж ті, хто планує повернутися в село (4,16, $p \leq 0,001$). Серед молоді, яка вже працює, простежується та сама тенденція: для молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, можливість добре заробляти є більш актуальною, ніж для сільської працюючої молоді (2,9 і 3,64, відповідно, $p \leq 0,001$). Це дає підстави стверджувати, що можливість знайти добру високооплачувану роботу в місті та практично брак або нестача такої в сільській місцевості істотно впливають на рішення сільської молоді мігрувати до міста.

Можливість самореалізації та наявність життєвих перспектив загалом є важливою для сучасної української молоді умовою, оскільки займає третє місце серед усіх інших чинників за сумарними показниками. Однак найменш заклопотаними з приводу реалізації власних здібностей виявилися сільські учні (5,32), а також молодь сільського походження, яка планує жити в селі (як студенти – 4,27, так і працюючі в селі – 5,0) (див. рис. 2.3). Порівняння з відповідними групами міського походження показує, що між сільською і міською молоддю в цьому питанні є статистично значуща

різниця ($p \leq 0,001$). Порівнюючи відповіді молоді сільського походження, але з урахуванням віку і планів на майбутнє, можна помітити, що між студентами сільського походження, які планують жити в селі і які планують жити в місті, статистично значущої різниці ще немає, хоча останні вище оцінюють можливість власної самореалізації (4,27 і 3,61, відповідно). Водночас така різниця вже є між сільською працюючою молоддю (5,0) і молоддю сільського походження, яка живе й працює в місті (3,58, $p \leq 0,001$).

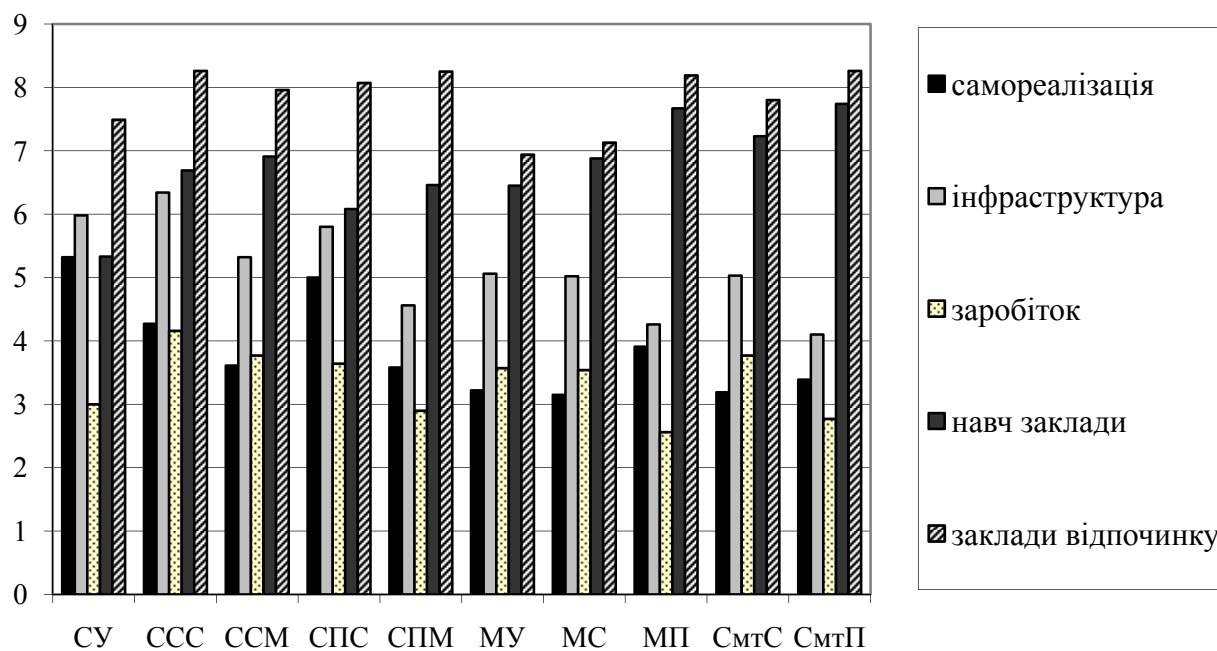

Рис. 2.3. Особливості актуалізації умов, які є ознаками міського життя, у різних групах молоді

Так, ми бачимо, що можливість самореалізації є більш значущою для молоді міського походження, ніж для сільської. Остання, вочевидь, песимістичніше ставиться до можливості реалізації власних здібностей. Брак або нестача можливостей для самореалізації в сільській місцевості детермінує появу зневіри у власних силах і формування пасивних стратегій життєздійснення.

Об'єктивно в сільській місцевості є мало робочих місць, немає широких можливостей і перспектив, що спонукає молодь орієнтуватися на ймовірні перспективи розвитку та реалізацію здібностей у місті. Виходить, що та частина сільської молоді, яка впевнена у своїх силах і бачить необхідною та можливою реалізацію власних здібностей, більшою мірою прагне мігрувати до міста, де, на їхню думку, є більше таких можливостей. Натомість інша частина молоді чи то зневірена у власних можливостях і можливостях села, чи то не схильна щось міняти в житті, залишається жити в селі.

Молодь сільського походження мало вірить у свої сили і здібності, а отже, і не бачить можливостей їх самореалізації. Натомість міська молодь постає як більш самовпевнена й амбітна, така, що прагне самореалізації та творчого розвитку.

Що ж стосується молоді сільського походження, яка планує жити в місті, то вона вище оцінює себе і свої можливості. Чим довше вона живе в місті, тим більше перспектив схильна відкривати для себе. Такі результати дають підстави стверджувати, що особисте прагнення людини до самореалізації та здійснення власних життєвих перспектив є одним із спонукальних мотивів до міграції сільської молоді до міста.

Наявність розвинутої інфраструктури як одна з умов організації дальшого життя найвищий рівень актуалізації має для молоді, що живе або планує жити в місті. Вочевидь, що цей чинник важливіший для працюючої молоді, ніж для студентів. В усіх порівняннях простежується статистично значуща різниця. Міські учні порівняно із сільськими теж вище оцінюють цей чинник у своєму житті (5,06 і 5,98, відповідно, $p \leq 0,001$). Порівняння відповідей студентів сільського походження, що планують жити в селі, і тих, хто планує жити в місті, дає можливість побачити, що останні значно вище оцінюють необхідність мати розвинену інфраструктуру. Така сама різниця наявна й між сільською працюючою молоддю і молоддю сільського походження, що живе й працює в місті (5,8 і 4,56, відповідно, $p \leq 0,001$). При цьому останні вважають за важливіший цей чинник, ніж студенти, зорієнтовані на проживання в місті. Тож значущість розвинутої інфраструктури лінійно збільшується не лише з віком, а й залежно від терміну проживання молоді сільського походження в місті.

Міська молодь, яка звикла до комфортних умов життя та наявності розвинутої інфраструктури, очевидно, найбільше прагне реалізації цієї умови у власному житті. При цьому сільська молодь, яка демонструє невдоволення умовами власного життя, браком розвинутої інфраструктури, прагне отримати ці умови, переїхавши до міста. Оскільки наявність розвинутої інфраструктури та комфортних умов життя є в Україні характерною ознакою саме міського життя, то й можливість її реалізації для себе сільська молодь бачить лише в міграції до міста.

Виходячи із цього, бачимо, що наявність розвинутої інфраструктури – це ще одна умова міського життя, яка тісно корелює з планами молоді на дальше проживання. Психологічною основою вибору цього чинника є бажання покращити умови свого життя.

Найвищий бал чиннику *спокій, помірний темп життя* дають молоді

люди, які працюють у селі (5,66), і студенти сільського походження, які планують жити в селі (5,79) або в місті (5,73) (рис. 2.2). Найменш важливим цей чинник є для міської молоді, а також для молоді, яка працює в місті, походженням із сіл і селищ (6,97 і 7,19, відповідно). При цьому для останніх цей чинник є найменш важливим. На спокій як важливий чинник майбутнього життя мало орієнтуються й сільські учні (6,8).

Можна припустити, що сільські учні так сильно прагнуть мігрувати до міста і мати все, що забезпечується саме тут, оскільки ще не пізнали міського життя і мають дещо ідеалізоване уявлення про нього. Студенти сільського походження, незалежно від планів на майбутнє (жити в селі чи в місті), уже мають досвід життя в міському середовищі і тому більш схильні цінувати умови, що є характерними для села. Вочевидь, їхні плани й погляди на майбутнє ще не сформувалися остаточно, проте вже є негативний досвід взаємодії з міським середовищем, що зумовлює вибір саме цих ознак. І тільки молодь сільського походження, а також із селищ міського типу, яка вже живе й працює в місті, схильна дотримуватися таких самих орієнтирів, що й міська молодь.

Виходить, що молодь, яка мігрувала до міста, готова відмовитися від звичного для неї спокою і помірному темпу на користь інших позитивних ознак міського життя, таких як наявність доброї високооплачуваної роботи, можливість самореалізації та розвинена інфраструктура і комфортні умови життя.

Як бачимо, спокій і можливість добре заробляти як ознаки, відповідно, сільського і міського життя від'ємно корелюють між собою. Тому чим більше людина зорієнтована на високі статки, тим менш важливим є для неї спокійний темп життя, і навпаки.

Порівнюючи оцінки респондентами чинника *наявність доброї екології* в кожній групі, можна зауважити, що сільська молодь більше зорієнтована на проживання в екологічно чистому середовищі: порівняймо сільських і міських учнів (5,62 і 7,06, відповідно, $p \leq 0,001$), працюючу сільську і працюючу міську молодь (4,16 і 5,3, відповідно, $p \leq 0,001$) (рис. 2.2). Найбільше ця проблема актуалізована для працюючої молоді, ніж для учнів і студентів незалежно від їхнього походження. Інтенсифікація значущості цього чинника істотно корелює з віком респондентів: чим старші респонденти, тим більш значущою є для них ця умова.

Очевидно, що наявність доброї екології як характерна риса сільського життя найзначущішою виявляється для молоді, зорієнтованої на проживання в сільській місцевості. Можливо, її орієнтація на екологічно чисте

середовище визначає вибір подальшого місця проживання. Молодь сільського походження, яка планує жити в місті, схильна нехтувати цю умову заради самореалізації та пошуку доброї роботи.

Що ж стосується вікових змін, то динаміка в бік збільшення значущості доброї екології для сучасної молоді незалежно від її походження зумовлена формуванням відповідальнішого ставлення до власного здоров'я, що, у тому числі, є наслідком проживання в екологічно чистому чи забрудненому середовищі.

Найбільш виражена потреба в наявності навчальних закладів простежується в сільських учнів, що безумовно пов'язано з їхніми планами на найближче майбутнє. Як бачимо, для міських учнів, на яких теж чекає навчання у вищих навчальних закладах, цей чинник виявився менш важливим, ніж для сільських (6,5 і 5,3, відповідно, $p \leq 0,001$) (рис. 2.3). Припускаємо, що така зорієнтованість сільських старшокласників, на відміну від міських, на наявність навчальних закладів зумовлена саме браком останніх у сільській місцевості, а отже, імовірність не здобути освіти підвищує значущість цього чинника для респондентів.

Серед міської молоді ця умова з віком утрачає свою значущість, оскільки респонденти вже здобувають освіту або навіть закінчили навчання у виші, а про необхідність навчальних закладів для своїх дітей вони ще не турбуються. Напевно, існування в місті широкого розмаїття навчальних закладів різного рівня і гатунку зменшує важливість цієї умови для міського населення, тоді як для мешканців села наявність навчальних закладів є більш значущою проблемою, що пов'язано з браком чи недостатньою кількістю їх у сільській місцевості. Найменший рівень актуалізації цієї умови серед молоді сільського походження виявляють студенти, які вже здобувають освіту і схильні меншого значення надавати цій умові.

Загалом умова *можливість не розлучатися зі своїми друзями* важливіша для старшокласників – як міських (5,53), так і сільських (5,98), що пов'язано з віковими особливостями цього періоду (рис. 2.2). Якщо порівнювати групу студентів, то можна помітити, що статистично значуща різниця є між відповідями міських студентів і студентів сільського походження, що планують жити в місті (5,83 і 6,56, відповідно, $p \leq 0,001$). При цьому між міськими студентами (5,83) і студентами сільського походження, що планують жити в селі, (6,02) такої різниці немає. Це говорить про те, що дві останні категорії студентів планують залишитися у своїх громадах, а отже, матимуть можливість не розлучатися зі своїми друзями. З погляду вікової динаміки цей чинник є найменш важливим для

працюючої молоді незалежно від її походження, оскільки вона більшою мірою зорієнтована на професійну самореалізацію та створення власної сім'ї, а спілкування з друзями поступово втрачає своє значення. Сільська молодь, що мігрувала до міста, готова відмовитися від частого спілкування з друзями заради влаштування комфортнішого життя і реалізації власних планів.

Можливість вести власне господарство та заощаджувати на продуктах харчування є індикатором не лише орієнтації на сільський спосіб життя, а й проявом певних механізмів уникання бідності, оскільки власне матеріальне становище сприймається як безнадійно низьке, а можливість мати власні продукти харчування – як певного роду засіб економити фінансові ресурси. Водночас як ці ж зусилля можна витратити на заробіток коштів, які дають змогу не лише купити необхідні продукти харчування, а й забезпечити себе іншими потрібними речами.

Як показують відповіді респондентів, найвищий ранг цьому чиннику присвоюють студенти сільського походження, які планують жити в селі (4,65), та сільська працююча молодь (5,8), однак між ними є статистично значуща різниця ($p \leq 0,001$) (рис. 2.2). Як бачимо, серед молоді сільського походження з віком змінюються уявлення про необхідність вести власне господарство. Подібна різниця є між студентами сільського походження, які планують жити в місті, і молоддю сільського походження, що вже живе й працює в місті (6,24 і 7,85, відповідно, $p \leq 0,001$). Думається, що працююча молодь, яка має досвід отримання прибутку не лише через ведення господарства, менше уваги приділяє останньому як способу отримання фінансової підтримки. Зазначимо, що молодь сільського походження, яка живе й працює в місті, схильна ставити цю умову на найнижчі щаблі ієрархії (навіть нижче, ніж міська молодь, хоча й не на значущому рівні). Це пояснюється прагненням цієї молоді максимально відсторонитися від сільського господарства і всього, що з ним пов'язане.

Тому можна сказати, що молодь, зорієнтована на життя в селі, вище оцінює можливість вести власне господарство, ніж та, що планує жити або живе в місті. Працююча молодь вважає також за менш важливу для себе умову наявності цього чинника, ніж студенти із цієї самої категорії.

Серед загалом невисоких балів за *наявність закладів для відпочинку та розваг* найважливішим цей чинник виявляється для учнів – як міських, так і сільських, що безумовно пов'язано з їхніми віковими особливостями. Привертає увагу оцінка цього чинника студентами: міські студенти найвище оцінюють значущість цього фактору в їхньому житті на майбутнє (7,13), трохи нижче, але без статистично значущої різниці з міськими студентами оцінюють

його студенти сільського походження (7,96) та із селищ міського типу (7,8), які планують жити в місті (рис. 2.3). А статистично значуща різниця простежується між відповідями міських студентів і студентів сільського походження, що планують жити в селі (7,13 і 8,26, відповідно, $p \leq 0,001$).

Такі результати підтверджують думку про порівняно більшу схильність міської молоді до розваг. Наявність у місті численних закладів для відпочинку й розваг спонукає її до організації активного й частого відпочинку. Натомість сільська молодь, працьовита й наполеглива, не вважає за потрібне витратити свій час на розваги й відпочинок, у структурі її уподобань ця умова не є цінною, оскільки вона до неї не звикла.

Підсумовуючи, можна сказати, що одним із ключових соціально-психологічних чинників, що спонукають сільську молодь до міграції до міста, є наявність високооплачуваної роботи і широкі можливості для самореалізації. Вона прагне мати власне житло, але мало орієнтується на вже наявне житло в селі, сприймаючи спроможність його придбати в місті радше як власне досягнення. Важливим аспектом, що спонукає сільську молодь стати членом міської громади, є наявність у місті розвиненої інфраструктури і комфортних умов життя, а також навчальних закладів. Спокій, помірний темп життя, наявність екологічно чистого середовища, можливість не розлучатися зі своїми друзями втрачають свою значущість для сільської молоді. Особливо активно відбувається відсторонення цієї категорії молоді від сільськогосподарських робіт і ведення домашнього господарства, які дедалі менше сприймаються як джерело фінансової підтримки. Наявність закладів для відпочинку не виявилася значущою умовою для всієї сільської молоді незалежно від планів на майбутнє місце проживання.

2.3.3. Психосемантичне дослідження образів сільської і міської молоді та міських жителів

Основним процесом, що запускає актуалізацію і розвиток соціальної ідентичності, на думку Г. Теджфела, Дж. Тернера та їхніх послідовників, є процес міжгрупової диференціації й оцінного порівняння [225; 249; 251; 252]. Тож соціальна ідентичність фактично є результатом соціальної категоризації, що відбувається на основі порівняння ін- та аутгруп. Особливість цього процесу полягає в тому, що, по-перше, порівняння відбувається з близькими, тотожними групами, а по-друге, для цього використовуються не всі параметри груп, а лише їхні ціннісно значущі

властивості й характеристики. Особливості дослідження соціального образу представлено в праці В. Москаленко [122].

Очевидно, що для молоді сільського походження в процесі формування територіальної ідентичності як складової соціальної за ін- та аутгрупи правитимуть сільська і міська молодь. Зміна уявлень респондентів про типові риси кожної з груп детермінує особливості їхнього самовизначення в цих групах, а отже, і соціальну ідентичність. Для сільської молоді, яка мігрувала в місто і планує стати членом міської громади, важливою є інтеграція в нову спільноту, прийняття її норм і цінностей. Припускаємо, що на цій основі відбувається зміна уявлень молоді сільського походження про свою ін- та аутгрупи. Однак, як стверджує О. Донченко, “одвічне протиріччя між містом і селом не дає змоги колишньому селянину стати частиною міської спільноти” [62, с. 242–243]. Тож аналіз динаміки цих уявлень дасть змогу визначити особливості самоідентифікації сільської молоді з тією чи іншою групою, ціннісно-значущі характеристики сільської і міської громади, на основі яких будується процес соціальної категоризації, соціальні ефекти, що проявляються в цьому процесі, а також можливі трансформації в бік ідентифікації з міською спільнотою. Важливим також, на нашу думку, є аналіз динаміки уявлень сільської молоді про міських жителів як бажану, референтну групу, членами якої вони прагнуть стати. Очевидно, що переїжджаючи до міста, вони свідомо чи несвідомо орієнтуються на норми міського життя і якомога більше прагнуть бути схожими на мешканців міста.

Щоб з'ясувати структуру образів сільської і міської молоді, а також міських жителів у свідомості респондентів, було проведено факторизацію даних за відповідними блоками семантичного диференціала, що спрямовані на вивчення саме цих образів, за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized. Для перевірки міри використання факторного аналізу щодо цієї вибірки ми скористалися критерієм адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна та критерієм сферичності Бартлетта, що визначає нормальність розподілу змінних (тут і далі). Інтерпретація даних проводилася з урахуванням середніх значень.

За результатами двох факторних аналізів було виділено кілька ознак (блоків), у які структуруються виділені ознаки: спосіб життя, ставлення до праці, соціальний капітал, залученість у соціальне життя, комунікативні риси та традиційність/інноваційність (новаторство), соціальна активність.

Було проведено факторизацію в просторі ознак семантичного диференціала “*Образ сільської молоді*”, у результаті чого виділилося шість факторів, що пояснюють 52,7% дисперсії (КМО = ,880, критерій Бартлетта = ,000).

Так, за першим фактором, який було інтерпретовано як “*спосіб життя*” (11,2% загальної дисперсії), сільська молодь постає в уявленнях сучасної української молоді як уважна, чуйна, вихована, відповідальна, відкрита, щира, щедра. Водночас вона любить розважатися, має схильність до поганих звичок і вживання алкоголю, дещо емоційна й метушлива, а також сором’язлива й невпевнена.

У другому факторі, що був названий “*ставлення до праці*” (10,5%), акцентується ставлення сільської молоді до праці та активна позиція. Молоді люди із сільської місцевості – україномовні, фізично сильні, енергійні, активні, працьовиті, цілеспрямовані, відповідальні й наполегливі, а також добрі.

Говорячи про «*соціальний капітал*» молодих людей із села (третій фактор, 9,2%), респонденти зазначають, що вони, як правило, мають зв’язки й підтримку, мають перспективи, однак бідні.

Основу четвертого фактору, який було інтерпретовано як “*залученість у соціальне життя*” (8,0%), склали ознаки, які характеризують сільську молодь як таку, що активно залучена до життя своєї громади, згуртована і щедра. Вона цікавиться життям інших і підтримує традиції.

У п’ятому факторі (7,6%) об’єдналися ознаки, що описують “*комунікативні риси*” сільської молоді. Так, остання бачиться товариською, дружелюбною, освіченою, веселою, відкритою, щирою.

Шостий фактор (6,2%), що дістав назву “*традиційність*”, показав, що сільська молодь більшою мірою зорієнтована на сім’ю і родину – на противагу побудові кар’єри, пошуку перспективної роботи; вона підтримує традиції, проявляє більшою мірою сором’язливість і невпевненість у собі та своїх силах.

Нечітко виражено уявлення про сільську молодь за такими показниками, як “творчі, новатори – консервативні”, “гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені”, “спокійні, урівноважені, стримані – емоційні, метушливі”, “самовпевнені, амбітні – сором’язливі, невпевнені”.

Аналізуючи відповіді респондентів на питання семантичного диференціала “*Образ міської молоді*”, ми провели факторний аналіз. У результаті аналізу виділилося шість факторів, загальний внесок яких у сумарну дисперсію становить 53,2% (коефіцієнти КМО = ,875 і Бартлетта = ,000).

До першого фактору “*залученість у соціальне життя*” (11,3%) ввійшли ознаки, що характеризують міську молодь як більш роз’єднану, байдужу до життя інших, дещо жадібну і корисливу, безвідповідальну. Вона меншою мірою підтримує традиції.

За другим фактором (9,9%), що дістав назву “*спосіб життя*”, було визначено, що міська молодь у свідомості сучасного молодого покоління постає як така, що любить розважатися, має погані звички, схильна до

пияцтва, при цьому емоційна й метушлива.

Третій фактор “соціальна активність” (9,0%) об’єднав ознаки, що характеризують міських молодих людей як творчих, новаційних, цілеспрямованих і наполегливих, енергійних і активних, відповідальних, освічених і вихованих.

До четвертого фактору “соціальний капітал” (8,5%) увійшли ознаки, які характеризують міську молодь як таку, що має перспективи, зв’язки і підтримку з боку оточення, багата, гарно вдягнена і модна, а також російськомовна.

П’ятий фактор (7,5%) утворили ознаки, що описують “комунікативні риси” міських молодих людей. Так, їх можна охарактеризувати як товариських, дружелюбних, веселих, вихованих, але водночас хитрих і нещирих.

Характеризуючи їхнє “ставлення до праці” (шостий фактор, 7,0%), варто зазначити, що міська молодь сприймається як більш лінива, фізично слабка, але при цьому багата.

Спираючись на результати дослідження, міську молодь можна охарактеризувати як добру, товариську, дружелюбну, але водночас хитру й нещирю, дещо байдужу, жадібну й корисливу. Ця молодь освічена, самовпевнена й амбітна, цілеспрямована й наполеглива, енергійна й активна, творча, для неї на першому місці – робота і кар’єра. Вона має зв’язки й підтримку, а також перспективи. Міська молодь сприймається як багата, весела, емоційна й метушлива, така, що любить розважатися, має погані звички і схильна до пияцтва. Як правило, молоді люди, що живуть у місті, російськомовні.

Що ж стосується образу *міських жителів*, то в результаті факторизації даних у загальній вибірці виділилися шість факторів, загальний внесок яких у сумарну дисперсію становить 53,1% (коефіцієнти КМО = ,860 і Бартлетта = ,000).

Перший фактор “залученість у соціальне життя” (13,6%) утворили ознаки, що характеризують міських жителів як щедрих, уважних, чуйних, відкритих, щирих, згуртованих. Вони цікавляться життям інших, підтримують традиції. Сім’я для мешканців міста має більшу значущість, ніж робота і кар’єра.

За другим фактором “соціальний капітал” (11,6%) можна припустити, що міські жителі більшою мірою мають зв’язки і підтримку, що розширює їхні перспективи. Вони цілеспрямовані та наполегливі, впевнені та амбітні, при цьому гарно вдягнені, модні.

Третій фактор (10,5%), що описує “комунікативні риси” мешканців міста, вказує на те, що останні є вихованими, освіченими, товариськими і дружелюбними, відкритими, щирими, добрими у спілкуванні з іншими. Вони ведуть здоровий спосіб життя.

У четвертому факторі (7,2%) презентується *ставлення* міських жителів до праці. Так, останні спокійні, урівноважені, стримані, відповідальні за власні справи, фізично сильні та працьовиті.

Цікаво, що за п'ятим фактором (5,9%) виявилось, що чим більш російськомовним є міське населення, тим воно багатше, однак лінівіше.

І шостий фактор "*спосіб життя*" (4,3%) характеризує мешканців міста як доволі консервативних. Вони займаються серйозними справами і ведуть здоровий спосіб життя.

Загалом, говорячи про жителів міста, можна зазначити, що вони постають у свідомості сучасної української молоді як працьовиті, товариські, дружелюбні, добрі, гарно вдягнені, модні, освічені, виховані. Міські жителі мають перспективи, зв'язки й підтримку, багаті. Вони самовпевнені, амбітні, цілеспрямовані й наполегливі, енергійні й активні, творчі, веселі, відповідальні, підтримують традиції. Для них у першу чергу важлива робота й кар'єра, а не сім'я й родина.

Ми порівняли уявлення сільської молоді, що планує жити в місті, про сільську молодь, міську молодь та міських жителів. Припускаємо, що образ міської молоді і міських жителів є соціально бажаним для сільської молоді, яка планує переїхати до міста і стати повноцінним членом міської спільноти, а отже, молодь сільського походження схильна приписувати їм якнайбільше позитивних властивостей.

На наступному етапі вважали за доцільне проаналізувати, як змінюються уявлення сільської молоді, що планує стати або вже стала членом міської громади, про сільську молодь, міську молодь та міських жителів. Для цього ми провели попарне порівняння середніх значень із реалізацією непараметричного тесту U-Манна – Уїтні для незалежних вибірок.

Аналіз ознак, за якими відбулися зміни на статистично значущому рівні, дає нам можливість говорити про трансформації в уявленнях сільської молоді, що переїхала до міста, про власну групу, групу міської молоді та жителів міста. Припускаємо, що таке порівняння дасть нам можливість змодельювати динаміку уявлень сільської молоді, яка планує жити в місті, про себе та міську громаду як бажану й референтну спільноту.

Нагадаємо, що респонденти оцінювали запропоновані образи за 5-бальною шкалою (від 1 до 5), при цьому чим більше вираженою була перша риса в парі, тим нижчим був бал. І чим вищим був бал, тим більшою мірою цьому образу була притаманна друга риса.

Так, за умови існування загалом позитивного образу сільської молоді, із віком серед тієї частини молоді сільського походження, що переїхала до міста і має намір тут залишитися, простежується тенденція до зменшення

позитивних рис, тобто зсув у бік негативного опису ін-групи. Із 27 запропонованих ознак такі зміни на статистично значущому рівні відбувалися за 15 ознаками, що дає підстави говорити про поступову деідентифікацію з власною групою. Молодь сільського походження, яка живе й працює в місті, уже відчуває себе членом міської громади, а отже, сільську молодь як аутгрупу описує в більш негативних рисах, що є проявом аутгрупової дискримінації.

Однак при цьому за сімома ознаками яскраво відрізняється оцінка студентів: вони особливо сильно підкреслюють позитивні риси сільської молоді (рис. 2.4). Припускаємо, що передумовою такої оцінки є відчуття (переживання) власної невідповідності до вимог нової спільноти, на основі чого з'являється виражений конфлікт між міською і сільською молоддю.

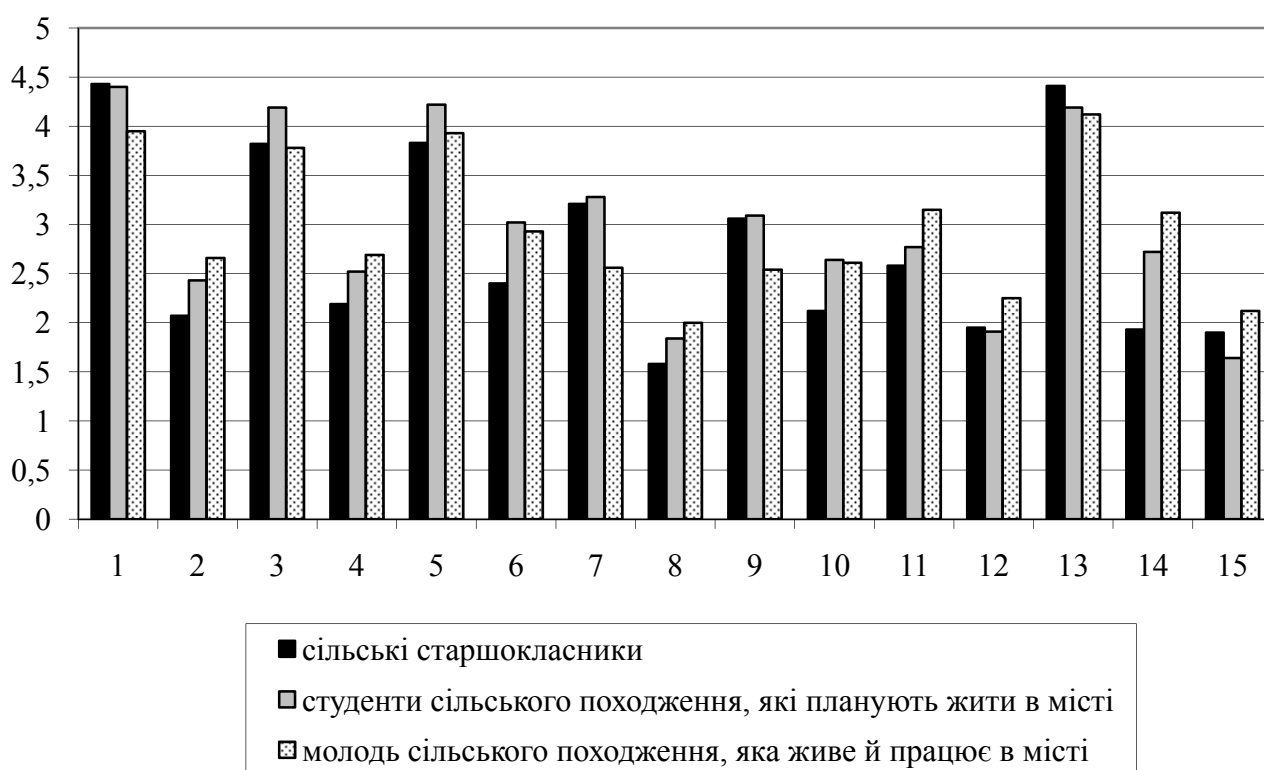

Рис. 2.4. Динаміка уявлень молоді сільського походження, яка планує жити в місті, про сільську молодь

1) замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружелюбні; 2) гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені; 3) неосвічені – освічені; 4) мають перспективи – не мають перспектив; 5) невиховані – виховані; 6) самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені; 7) погані звички, пияцтво – здоровий спосіб життя; 8) енергійні, активні – пасивні, бездіяльні; 9) бідні – багаті; 10) люблять розважатися – займаються серйозними справами; 11) творчі, новатори – консервативні; 12) уважні, чуйні – байдужі; 13) сумні – веселі; 14) мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки; 15) підтримують традиції – не підтримують традицій

Така ситуація пояснює прагнення молоді сільського походження презентувати себе і свою групу (сільську молодь) у більш позитивних рисах і мати гідний і вигідний вигляд в очах однолітків. Таке приписування бажаних рис власній групі і протиставлення іншій є однією зі стратегій досягнення позитивної соціальної ідентичності. У когнітивних теоріях соціальної ідентифікації і категоризації такий феномен дістав назву “інгрупового фаворитизму” [249].

Загалом молодь сільського походження, яка планує стати членом міської громади, схильна високо оцінювати своїх однолітків із міста. Із 27 запропонованих ознак 17 – позитивно забарвлені. При цьому серед негативних рис міської молоді респонденти виділяють лінощі, фізичну слабкість, погані звички, схильність до розваг, метушливість, хитрість, байдужість, жадібність і корисливість.

Уявлення сільської молоді про міську також диференціюються з віком (рис. 2.5).

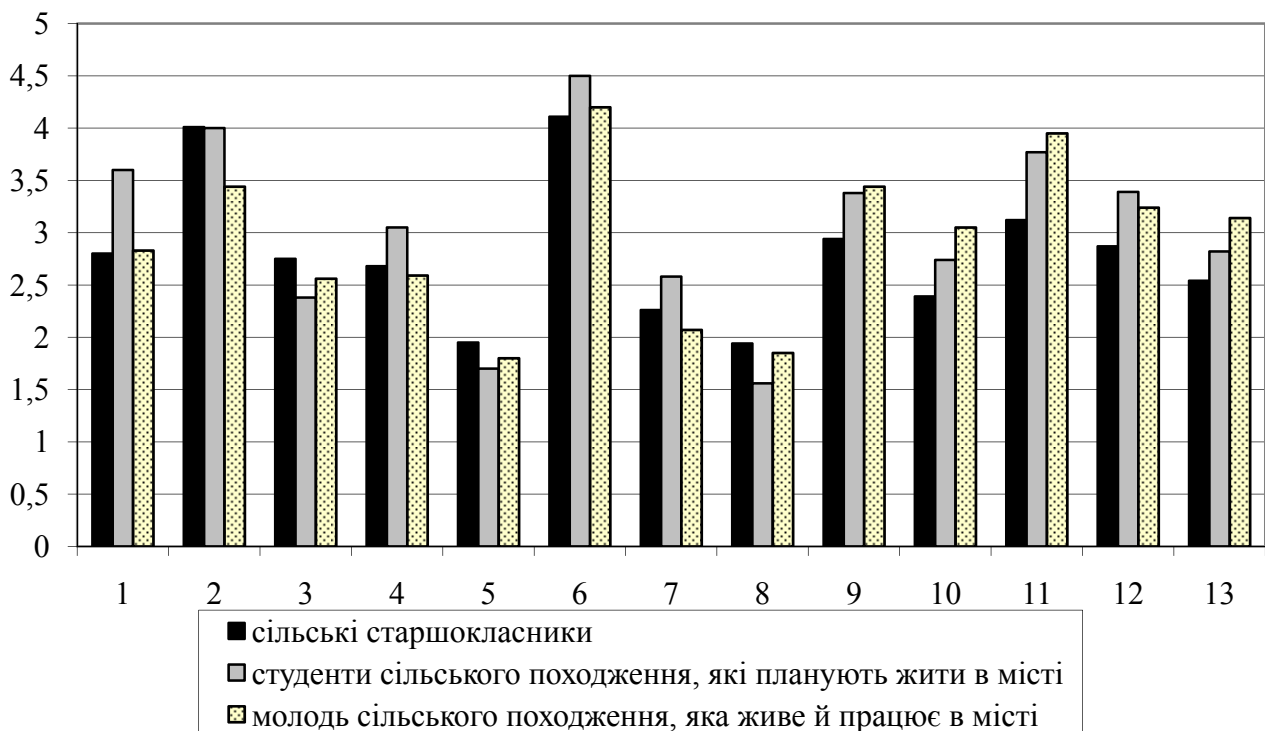

Рис. 2.5. Динаміка уявлень молоді сільського походження, яка планує жити в місті, про міську молодь

1) фізично сильні – фізично слабкі; 2) неосвічені – освічені; 3) хитрі, нещирі – відкриті, щирі; 4) добрі – злі; 5) самовпевнені, амбітні – сором’язливі, невпевнені; 6) україномовні – російськомовні; 7) енергійні, активні – пасивні, бездіяльні; 8) люблять розважатися – займаються серйозними справами; 9) уважні, чуйні – байдужі; 10) відповідальні – безвідповідальні; 11) спокійні, урівноважені, стримані – емоційні, метушливі; 12) підтримують традиції – не підтримують традицій; 13) згуртовані – роз’єднані

Із 27 характеристик 13 зазнають змін на статистично значущому рівні, при цьому вісім ознак трансформуються в бік негативного прояву. Так, із віком молодь сільського походження сприймає міську молодь як менш освічену, більш схильну до розваг, хитрішу, байдужу, безвідповідальну, таку, що не підтримує традиції, метушливу і роз'єднану. При цьому за вісьмома характеристиками студенти сільського походження схильні особливо гостро нівелювати позитивні риси міських однолітків, що є підтвердженням думки про активізацію аутгрупової дискримінації на основі наявного конфлікту між міською і сільською молоддю саме в цей віковий період. У такий спосіб сільська молодь намагається підвищити свій статус і досягти позитивної ідентичності, наголошуючи на негативних рисах аутгрупи.

Загалом у свідомості молоді сільського походження, яка планує жити в місті, образ жителів міста є позитивним (рис. 2.6).

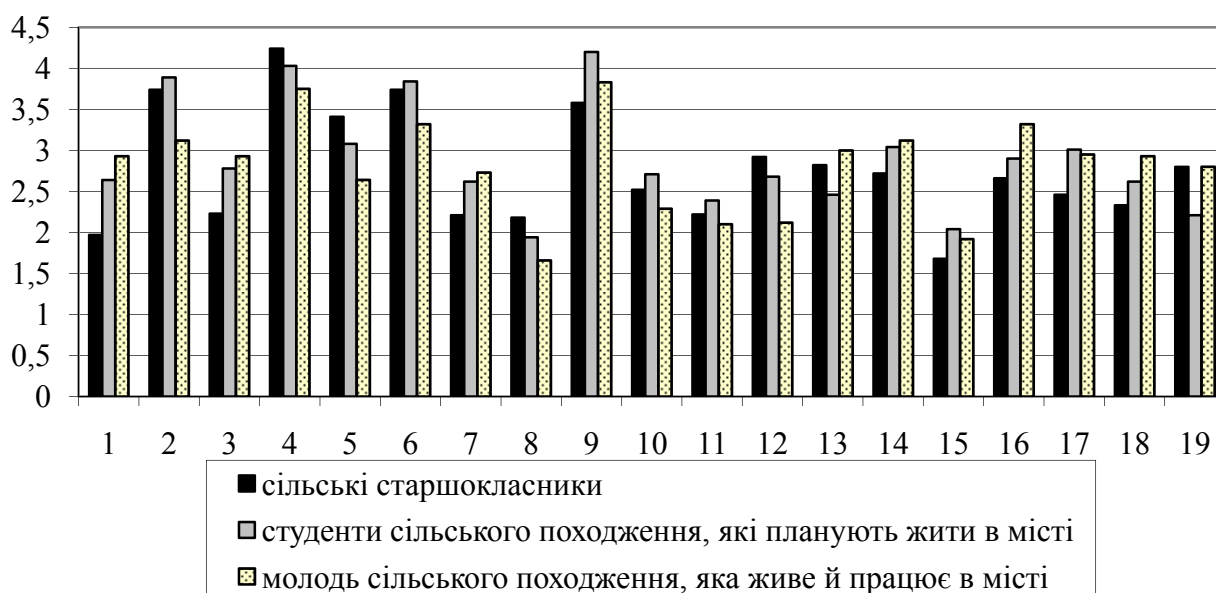

Рис. 2.6. Динаміка уявлень молоді сільського походження, яка планує жити в місті, про міських жителів

1) *працьовиті – ліниві*; 2) *замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружжелюбні*; 3) *фізично сильні – фізично слабкі*; 4) *неосвічені – освічені*; 5) *хитрі, нещирі – відкриті, щирі*; 6) *невиховані – виховані*; 7) *добрі – злі*; 8) *самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені*; 9) *україномовні – російськомовні*; 10) *погані звички, пияцтво – здоровий спосіб життя*; 11) *енергійні, активні – пасивні, бездіяльні*; 12) *люблять розважатися – займаються серйозними справами*; 13) *творчі, новатори – консервативні*; 14) *уважні, чуйні – байдужі*; 15) *мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки*; 16) *спокійні, урівноважені, стримані – емоційні, метушливі*; 17) *щедрі – жадібні, корисливі*; 18) *згуртовані – роз'єднані*; 19) *насамперед робота, кар'єра – насамперед сім'я і родина*.

Респонденти схильні наділяти їх найкращими рисами. Однак розуміння сільською молоддю того, якими є міські жителі і, відповідно, уся міська громада, істотно трансформується з віком. Так, із 27 характеристик на статистично значущому рівні змінилися 19. При цьому образ міської громади стає більш негативним: за 15 ознаками уявлення про міських жителів змінюються в бік негативних проявів. Так, на думку молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, міські жителі виявляються менш працьовитими, дружелюбними, фізично слабшими, менш освіченими і вихованими, більш емоційними і метушливими, більш схильними до консерватизму. Жителі міста рідше проявляють доброту і щедрість, стають байдужими до інших. Вони мають значно менше зв'язків і підтримки й тримаються окремо один від одного, здаються хитрими й нещирими. А ще міські жителі астіше мають погані звички і люблять розважатися.

Така істотна зміна уявлень молоді сільського походження, яка планує жити в місті, пояснюється дещо ідеалізованими уявленнями сільських старшокласників про міську спільноту та її мешканців. Студенти сільського походження, які вперше стикаються з міським життям, демонструють крайні форми захисту власної ідентичності. У таких умовах вони схильні ідеалізувати (перебільшувати позитивні) риси сільської молоді, а натомість акцентувати негативні ознаки як міської молоді, так і міських жителів, демонструючи ефекти “інгрупового фаворитизму” та “аутгрупової дискримінації”. Що стосується молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, то її уявлення про міську молодь залишаються майже без змін порівняно з оцінками сільських старшокласників, тоді як сільську молодь і міських жителів вони дедалі частіше наділяють більш негативними характеристиками. Припускаємо, що такий прояв негативізму як щодо інгрупи, так і до аутгрупи є демонстрацією внутрішнього конфлікту. У цієї категорії молоді, яка вже живе в місті, має роботу, сім'ю, відбулася групова деідентифікація із сільською молоддю, однак вони ще не відчують себе повноправними членами міської громади. Пошук адекватних механізмів і стратегій сприятиме їхній ефективній інтеграції в міську спільноту.

2.3.4. Структура соціальної ідентичності сільської і міської молоді

Одним з етапів дослідження трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті було визначення основних індикаторів складових ідентичності, за якими різниться молодь сільського і

міського походження. Ми виходимо з того, що базовим проявом соціальної ідентичності є вимір Я-соціального, тобто самовизначення особи в соціальному просторі, система її уявлень і переживань власного Я в соціальному світі. Спираючись на положення дослідників соціальної ідентичності [13; 75; 95; 96; 116; 176], ми виділяємо в її структурі когнітивний, афективний і поведінковий компоненти. Ці індикатори будуть простежуватися в усіх основних соціальних сферах, до яких долучена особа у своїй життєдіяльності. За результатами низки досліджень [55; 75; 78; 116; 176], такими сферами є: професійна, сімейна, батьківство, стосунки з друзями, релігійна, політична, етнічна, регіональна, статево-рольова.

Когнітивний, афективний, поведінковий індикатори сплутаної соціальної ідентичності проявляються в різних вимірах: міжособових стосунків, діяльності, цінностей [176]. Когнітивний індикатор постає як повна або часткова нездатність до рефлексії свого Я, брак або розмитість системи уявлень людини про саму себе, погане саморозуміння. Неадекватна самооцінка (завищена або занижена), неприйняття себе, відчуженість і байдужість до свого Я визначаються як афективний індикатор. Поведінковий – невизначеність або неадекватність поведінкових реакцій у певній соціальній сфері.

У вимірі міжособових стосунків індикатором сплутаної ідентичності можуть бути нездатність до налагодження близьких, емпатичних стосунків, глибоке почуття ізоляції, стереотипність у взаєминах. На діяльнісному рівні – брак професійного самовизначення, нездатність до продуктивної діяльності, руйнівна, непродуктивна зануреність у яку-небудь одну діяльність. У вимірі цінностей – брак сформованої системи цінностей, нігілізм, або надзвичайно висока прихильність до авторитетів, цінностей інших, залежність від них [76].

Описані дані дають змогу побудувати моделі соціальної ідентичності сільської і міської молоді та визначити компоненти, що піддаються трансформації в процесі міграції із села до міста.

Для увиразнення відмінностей у структурі соціальної ідентичності молоді сільського і міського походження було проведено порівняльний аналіз середніх значень за основними сферами соціальної ідентичності: професійною, сімейною, статево-рольовою, релігійною, етнічною, територіальною, державною, політичною, а також за батьківством, стосунками з друзями, самооцінкою і сенсом життя. Статистично значущі відмінності в проявах тієї чи тієї сфери ми перевіряли за допомогою критерію Краскала – Уолеса, який є непараметричним аналогом однофакторного дисперсійного аналізу для незалежних вибірок. Підставою для його використання були результати за тестом Лівена.

Припускаємо, що дані, отримані в результаті аналізу змін ідентичностей сільських учнів, студентів сільського походження, які планують жити в місті, і молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, дасть нам підстави визначити індикатори трансформації соціальної ідентичності, пов'язаної з інтеграцією цієї молоді в міську спільноту. Аналіз даних по кожній парі груп стане підґрунтям не лише для вивчення структурно-змістових змін соціальної ідентичності сільської молоді в міській спільноті, а й дослідження етапності цих трансформацій та основних психологічних механізмів цього процесу.

Використання принципу динамічної рівноваги дає нам можливість розглянути окремі компоненти, види, сфери ідентичності як такі, що можуть змінюватися в нових соціальних ситуаціях по-різному, створюючи оригінальні конфігурації. Це закладає теоретичне підґрунтя для подальшого порівняння особливостей трансформації соціальної ідентичності різних груп сільської молоді.

Нагадаємо, що респонденти повинні були оцінити твердження за 5-бальною шкалою, тож середні значення можуть варіювати від 1 до 5 балів: чим вищий показник, тим більш позитивно сформованим є той чи той компонент соціальної ідентичності.

Проаналізуємо стан сформованості кожної сфери соціальної ідентичності в різних соціально-демографічних групах молоді (рис. 2.7–2.9).

Сформованість *професійної ідентичності* передбачає існування чітких поглядів на свою професію, розуміння, які вимоги ставить ця професія, відчуття задоволеності нею. Становлення саме професійної ідентичності, на думку Е. Еріксона, є чи не найважливішим завданням у період юності [214]. Розглядаючи рівень сформованості професійної ідентичності різних груп молоді, варто зазначити, що найактуальнішою вона є для старшокласників і студентів. Із віком її інтенсивність для працюючої молоді поступово знижується, при цьому серед сільської молоді такі зміни відбуваються на статистично значущому рівні (рис. 2.7), тоді як у молоді сільського походження, яка живе й працює в місті (рис. 2.8), а також у міської працюючої молоді (рис. 2.9) така диференціація не простежується.

З одного боку, отримані дані дають підстави стверджувати, що для вже працюючої молоді сільського походження, яка здобула фах і роботу, професійна ідентичність як ототожнення себе з представником певної професії поступово втрачає свою актуальність. А з другого, враховуючи, що в умовах сучасного українського суспільства спеціалісти не завжди працюють за фахом, є всі підстави вважати, що на цьому віковому етапі

часто-густо відбувається освоєння нової професії, яка не відповідає отриманій спеціальності, а це супроводжується переосмисленням та усвідомленням себе як фахівця якоїсь нової галузі.

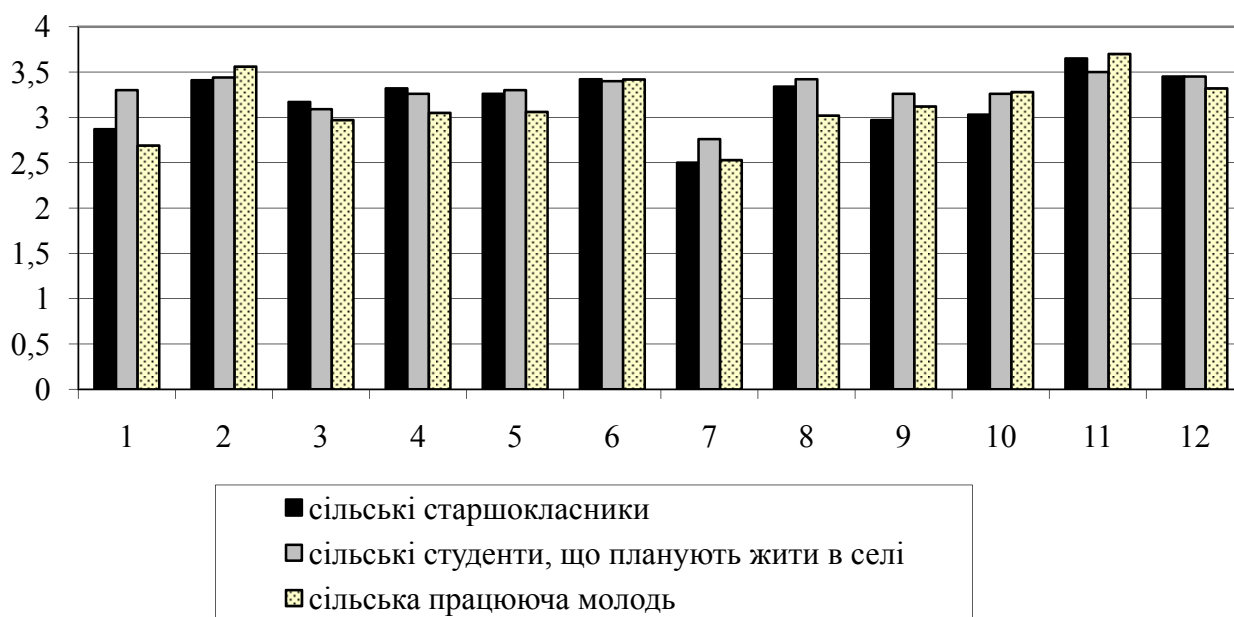

Рис. 2.7. Структура соціальної ідентичності молоді сільського походження, зорієнтованої на проживання в селі

1) релігійна; 2) сімейна; 3) професійна; 4) державна; 5) стосунки з друзями; 6) статеворольва; 7) політична; 8) етнічна; 9) територіальна; 10) батьківство; 11) самооцінка; 12) сенс життя.

Особливістю формування *сімейної ідентичності* є її стабільність і незмінність із віком. Уже серед старшокласників вона сформована на рівні вищому від середнього. При цьому для міських старшокласників сімейні стосунки є важливішими, ніж для сільських на статистично значущому рівні. Із віком серед сільської молоді значущість цієї сфери дещо збільшується, а серед міської – зменшується, але не значуще. Як результат, у прояві сімейної ідентичності працюючої молоді незалежно від її походження і планів немає статистично значущих відмінностей, що дає підстави констатувати важливість цієї сфери для всіх категорій молоді, оскільки саме на цьому віковому етапі відбувається творення взаємин і пошук партнера для створення сім'ї.

Ще одна складова соціальної ідентичності, яка вивчалася в нашому дослідженні і є важливою сферою людського життя, це *батьківство*, що передбачає розуміння та усвідомлення респондентами своїх батьківських ролей. У прояві цієї складової соціальної ідентичності немає розбіжностей між молоддю сільського походження, зорієнтованою на проживання в селі і в місті.

Серед міської молоді рівень усвідомлення своїх батьківських ролей також залишається майже без змін. Варто лише зазначити, що з віком рівень усвідомлення себе як майбутніх батьків дещо зростає (хоча й не на значущому рівні) незалежно від планів молоді на подальше місце проживання, що пояснюється віковими особливостями цього періоду. Для молоді, яка навчається у виші, і тим більше для тих, хто вже закінчив навчання, важливим аспектом їхнього життя поступово стає необхідність створення сім'ї і народження дітей, що, безумовно, мало б позначитися на рівні прояву таких компонентів соціальної ідентичності, як сімейна ідентичність та батьківство. Брак актуалізації цього компонента соціальної ідентичності на статистично значущому рівні пояснюється пролонгованістю в часі прагнення молоді створювати сім'ю і народжувати дітей до 25 років (у нашій вибірці найстарші респонденти).

Як видно з рис. 2.8, майже не зазнають змін два компоненти – стосунки з друзями та сенс життя. При цьому з віком інтенсифікується прояв сімейної і статеворольової ідентичності та батьківство як одна зі сфер соціальної ідентичності. Водночас рівень актуалізації професійної, державної, етнічної, територіальної ідентичності зменшується. Що ж до усвідомлення себе членом релігійних організацій, то його значення збільшується вже серед студентів і залишається майже без змін надалі, тоді як серед сільської працюючої молоді цей показник різко зменшується.

Статеворольова ідентичність передбачає усвідомлення себе представником певної статі як носія конкретних статеворольових характеристик та особливостей поведінки, що співвідносяться з фемінінністю або маскулініністю. Дослідники соціальної ідентичності стверджують, що цей компонент є одним із базових у її структурі [116; 251]. Її прояв увиразнюється з віком серед молоді сільського походження, яка живе й працює в місті (від 3,42 до 3,77, $p \leq 0,01$). У цієї категорії молоді спостерігається розвиток гендерної ідентичності, розширення її обсягу та ускладнення структури. Серед сільської працюючої молоді такі тенденції не виявляються: вона залишається майже незмінною і становить 3,42. Рівень сформованості гендерної ідентичності міських старшокласників вищий порівняно із сільськими однолітками (3,65 і 3,42, відповідно, $p \leq 0,01$). Вони чіткіше уявляють свої статеворольові особливості. Однак рівень усвідомлення своїх гендерних характеристик у міської молоді з віком не збільшується і порівняно з однолітками із села, які переїхали до міста, дещо нижчий (3,65 і 3,77).

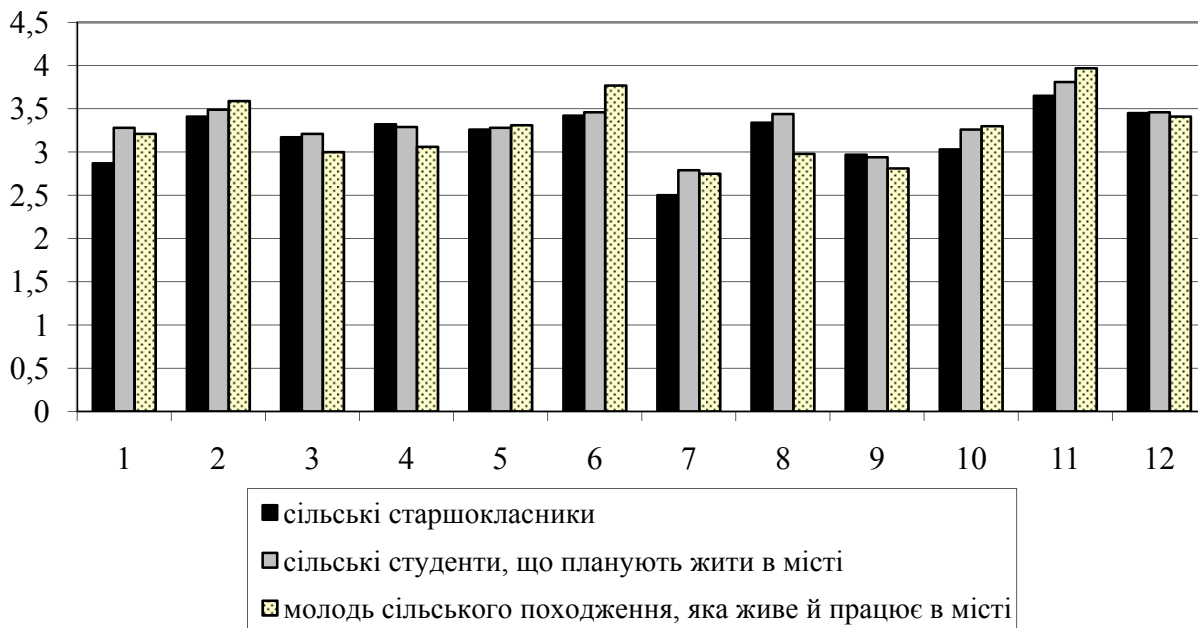

Рис. 2.8. Структура соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка планує жити в місті

1) релігійна; 2) сімейна; 3) професійна; 4) державна; 5) стосунки з друзями; 6) статеворольова; 7) політична; 8) етнічна; 9) територіальна; 10) батьківство; 11) самооцінка; 12) сенс життя.

Стосунки з друзями стають менш значущими для сільської працюючої молоді, при цьому вони зберігають свою значущість для молоді сільського походження, яка зорієнтована на проживання в місті. Серед міської молоді ця сфера ідентичності найбільше актуалізується в студентів, а з віком вона має тенденцію до зменшення. Можна говорити про зменшення значущості дружніх стосунків із віком незалежно від місця проживання респондентів. Більш актуальними в цьому віці виявляються інші сфери ідентичності – сімейна і статеворольова.

Наявність позитивно сформованої *релігійної ідентичності* передбачає існування чітких знань про свої релігійні уподобання, що проявляються в оцінних судженнях і поведінкових актах. Релігійна ідентичність у сільських старшокласників є менш сформованою, ніж у міських (3,14, $p \leq 0,01$), і становить 2,87, що свідчить про невисокий рівень релігійної свідомості цієї категорії молоді. Із переїздом до міста серед сільських студентів незалежно від їхніх планів на майбутнє проживання важливість релігійного життя зростає від 2,87 до 3,29 ($p \leq 0,01$). Ті молоді люди, які після навчання у виші залишаються жити в місті, схильні до підтримання такого самого рівня релігійної ідентичності (3,2), що не відрізняється від аналогічних показників міської працюючої молоді (3,19). При цьому для молоді, яка повернулася і

живе в селі, значущість релігії значно зменшується (2,67) порівняно зі студентами сільського походження (3,29, $p \leq 0,01$). Такі особливості формування релігійної ідентичності є досить несподіваними і такими, що суперечать традиційному уявленню про сільську громаду як високорелігійну, а міську – як відсторонену від релігійного життя [21; 43; 155; 209]. Отримані дані, на нашу думку, можна пояснити кількома причинами. По-перше, такі суперечливі результати можуть бути пов'язані з регіональними особливостями досліджуваних і пояснюватися локальністю сільської вибірки, оскільки в опитуванні брали участь школярі трьох сіл однієї області. По-друге, причина може приховуватися у відмінностях методологічних підходів, оскільки ми зосередилися більшою мірою на вивченні внутрішньої релігійності, тоді як багато досліджень зорієнтовано на визначення рівня релігійної активності, тобто зовнішньої релігійності. Тому це питання потребує подальшого ґрунтовного вивчення та уточнення його детермінант.

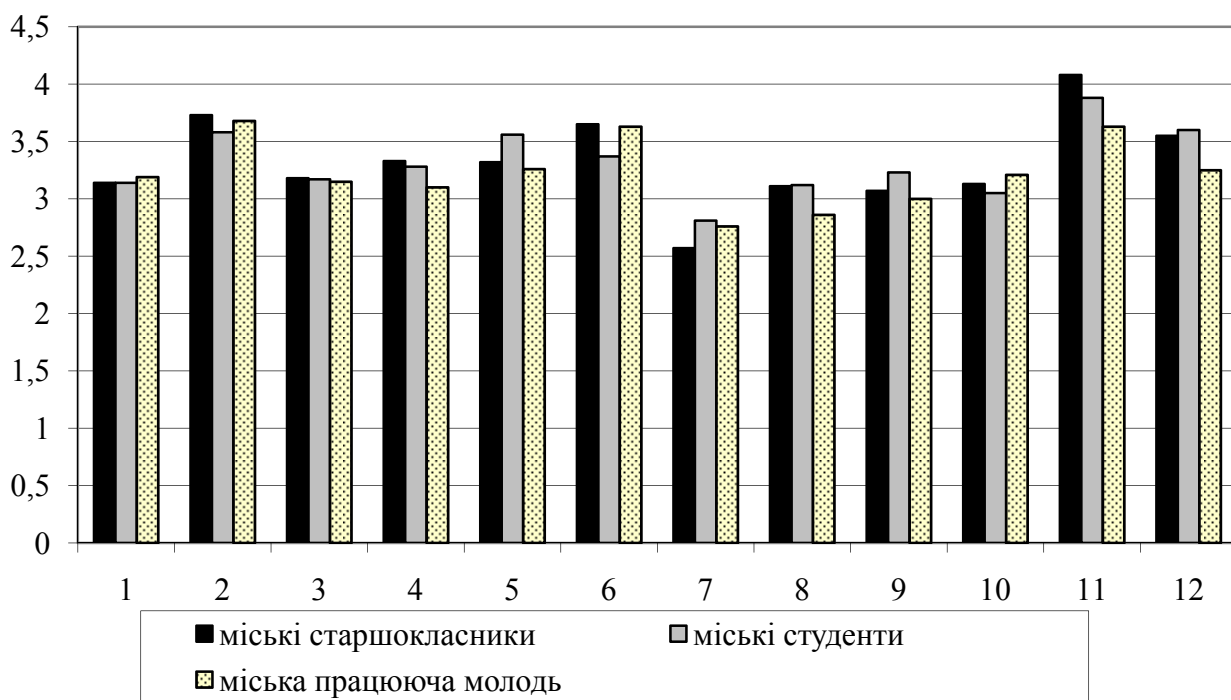

Рис. 2.9. Структура соціальної ідентичності міської молоді

1) релігійна; 2) сімейна; 3) професійна; 4) державна; 5) стосунки з друзями; 6) статево-рольова; 7) політична; 8) етнічна; 9) територіальна; 10) батьківство; 11) самооцінка; 12) сенс життя.

Для сільської молоді, зорієнтованої на проживання в місті, актуальність релігійної ідентичності різко зростає вже на першому етапі міграції до міста.

Важливе місце в структурі соціальної ідентичності (та етнічної як її складової) посідає формування *державної ідентичності*, пов'язаної з різними

рівнями і формами стосунків людини і суспільних інститутів, де є правове поле і взаємодія з державними установами. Доволі цінною складовою, яка характеризує державну ідентичність, є система взаємин “держава – молодь”, що дістає вияв в уявленнях молоді про найефективніші способи взаємодії особи і держави [83].

Загалом серед сучасної української молоді рівень сформованості позитивної державної ідентичності трохи вищий від середнього, і її актуалізація з віком зменшується як серед міської, так і сільської молоді незалежно від планів на проживання в селі чи місті. Такі результати говорять про загалом низький рівень зацікавленості молоді подіями в країні, недостатнє усвідомлення себе громадянином своєї держави.

За загалом доволі низького рівня *політичної ідентичності* варто зазначити, що найвищий рівень її актуалізації припадає на студентський вік порівняно зі старшокласниками. Студенти вперше отримують право брати участь у виборах. Це новий етап, який, безумовно, інтенсифікує їхнє самосприймання як політично активних громадян. Водночас студенти активніше беруть участь у діяльності різних політичних партій, громадських організацій, системи самоврядування тощо.

Із віком рівень політичної активності та актуалізації політичної ідентичності дещо знижується. При цьому в сільській працюючій молоді ці зміни відбуваються на статистично значущому рівні, на відміну від студентів. А в молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, та міської молоді прояв цієї сфери соціальної ідентичності залишається без істотних змін. Хоча серед сільських студентів зростає інтерес до політичного життя, його рівень знову зменшується в разі повернення в село, що пояснюється більш тісним, ніж у місті, зв'язком поколінь, обмеженістю джерел інформації, що звужує можливості політичної самоідентифікації сільської молоді.

Такі результати підтверджують думку, висловлену багатьма дослідниками сільської спільноти, про соціальну пасивність сільського населення. Дж. Скотт, описуючи буденні форми спротиву селян, підкреслює їхні пасивні стратегії власного життєконструювання та їхню спроможність у такий спосіб впливати на соціальні процеси. Це явище дістало назву “зброя слабких” [170]. При цьому міське населення займає більш активну, діяльнісну позицію в суспільстві. І ті молоді люди, які планують стати членами міської громади, обирають спільні з нею стратегії.

Ще однією базовою складовою в структурі соціальної ідентичності, на думку багатьох дослідників [37; 44; 116; 212; 251], є етнічна. Це усвідомлення своєї належності до етнічної спільноти. Якщо говорити про актуалізацію *етнічної ідентичності*, то її особливості помітно

увиразнюються в сільських і міських старшокласників, при цьому останні демонструють нижчий рівень її сформованості. У студентів прояв етнічної ідентичності дещо посилюється (без статистично значущих відмінностей), що знову ж таки пояснюється більш активною позицією студентів. Однак серед працюючої молоді цей показник значно зменшується незалежно від її походження і планів на майбутнє. Молодь сільського походження має значно вищий рівень усвідомлення себе представником свого етносу, ніж її однолітки з міста. Працююча молодь дедалі рідше відчуває гордість за власну етнічну групу і її здобутки.

Цікавим є прояв *територіальної ідентичності* як почуття спільності соціальних зв'язків, способів організації життєдіяльності, системи цінностей, що формується на основі усвідомленості спільної території [142, с. 94]. Серед сільської молоді, яка планує або вже живе в місті, усвідомлення себе членом своєї громади, а саме сільської спільноти, поступово зменшується (від 2,97 до 2,81). Серед молоді, зорієнтованої на проживання в селі, відбувається актуалізація цієї сфери соціальної ідентичності. При цьому в студентів сільського походження, які планують повертатися в село, таке усвідомлення себе членом сільської громади значно інтенсивніше (3,26), ніж у студентів, які планують жити в місті (2,94, $p \leq 0,01$), що зумовлене прагненням перших відстояти власну територіальну ідентичність. Серед міської молоді також саме студенти схильні частіше ідентифікувати себе зі своєю громадою. Із віком усвідомлення себе як члена сільської громади в сільській працюючій молоді зменшується (3,12), порівняно зі студентами, які планують жити в селі (3,26). Серед молоді сільського походження, зорієнтованої на проживання в місті, тенденція в прояві територіальної ідентичності зовсім інша: їхнє усвідомлення своєї належності до сільської громади поступово слабшає (від 2,96 до 2,8), що зумовлено прагненням цієї молоді не просто мігрувати до міста, а стати членом міської громади, носієм її культури й цінностей. Порівнюючи рівень сформованості позитивної територіальної ідентичності в сільській працюючій молоді і молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, можна стверджувати, що її прояви різняться на статистично значущому рівні і мають різновекторні тенденції змін.

Серед міської молоді саме студенти сильніше відчувають ідентифікацію зі своєю спільнотою (3,23). Із віком ця складова соціальної ідентичності поступово втрачає свою значущість.

Самооцінка як важлива складова сприймання людиною себе в соціальному світі також вивчалася в межах нашого дослідження. Так, у студентів сільського походження, які планують жити в селі, коли вони приїжджають до міста на навчання, рівень самосприймання зменшується

від 3,65 (у сільських старшокласників) до 3,5, що можна пояснити їхньою невпевненістю в собі, у своїх силах і знаннях. У новому оточенні вони схильні сприймати себе “гіршими”, ніж є насправді, а їхня належність до низькостатусної групи детермінує формування заниженої самооцінки. Можливо, така самооцінка є причиною небажання залишатися в місті. Повернення в село сприяє підвищенню рівня самооцінки порівняно зі студентами до 3,7, хоч і не на статистично значущому рівні.

Самооцінка сільської молоді, зорієнтованої на проживання в місті, поступово підвищується, причому між рівнем самооцінки сільських старшокласників (3,65) і молоддю сільського походження, яка живе й працює в місті (3,97), є статистично значуща відмінність ($p \leq 0,05$).

Серед міської молоді рівень самооцінки поступово знижується (від 4,08 у старшокласників до 3,62 у працюючої молоді, $p \leq 0,01$). Варто зазначити, що міські старшокласники набагато впевненіше почувають себе (4,08) порівняно зі своїми однолітками із сільської місцевості (3,65, $p \leq 0,01$). Тож отримані дані підтверджують висновки, зроблені Дж. Тернером і Г. Теджфелом, що належність до високостатусної групи зумовлює формування адекватної високої самооцінки [249; 252].

Важливість розуміння власного *сенсу життя* для сільської молоді, яка планує жити в місті, залишається незмінною і дорівнює 3,4. Для сільської працюючої молоді формування власних світоглядних настановлень та усвідомлення сенсу свого життя стають менш важливими, хоч ця різниця й не досягає статистично значущого рівня. Що ж стосується міської працюючої молоді, то вона інтенсивніше втрачає інтерес до сенсу життя ($p \leq 0,01$).

Для визначення статусів різних компонентів соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка мігрувала до міста, було вивчено кореляції між статусами і складовими соціальної ідентичності.

За Дж. Марсія, *досягнута* ідентичність властива особистості, що пережила кризу ідентичності і віддається відтак самостійно обраній справі, дотримуючись своїх життєвих позицій. *Передчасна* ідентичність діагностується тоді, коли людина має певні світоглядні настановлення, але вони не є результатом особистої позиції, а радше дотриманням певних зразків, прийманням рішення, запропонованого значущими іншими. *Дифузія* ідентичності спостерігається тоді, коли індивід не має особистої і соціальної спрямованості, а “пливе за течією”. *Мораторій* властивий тим, хто розв’язує проблему формування світоглядних настановлень, перебуває в пошуку, який може тривати досить довго [242].

Проведений кореляційний аналіз дав змогу виявити певні

закономірності в структурі ідентичності студентів сільського походження, які планують далі жити в місті (рис. 2.10).

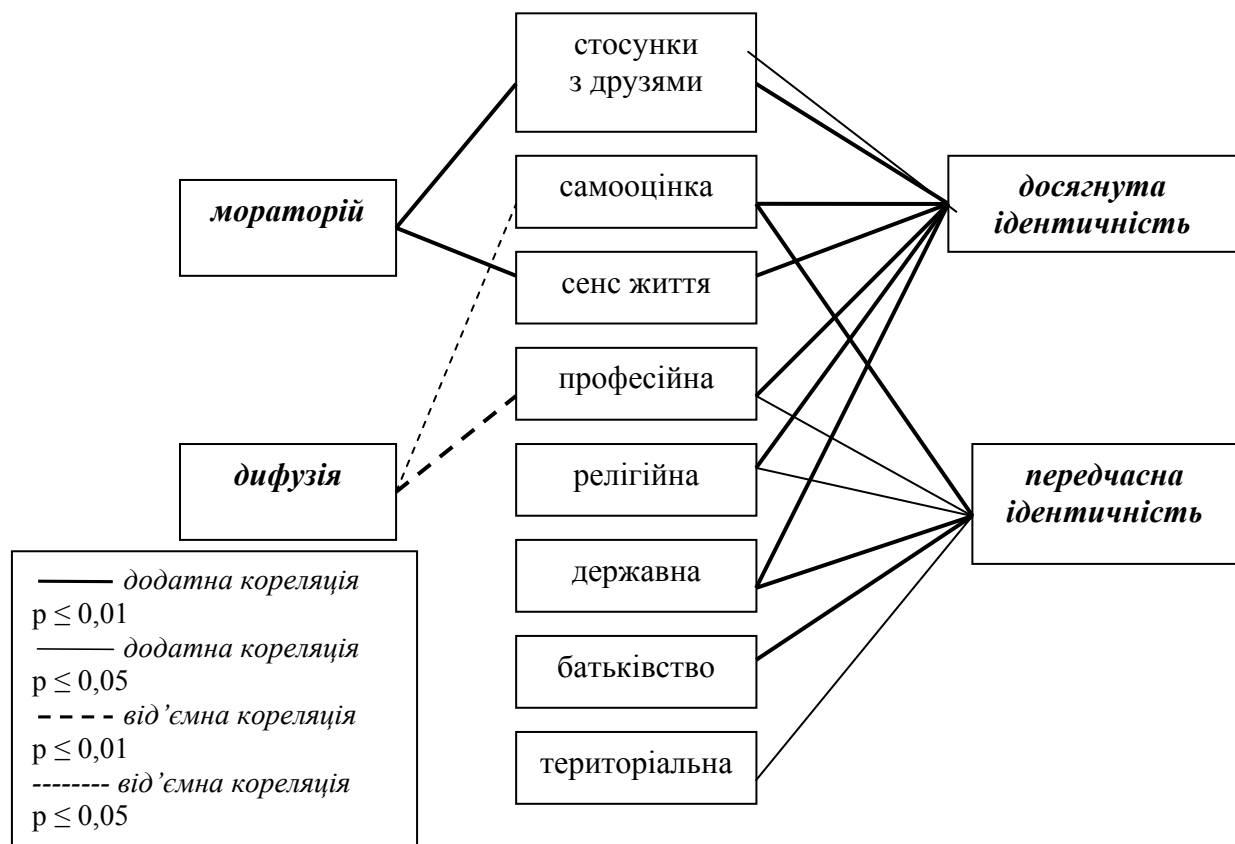

Рис. 2.10. Кореляційні плеяди статусів ідентичності і соціальної ідентичності студентів сільського походження, які планують жити в місті

Показники професійної ($r = 0,42$), релігійної ($r = 0,35$) і державної ($r = 0,37$) ідентичностей і стосунки з друзями ($r = 0,28$), сенс життя ($r = 0,51$), рівень самооцінки ($r = 0,49$; $p \leq 0,01$) та сімейна ідентичність ($r = 0,22$; $p \leq 0,05$) суттєво позитивно корелюють зі статусом досягнутої ідентичності. Це вказує на те, що студенти сільського походження, які планують жити в місті, уже пережили кризу ідентичності і в кожній із цих сфер дотримуються своїх життєвих позицій. Зі статусом передчасної ідентичності позитивно корелюють такі компоненти соціальної ідентичності, як рівень самооцінки ($r = 0,28$), батьківство ($r = 0,34$), державна ідентичність ($r = 0,31$; $p \leq 0,01$), а також професійна ($r = 0,19$), релігійна ($r = 0,2$) і територіальна ($r = 0,18$; $p \leq 0,05$) ідентичності. Такі показники говорять про те, що на формування зазначених компонентів соціальної ідентичності істотно впливають настановлення, прийняті і засвоєні від важливих інших осіб. Тобто оцінка власних здобутків, розуміння своїх батьківських ролей, осмислення своєї позиції в системі “я –

держава”, можливість робити професійний і релігійний вибір, а також усвідомлювати себе членом територіальної громади залежать від зовні заданих цінностей і настановлень.

Було виявлено позитивні кореляційні зв'язки між статусом “мораторій” і показниками “стосунки з друзями” ($r = 0,31$) та “сенса життя” ($r = 0,57$; $p \leq 0,01$). На думку Дж. Марсія, мораторій властивий тим, хто перебуває в пошуку, однак він може тривати досить довго [242]. Виходячи з положень, висловлених О. Солдатовою, мораторій є стабільним періодом розвитку ідентичності [176]. Тому можемо стверджувати, що в студентів сільського походження, які планують жити в місті, ще відбувається налагодження дружніх взаємин, що безумовно пов'язано з їхнім переїздом до міста і зміною найближчого соціального оточення. Водночас ще триває формування світоглядних настанов, однак ці процеси не пов'язані з кризою соціальної ідентичності.

Отримані показники професійної ідентичності і рівня самооцінки значуще обернено корелюють із дифузією ідентичності ($r = -0,32$; $p \leq 0,01$ та $r = -0,19$; $p \leq 0,05$, відповідно). Це свідчить про те, що статус дифузності пов'язаний із невизначеністю особистості в професійній сфері або ж її невдоволеністю своєю професією і роботою, що супроводжується проявом розмитої професійної орієнтації та несформованої (негативної, за Дж. Тернером [251]) професійної ідентичності. Також цей статус супроводжується невпевненістю особистості у власних силах, низьким рівнем самооцінки, що відображається в загальній невдоволеності своїм життям.

Отже, у структурі соціальної ідентичності студентів сільського походження, які планують жити в місті, статус досягнутої ідентичності властивий таким компонентам, як сімейна ідентичність, стосунки з друзями та сенс життя. Загалом статус досягнутої ідентичності супроводжується впевненістю особистості в собі і власних силах, що, безумовно, формується під впливом найближчого соціального оточення, його цінностей і настановлень. Натомість дифузія ідентичності проявляється в заниженій самооцінці і зневірі у власних силах. Досягнутою є також професійна, релігійна і державна ідентичності, однак на їхнє формування ще й далі певною мірою впливають настановлення, привнесені із соціального оточення. Становлення таких компонентів соціальної ідентичності, як батьківство і територіальна ідентичність студентів сільського походження, які планують жити в місті, відбувається завдяки пасивному засвоєнню норм і настановлень, прийняттю вже наявних цінностей найближчого оточення. У статусі поступового,

помірного пошуку перебувають стосунки з друзями і сенс життя. Водночас не було виявлено жодної дифузної складової соціальної ідентичності, що свідчить про нормальний перебіг становлення і брак кризи соціальної ідентичності в цієї категорії молоді.

У процесі вивчення особливостей соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, було з'ясовано, що в її структурі є значущі прямі кореляційні зв'язки між статусом досягнутої ідентичності і такими компонентами: стосунки з друзями ($r = 0,37$), рівень самооцінки ($r = 0,54$), державна ($r = 0,34$), професійна ($r = 0,43$; $p \leq 0,01$) і статеворольова ($r = 0,29$; $p \leq 0,05$) ідентичності. (Кореляційну плеяду подано на рис. 2.11). Цей факт дає змогу говорити про сформованість таких компонентів соціальної ідентичності, при цьому тільки у формуванні статеворольових настановлень молода людина й далі прислухається до поведінкових патернів, привнесених із соціального оточення, їх і наслідує.

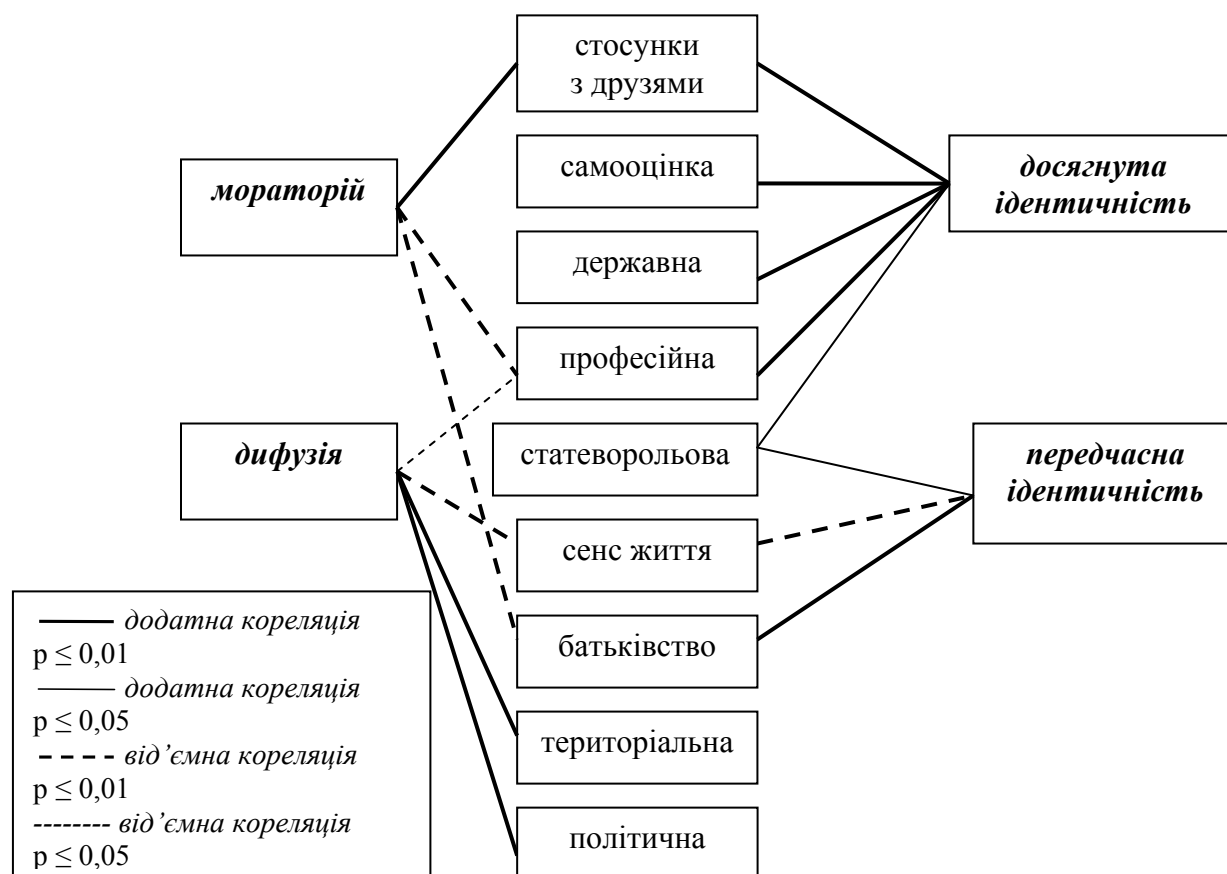

Рис. 2.11. Кореляційні плеяди статусів ідентичності і соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка живе і працює в місті

Виявлені прямі кореляції передчасної і статеворольової ідентичності ($r = 0,3$; $p \leq 0,05$) та батьківства ($r = 0,34$; $p \leq 0,01$) показують істотну роль

найближчого оточення в становленні поглядів молодих людей із сільської місцевості на їхні гендерні ролі та розуміння власних батьківських ролей. Було також виявлено непряму кореляцію передчасної ідентичності з відчуттям сенсу життя ($r = -0,4$; $p \leq 0,01$). Тобто чим частіше людина замислюється над власним життям, його цінністю й сенсом, тим менше вона схильна наслідувати інших і воліє робити свій власний вибір.

Мораторій перебуває в тісному позитивному зв'язку із стосунками з друзями ($r = 0,4$; $p \leq 0,01$) та від'ємному – із професійною ідентичністю ($r = -0,35$; $p \leq 0,01$) і батьківством ($r = -0,41$; $p \leq 0,01$). Можемо припустити, що на цьому віковому етапі в умовах переїзду і зміни соціального оточення молода людина поступово знаходить нових друзів, налагоджує нові взаємини тощо. Водночас статус мораторію супроводжується низьким рівнем сформованості професійної ідентичності та усвідомлення своїх батьківських ролей. Оскільки професійні орієнтації цієї категорії молоді вже досить визначені, то немає потреби в продовженні їхнього пошуку, а батьківство як соціальна роль, особливості якої активно дублюються за зразком значущих інших, не викликають у молоді людини потреби самостійного пошуку та бажання дотримуватися власних орієнтирів.

Дифузна ідентичність має значущі обернені зв'язки з професійною ідентичністю ($r = -0,27$; $p \leq 0,05$) і сенсом життя ($r = -0,52$; $p \leq 0,01$), що свідчить про те, що цей статус супроводжується невизначеністю в професійній сфері і розмитістю життєвих орієнтирів. Водночас дифузія тісно корелює з територіальною ($r = 0,34$; $p \leq 0,01$) та політичною ($r = 0,41$; $p \leq 0,01$) ідентичностями. Це може бути свідченням несформованості у молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, чіткого відчуття своєї територіальної належності, ототожнення себе із членом певної громади, а також дифузності і розмитості політичних поглядів та уподобань.

Отже, емпірично доведено, що юнацький вік характеризується невизначеністю ідентифікаційних структур та активним пошуком молодою людиною себе в соціальному світі незалежно від її походження і планів на майбутнє. За таких умов можемо лише фіксувати тенденції зрушень у тій чи іншій сфері соціальної ідентичності. Молодь сільського походження, яка планує жити або вже живе в селі, характеризується ригідністю і негативною трансформацією окремих компонентів соціальної ідентичності, а саме: незмінними залишаються сімейна, статеворольова ідентичності та усвідомлення сенсу життя, знижується рівень професійної, релігійної, державної, політичної, етнічної ідентичностей.

Соціальна ідентичність молоді сільського походження, яка планує жити або вже живе в місті, більш пластична і характеризується активнішим

переконструюванням ідентифікаційних структур. Так, цій категорії молоді властиві позитивні зрушення у формуванні релігійної, статевої ідентичності, усвідомленні своїх батьківських ролей, при цьому простежується зниження професійної, державної, етнічної і територіальної ідентичностей. Майже без змін залишається рівень сімейної ідентичності, усвідомлення сенсу життя та важливості дружніх взаємин.

Міській молоді також властива певна ригідність ідентифікаційних структур, а саме: стабільними залишаються релігійна, сімейна, професійна, статева, політична, територіальна ідентичності, дружні взаємини і ставлення до батьківства. Знижується рівень державної, етнічної ідентичностей, самооцінки та усвідомлення сенсу життя.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ СІЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В МІСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ

3.1. Психологічний зміст механізмів трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті

Після з'ясування питань, що відображають трансформацію соціальної ідентичності сільської молоді, зумовлену міграцією до міста, наступним завданням дослідження є безпосереднє визначення психологічних механізмів, які лежать в основі цього процесу.

Оскільки психологічні механізми будь-якого процесу, у тому числі й трансформації соціальної ідентичності, не можуть бути виміряні безпосередньо, їх не можна діагностувати за допомогою конкретних методик [127; 149; 205], то постає питання про визначення індикаторів, які дали б змогу говорити про дію саме таких механізмів. Ураховуючи, що індикатор – це доступна для спостереження і вимірювання характеристика об'єкта, що вивчається [23], вважаємо за необхідну умову його відбору наявність зв'язку, прямого чи опосередкованого, між індикатором і тією характеристикою, яку він має виявити. Тож індикаторами є конкретні емпіричні ознаки, які можна визначити за допомогою певної психодіагностичної методики і які репрезентують певний діагностичний критерій. Щоб отримати комплексне уявлення про психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності, більш ефективно було б, на нашу думку, скористатися системою індикаторів.

Для визначення психологічних механізмів трансформації ідентичності сільської молоді, яка мігрувала до міста, було проведено два факторні аналізи в просторі ознак, що є індикаторами трансформації соціальної ідентичності. Такими індикаторами в нашому дослідженні стали ознаки, що відображають компоненти соціальної ідентичності, які внаслідок переїзду сільської молоді до міста зазнали трансформації на статистично значущому рівні.

Визначаючи психологічні механізми, ми виходили з трактування свідомості, запропонованого О. Леонтьєвим. Він розумів останню як індивідуальну систему значень, які поєднані з чуттєвими образами і завдяки перцепції утворюють зв'язок між свідомістю і предметним світом,

особистісними смислами, що визначають зв'язок свідомості з мотиваційно-потребовою сферою людини. Таке розуміння свідомості як системи знаків передбачає, що утворення і зміна значень як складової свідомості є механізмом зміни і трансформації свідомості. Таким чином концепція О. Леонт'єва долає позитивістський підхід, що полягає в окремому вивченні механізмів і змісту психічних процесів, та дає змогу виділити єдиний спосіб опису змісту індивідуальної свідомості і механізмів її зміни, який лежить у площині семантичного аналізу [101]. Для дослідження трансформацій, що відбуваються в соціальній ідентичності сільської молоді, яка мігрувала до міста і бажає стати членом міської громади, було відібрано відповідні індикатори, що відображають таку трансформацію. Припускаємо, що такими індикаторами можуть бути запитання, які відповідають таким критеріям:

- є статистично значуща різниця у відповідях на запитання між сільськими старшокласниками, студентами сільського походження, які планують жити в місті, і молоддю сільського походження, яка живе й працює в місті;

- ці зміни не повинні проявлятися між міськими старшокласниками, міськими студентами і міською працюючою молоддю, а також між сільськими старшокласниками, студентами сільського походження, які планують жити в селі, і сільською працюючою молоддю.

Ми також порівняли групи студентів сільського походження, що планують жити в місті, і студентів сільського походження, що планують жити в селі, а також студентів сільського походження, що планують жити в місті, і міських студентів та визначили ті індикатори, де є статистично значуща різниця між відповідями студентів сільського походження, що планують жити в місті, і студентів сільського походження, що планують жити в селі, але не простежується статистично значущої різниці між студентами сільського походження, що планують жити в місті і міськими студентами. Аналогічну процедуру було проведено з відповідями молоді сільського походження, що працює в місті, і сільської працюючої молоді, а також молоді сільського походження, що працює в місті, і міської працюючої молоді. Також доречним видається порівняння різниці між сільськими і міськими учнями та молоддю сільського походження, що живе й працює в місті, і міською працюючою молоддю. Різниця, яка спостерігається між сільськими і міськими учнями, але не простежується між молоддю сільського походження, що працює в місті, і міською працюючою молоддю, також може показувати напрями трансформації, зумовленої інтеграцією молоді сільського походження в міську спільноту.

Загалом було виділено 45 таких індикаторів, які зазнають змін у зв'язку з переїздом молоді сільського походження до міста.

Цей процес можна умовно поділити на два етапи. Перший припадає на період студентського навчання у виші, оскільки більшість сільської молоді вперше виїжджає до міста, щоб там навчатися. Трансформації цього етапу відображено в різниці між відповідями сільських старшокласників і студентів сільського походження, які планують жити в місті. Таких індикаторів виявилось 40. Другий етап пов'язаний із закінченням навчання і вибором молоді людиною дальшого місця проживання. Частина студентської молоді повертається жити в село, а частина залишається жити в місті, намагаючись знайти роботу і влаштувати своє сімейне життя. Зміни, які відбуваються на цьому етапі, простежуються в різниці між відповідями студентів сільського походження, які планують жити в місті, і молоддю сільського походження, яка живе й працює в місті. Було виявлено 36 індикаторів, що показали різницю між студентами сільського походження і молоддю сільського походження, яка живе й працює в місті.

За вікові зміни вважаємо ті, які повторюються у вертикальних порівняннях різних груп молоді: СУ-ССМ-СПМ; СУ-ССС-СПС; МУ-МС-МП.

Визначивши індикатори, що відображають трансформацію соціальної ідентичності сільської молоді, зумовлену міграцією до міста, можемо переходити до безпосереднього вивчення психологічних механізмів, що лежать в основі цього процесу.

Факторний аналіз здійснювався за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized. Оптимальна кількість факторів, що виділилися, та їхня статистична значущість перевірялися за критерієм Кайзера. Інтерпретація даних факторного аналізу проводилася на основі групування показників, які мають найбільші внески в сумарну дисперсію, та пошуку спільної гіпотези, що пояснювала б статистичну близькість або розбіжність показників, які об'єдналися у факторі.

Для першого факторного аналізу ми взяли анкети восьми основних груп респондентів, на основі порівняння відповідей яких було визначено трансформації соціальної ідентичності (рис. 2.1): сільських старшокласників; студентів сільського походження, що планують жити в селі; студентів сільського походження, що планують жити в місті; сільської працюючої молоді; молоді сільського походження, що живе й працює в місті; міських старшокласників; міських студентів; міської працюючої молоді. Після Varimax обертання виділилися вісім значущих факторів, що описують 56,8% загальної дисперсії. Згідно з критерієм адекватності вибірки Кайзера –

Мейера – Олкіна (КМО = ,716) вибірка є прийнятно адекватною для проведення факторного аналізу. За критерієм сферичності Бартлетта, що визначає нормальність розподілу змінних, отримані дані прийнятні для проведення факторного аналізу (0,000; $p \leq 0,001$).

Так, перший фактор, загальний внесок якого в сумарну дисперсію становить 12,7%, дістав назву *“ідеалізація власної групи”*. Він був утворений такими ознаками: “невиховані – виховані” (0,81), “уважні, чуйні – байдужі” (-0,75), “погані звички, пияцтво – здоровий спосіб життя” (0,70), “енергійні, активні – пасивні, бездіяльні” (-0,60), “неосвічені – освічені” (0,56), “мають перспективи – не мають перспектив” (-0,48). В основу цього фактору лягли ознаки, що описували сільську молодь, вектор оцінки якої визначався на основі порівняння середніх значень.

Другий фактор (7,7% дисперсії) склали такі ознаки: “самовпевнені, амбітні – сором’язливі, невпевнені” (0,76), “гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені” (0,67), “мають зв’язки, підтримку – не мають зв’язків, підтримки” (0,56), “замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружелюбні” (-0,51). Аналіз середніх значень за кожною ознакою дав можливість інтерпретувати його як механізм *“деідеалізація (знецінення) власної групи”*.

У третьому факторі *“групова деідентифікація”* (7,1%) було поєднано такі індикатори: “у майбутньому я планую стати членом іншої громади” (0,81), “я хотів би бути членом іншої громади” (0,72), “якби я мав таку можливість, я із задоволенням змінив би свою етнічну групу” (0,64).

Ознаки “я беру активну участь у діяльності своєї громади” (0,78), “я беру активну участь у заходах, що безпосередньо стосуються моєї етнічної належності” (0,75), “можу проявити байдужість” (-0,49) утворили четвертий фактор, який ми інтерпретували як *“активне залучення”*. Внесок у сумарну дисперсію цього фактору становить 6,5%.

До п’ятого фактору (6,5%) увійшли такі показники, як “чуйний до прохань про допомогу” (0,65), “інші думають про мене позитивно” (0,62), “безініціативний” (-0,60), “я мало вірю в себе” (-0,42). Цей фактор дістав назву *“ідеалізація образу Я”*.

Шостий фактор, загальний внесок якого в сумарну дисперсію становить 6,3%, утворили такі ознаки: “упертий” (0,71), “маю дух суперечності” (0,65), “можу проявити байдужість” (0,44), через що його було інтерпретовано як *“конфронтація”*.

До сьомого фактору *“деідеалізація образу Я”* (5,4%) увійшли ознаки “я мало вірю в себе” (0,65), “даю можливість іншим приймати рішення” (0,59), “часом у мене буває апатія, песимізм, я нічого не роблю” (0,59).

Восьмий фактор було утворено показниками: “безкорисливий” (0,63), “мають перспективи – не мають перспектив” (0,49), “замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружелюбні” (0,47). Цей фактор дістав назву “альтруїзм”. Його внесок у сумарну дисперсію становить 4,7%.

Усі виділені фактори, крім восьмого, було інтерпретовано як психологічні механізми, що лежать в основі трансформації ідентичності.

Таку саму процедуру було проведено щодо відповідей так званої цільової групи, тобто сільської молоді, яка планує або вже живе в місті. До аналізу бралися анкети сільських старшокласників, що планують жити в місті, студентів сільського походження, які планують жити в місті, та молоді сільського походження, яка живе й працює в місті. У результаті утворилися десять факторів, що пояснюють 59,7% загальної дисперсії. За критерієм адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна (КМО = ,706) та критерієм сферичності Бартлетта (,000; $p < 0,001$) отримані дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Незважаючи на доволі велику кількість утворених факторів, вважаємо за недоречне скорочувати їхню кількість, оскільки важливим є аналіз і визначення саме тих факторів, що могли б бути інтерпретовані як механізми трансформації соціальної ідентичності.

Перший фактор “ідеалізація власної групи” (внесок у сумарну дисперсію 10,4%) було утворено такими ознаками: “невиховані – виховані” (0,80), “уважні, чуйні – байдужі” (-0,75), “погані звички, пияцтво – здоровий спосіб життя” (0,72), “неосвічені – освічені” (0,55), “енергійні, активні – пасивні, бездіяльні” (-0,52), “мають перспективи – не мають перспектив” (-0,41).

Другий фактор поєднав такі ознаки: “самовпевнені, амбітні – сором’язливі, невпевнені” (0,77), “мають зв’язки, підтримку – не мають зв’язків, підтримки” (0,68), “гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені” (0,64). Цей фактор дістав назву “деідеалізація власної групи”. Його внесок у сумарну дисперсію становить 7,0%.

У третьому факторі “релігійна ідентичність” (6,1%) поєдналися такі ознаки: “я заведено в нашій сім’ї, я вірю в Бога” (0,80), “я відчуваю, що остаточно визначився у своєму релігійному виборі” (0,67), “я абсолютно впевнений у тому, що людина повинна вірити в що-небудь” (0,64).

Четвертий фактор “активне залучення” (5,6%) поєднав такі ознаки: “я беру активну участь у заходах, що безпосередньо стосуються моєї етнічної належності” (0,83), “я беру активну участь у діяльності своєї громади (свого села або міста)” (0,80).

П’ятий фактор “конформізм” (5,5%) поєднав такі ознаки: “мене в сім’ї мало розуміють” (0,74), “з усіма погоджуюся” (0,44), “я мало вірю в себе” (0,44).

До шостого фактору “конфронтація” (5,4%) увійшли такі ознаки: “упертий” (0,76), “маю дух суперечності” (0,66).

Ознаки “інші думають про мене позитивно” (0,70), “чуйний до прохань про допомогу” (0,68), “дорожу думкою оточення” (0,46) об’єдналися в сьомому факторі, що дістав назву “альтруїзм”. Його внесок у сумарну дисперсію становить 5,3%.

Восьмий фактор “групова деідентифікація” (5,3%) поєднав такі ознаки: “у майбутньому я планую стати членом іншої громади” (0,78), “якби я мав таку можливість, то із задоволенням змінив би свою етнічну групу” (0,74).

До дев’ятого фактору увійшли такі ознаки, як “я мало вірю в себе” (0,83), “я не впевнений, що правильно обрав професію” (0,42). Цей фактор ми назвали “деідеалізація образу Я”, і його загальний вклад у сумарну дисперсію дорівнює 4,9%.

Десятий фактор “дифузія ідентичності” (4,2%) поєднав ознаки “я не замислювався над вибором професії, у мене якось саме по собі вийшло” (0,83), “дорожу думкою оточення” (-0,52).

Як видно з двох факторних структур, шість факторів, а саме “ідеалізація власної групи”, “деідеалізація власної групи”, “групова де ідентифікація”, “активне залучення”, “конфронтація” та “деідеалізація образу Я” проявилися в обох аналізах, що дає нам підстави вважати, що саме ці механізми є вагомими і лежать в основі трансформації ідентичності, пов’язаної з переїздом сільської молоді до міста. У першій факторній структурі проявився також механізм “ідеалізація образу Я”, а в другій – “конформізм”, які, на нашу думку, теж варто розглядати як важливі психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті. Деякі фактори, такі як “релігійна ідентичність”, “альтруїзм”, “дифузія ідентичності”, не можуть бути інтерпретовані як психологічні механізми, а отже, і не піддаватимуться дальшому аналізу.

Ураховуючи, що зміст шести аналогічних факторів за результатами двох факторних структур доволі схожий, до аналізу ми взяли ті фактори, які мають найбільший внесок у сумарну дисперсію, а отже, пояснюють ширше поле досліджуваного явища. Тому зміст семи факторів, які виділилися в першому факторному аналізі, та одного фактору, що виділився під час другого факторного аналізу, було взято за смислову основу загальних психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті.

У такий спосіб на основі отриманих факторних структур ми виявили вісім психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті, а саме: “ідеалізація власної групи”, “деідеалізація власної групи”, “групова де ідентифікація”, “активне залучення”, “ідеалізація образу Я”, “конфронтація”, “деідеалізація образу Я”, “конформізм”.

За своїм семантичним наповненням вони утворюють чотири біполярні конструкти: “ідеалізація – деідеалізація власної групи”, “активне залучення – групова де ідентифікація”, “конформізм – конфронтація”, “ідеалізація – деідеалізація образу Я”.

3.2. Особливості функціонування психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності в різних соціально-демографічних групах молоді

Наступний етап аналізу емпіричних даних мав на меті з’ясувати особливості функціонування виокремлених психологічних механізмів у різних соціально-демографічних групах молоді та визначити специфіку функціонального навантаження механізмів залежно від віку, статі, походження та планів на подальше місце проживання респондентів, рівня їхньої освіти та тривалості проживання в місті. Основним був аналіз дії механізмів відповідно до виділених нами соціально-демографічних груп (СУ, ССС, ССМ, СПС, СПМ, МУ, МС, МП). Для увиразнення дії цих механізмів залежно від соціально-демографічних показників респондентів, а також з’ясування факту статистичної залежності між виділеними механізмами і соціально-демографічними характеристиками респондентів було застосовано метод двовимірного аналізу на основі використання тесту χ^2 створення таблиць спряженості.

Вивчаючи соціально-психологічну природу цих механізмів, до аналізу ми брали такі соціально-демографічні ознаки, як вік, стать, освіта, походження, плани на майбутнє, тривалість проживання в місті. За віком респонденти розподілилися на три групи: 15–17 років, представлені сільськими та міськими старшокласниками; 18–21 рік, які переважно є студентами; 22–25 років – переважно працююча молодь. Такий розподіл ураховує основні види діяльності молоді, дає можливість простежити вікову динаміку змін у тих чи інших структурах ідентичності та особливостях дії психологічних механізмів.

За рівнем освіти вибірка була представлена старшокласниками з неповною середньою освітою; студентами молодших курсів із повною середньою освітою; працюючою молоддю та студентами, які отримали середню спеціальну освіту; студентами старших курсів, які мають неповну вищу освіту; працюючою молоддю з вищою освітою.

За походженням вибірка була утворена молоддю із сіл, селищ міського типу Сумської області, а також із міста Суми.

Відповідно до планів молоді щодо майбутнього місця проживання респонденти розподілилися на п'ять груп: 1) ті, що планують жити в місті; 2) ті, що планують жити в селищі; 3) ті, що зорієнтовані на проживання в селі; 4) ті, що планують виїхати за кордон; 5) ті, що не визначилися зі своїми планами.

Залежно від тривалості проживання в місті вибірка була поділена на п'ять груп: 1) ті, що ніколи не жили в місті (це переважно сільські старшокласники та працююча сільська молодь, що ніколи не виїжджала до міста); 2) ті, що живуть у місті до двох років (здебільшого це студенти молодших курсів); 3) ті, що живуть у місті від двох до чотирьох років (студенти старших курсів із сіл і селищ та частково сільська молодь, яка працює в місті); 4) ті, що живуть у місті від п'яти до одинадцяти років (сільська молодь, що працює в місті); 5) ті, що жили в місті все життя (міська молодь).

Механізм *“ідеалізація власної групи”* відображає схильність сільської молоді завищувати оцінки позитивних рис сільської молоді як власної групи, давати їй більш позитивні описи і заперечувати негативні риси. Дія цього механізму залежить від походження респондентів, їхньої освіти, планів на майбутнє та тривалості проживання в місті. Варто зазначити, що йдеться про оцінку респондентами саме сільської молоді як певної соціально-демографічної групи.

Механізм *“ідеалізація власної групи”* диференціюється відповідно до орієнтацій молоді на проживання в селі або місті (рис. 3.1).

Так, молодь сільського походження, що живе й працює в місті, найменше схильна ідеалізувати свою громаду (42,4%), тоді як молодь, що працює в селі, більш прихильно ставиться до своєї громади (63,9%). Цікавим є той факт, що серед студентів найвище свою громаду оцінюють саме сільські студенти, що планують жити в місті (73,8%), і дещо менше – сільські студенти, які орієнтуються на життя в селі (67,7%), хоча й не на значущому рівні. Очевидно, як ті, так і другі об'єднані прагненням підтримати в новому для них міському середовищі позитивний образ сільської громади як високостатусної групи.

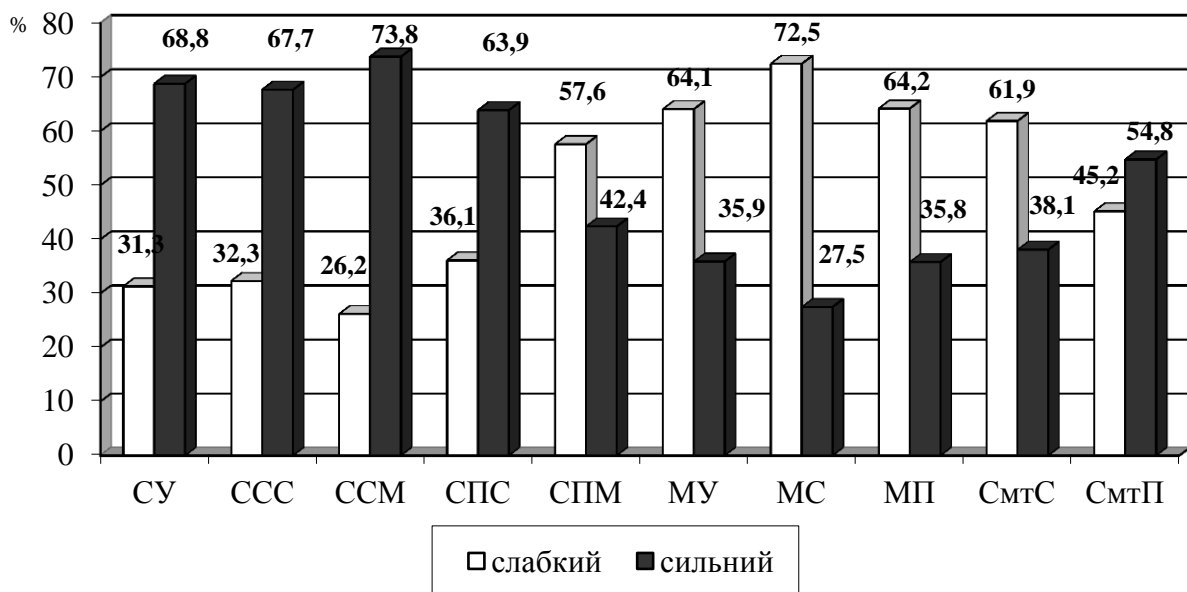
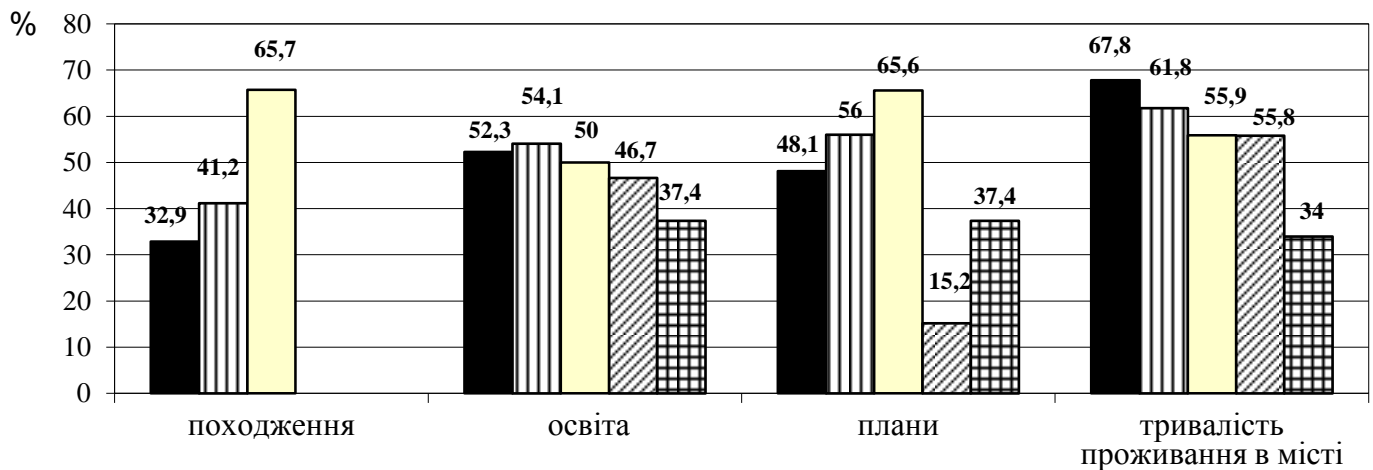

Рис. 3.1. Дія механізму “ідеалізація власної групи” у представників різних соціально-демографічних груп

Із погляду походження респондентів найбільша кількість селян (65,7%) має сильний прояв механізму “ідеалізація власної групи” (рис. 3.2). Це говорить про те, що вони схильні описувати сільську молодь як власну групу в більш позитивних рисах, ніж це робить міська молодь або молодь із селищ. Сильний прояв цього механізму виявлено у 32,9% міської молоді та 41,2% молоді із селищ і малих міст. За критерієм χ^2 Пірсона коефіцієнт статистичної значущості становить 0,000 ($p \leq 0,001$).

Механізм “ідеалізація власної групи” найсильніше актуалізується серед молоді з неповною середньою освітою (серед старшокласників) – 52,3% та з повною середньою освітою (переважно студенти перших-других курсів) – 54,1%. Чим вища освіта, тим слабше діє зазначений механізм ($\chi^2 = 0,047$, $p \leq 0,05$).

Простежується залежність між проявом цього механізму і планами респондентів на майбутнє. Серед молоді, яка планує жити в селі, 65,6% тих, у кого актуалізується механізм “ідеалізація власної групи”. Серед молоді, що планує жити в селищі або малому місті, частка тих, хто має сильний прояв цього механізму, становить 56%, а серед зорієнтованих на місто – 48,1%. Тут бачимо різницю на дуже високому рівні статистичної значущості ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Соціально-демографічні ознаки	місто	сmt або мале місто	село	–	–
<i>походження</i>	місто	сmt або мале місто	село	–	–
<i>рівень освіти</i>	неповна середня	повна середня	середня спеціальна	неповна вища	повна вища
<i>плани на майбутнє</i>	жити в місті	жити у сmt або малому місті	жити в селі	жити за кордоном	не визначилися
<i>тривалість проживання в місті</i>	не жив	до 2 років	2–4 роки	5–11 років	усе життя

Рис. 3.2. Ступінь вираженості механізму “ідеалізація власної групи” в групах молоді за походженням, освітою, планами на майбутнє та тривалістю проживання в місті

Виявлено також лінійну залежність між актуалізацією механізму “ідеалізація власної групи” і тривалістю проживання в місті. Чим менше молода людина жила в місті, тим актуальнішим для неї є цей механізм. Найвища частка молодих людей, що мають сильний прояв такого механізму, серед тих, хто ніколи не жив у місті – 67,8%; вона поступово знижується в тих, хто жив у місті до двох років – 61,8%, жив від двох до чотирьох років – 55,9%, від п’яти до одинадцяти років – 55,8%, весь час жив у місті – 34,0%. Різниця статистично значуща на рівні 0,000 ($p \leq 0,001$).

Механізм “деідеалізація власної групи” відображає схильність сільської молоді нівелювати здобутки і позитивні риси власної групи, описувати сільську молодь у негативному світлі. Цей механізм виявився чутливим до таких ознак, як вік, стать, походження, плани на майбутнє, освіта, тривалість проживання в місті.

Аналізуючи ступінь вираженості механізму “деідеалізація власної групи”, можна зауважити, що серед молоді сільського походження найбільш

вираженим цей механізм виявився в тих, хто живе й працює в місті (57,6%) (рис. 3.3).

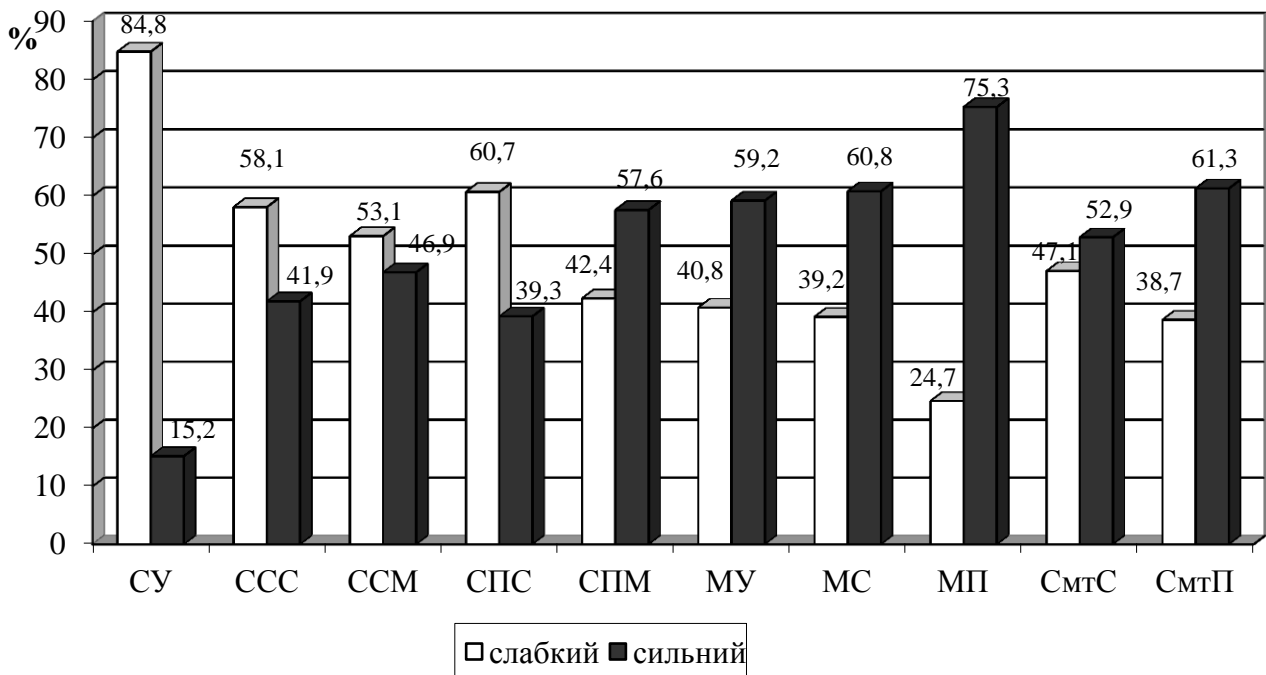

Рис. 3.3. Дія механізму “деідеалізація власної групи” у представників різних соціально-демографічних груп

Припускаємо, що, переїхавши до міста і ставши членом міської громади, ця категорія молодих людей змінює своє ставлення до сільської молоді як власної групи та оцінює її більш критично. У такий спосіб відбувається трансформація уявлень сільської молоді про свою та інші групи і їхні характеристики. Як бачимо, такі уявлення про сільську молодь дедалі більше наближаються до аналогічних уявлень міської молоді.

Дія механізму “деідеалізація власної групи” диференціюється за ознакою віку (рис. 3.4). Чим старші респонденти, тим частіше для них актуальним є цей механізм. Так, лише у 42,6% респондентів віком від 15 до 17 років механізм “деідеалізація власної групи” виявляється досить сильно. Він актуалізується в 50,4% молодих людей віком від 18 до 21 років. Цей механізм характерний для 62,3% молодих людей віком від 22 до 25 років ($\chi^2 = 0,001, p \leq 0,001$).

Аналізуючи кореляцію прояву цього механізму з ознакою статі, можна побачити, що він властивий 61,1% жінок і лише 38,9% чоловіків ($\chi^2 = 0,018, p \leq 0,05$). Тож, як бачимо, для дівчат більш характерною є деідеалізація власної групи, тобто сільської спільноти, нівелювання її здобутків.

Дія механізму “деідеалізація власної групи” диференціюється також

відповідно до *походження* респондентів. Серед міської молоді 64,3% схильні актуалізувати цей механізм, менше таких серед молодих людей із селищ (54%) та із сільської місцевості (38,3%) ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

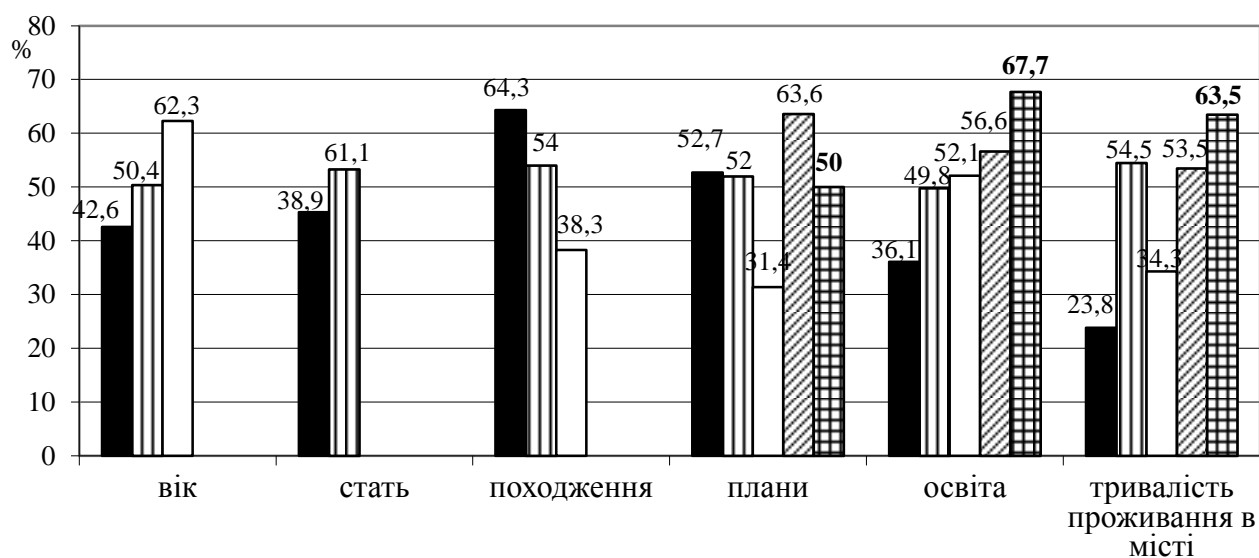
Відповідно до *планів*, які має сільська молодь на майбутнє, дія цього механізму також диференціюється. Найбільша частка тих, у кого сильно активізований механізм деідеалізації власної групи, саме серед молоді, зорієнтованої на проживання в місті (79,4%). Механізм деідеалізації власної групи властивий 52,7% молоді, що планує жити в місті, 52% молоді, зорієнтованої на проживання в селищі або малому місті, 31,2% – у селі, 63,6% тих, хто бажає виїхати за кордон. Останню групу, хоч вона й не відображає безпосередньо бажання переїзду до міста, варто все-таки віднести до тих, хто не задоволений життям у власній громаді, тобто в селі, і має намір змінити свою територіальну спільноту, що, власне, і пояснює такий високий показник прояву механізму “деідеалізація власної групи” ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Актуалізація механізму “деідеалізація власної групи” позитивно корелює з рівнем *освіти* респондентів. Чим вищий рівень освіти, тим інтенсивніше проявляється зазначений механізм. Так, до “деідеалізації власної групи” вдаються 36,1% молоді з неповною середньою освітою, 49,8% – із повною середньою, 52,1% – із середньою спеціальною, 56,6% – із неповною вищою та 67,7% – із повною вищою освітою ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Є статистично значуща різниця в прояві цього механізму серед молоді залежно від *тривалості проживання* в місті. Так, лише 23,8% тих, хто ніколи не жив у місті, а це переважно сільські старшокласники, схильні деідеалізувати власну групу сільської молоді. Серед молоді, що живе в місті до двох років, 54,5% актуалізують цей механізм. Роблять це 34,3% тих, хто живе в місті від двох до чотирьох років, 53,5% – від п’яти до одинадцяти років, і 63,5% тих, хто завжди жив у місті, тобто міської молоді ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Як бачимо, найменше цей механізм властивий молоді, яка ще не переїжджала до міста, не мала потреби і можливості порівнювати сільську і міську спільноти як ін- та аутгрупи, що, власне, і не створює передумов для актуалізації такого механізму. Більш гостро це питання постає перед молоддю, що живе в місті до двох років; це переважно студенти сільського походження, які приїхали на навчання до міста. Вони вперше зіткнулися із ситуацією відмінності двох спільнот, перед ними постала необхідність не лише порівнювати ін- та аутгрупу, а й визначитися з власною позицією щодо цих спільнот. Отже, трохи більш як половина такої молоді схильна негативно описувати власну групу, тобто групу сільської молоді.

Ближче до кінця навчання чи то ця проблема втрачає свою актуальність, чи то ставлення сільської молоді до власної групи змінюється, оскільки лише для 34,3% респондентів цієї категорії механізм деідеалізації власної групи є актуальним. Для сільської молоді, що живе в місті від п'яти до одинадцяти років, знову більшою мірою стає властивим цей механізм. Припускаємо, що до цієї категорії респондентів увійшли переважно сільські молоді люди, що вже закінчили навчання і залишилися в місті на постійне місце проживання. Вони, як правило, мають роботу і сім'ю та більшою мірою асоціюють себе з міським населенням, а отже, і більш критично оцінюють сільську спільноту. Найвищий відсоток тих, хто схильний негативно оцінювати сільську молодь, саме серед міської молоді, яка все життя жила в місті.

Соціально-демографічні ознаки	15-17 років	18-21 рік	22-25 років	–	–
вік	15-17 років	18-21 рік	22-25 років	–	–
стать	чоловіки	жінки	–	–	–
походження	місто	сmt або мале місто	село	–	–
плани на майбутнє	жити в місті	жити в сmt або малому місті	жити в селі	жити за кордоном	не визначилися
рівень освіти	неповна середня	повна середня	середня спеціальна	неповна вища	повна вища
тривалість проживання в місті	не жив	до 2 років	2–4 роки	5–11 років	усе життя

Рис. 3.4. Ступінь вираженості механізму “деідеалізація власної групи” в групах молоді за віком, статтю, походженням, освітою, планами на майбутнє та тривалістю проживання в місті

Механізм “*групова де ідентифікація*” передбачає заперечення уподібнення, ототожнення індивіда з власною групою, у цьому разі з групою сільської молоді. Його інтенсифікація зумовлюється прагненням сільської молоді переїхати до міста і стати членом міської громади. Дія цього механізму змінюється залежно від походження респондентів, їхніх планів на майбутнє, рівня освіти і часу, який опитувані прожили в місті. Найвищий рівень актуалізації механізму “*групова деідентифікація*” спостерігається серед молоді сільського походження, що живе й працює в місті (74,6%). Цей показник значуще відрізняється від сільської працюючої молоді (59%). Таку відмінність уже можна простежити між студентами сільського походження, що зорієнтовані на проживання в селі і місті (32,3% і 56,9%, відповідно) (рис. 3.5).

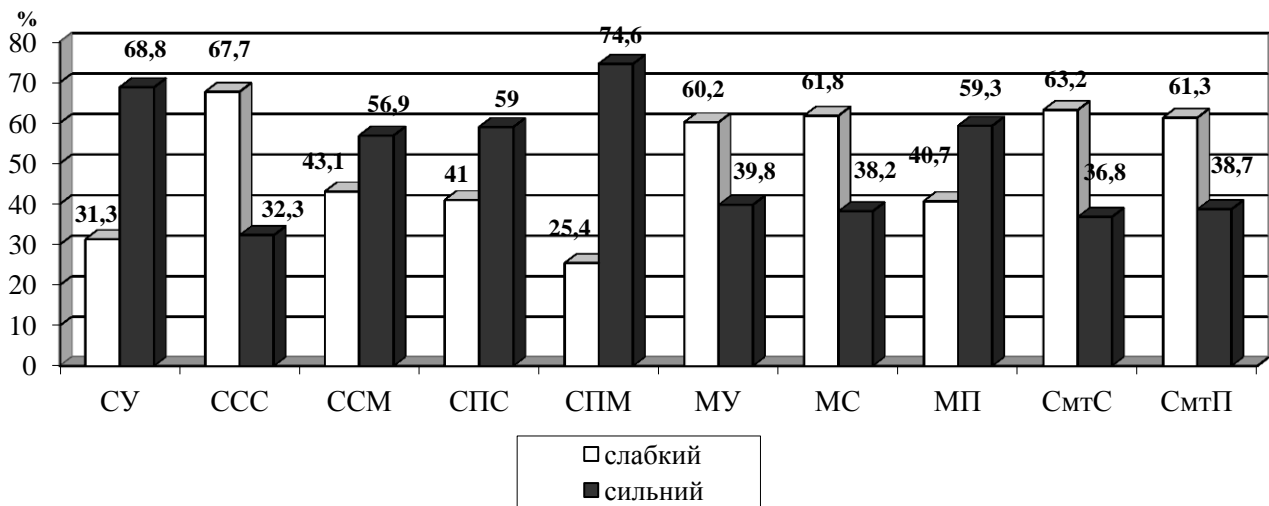
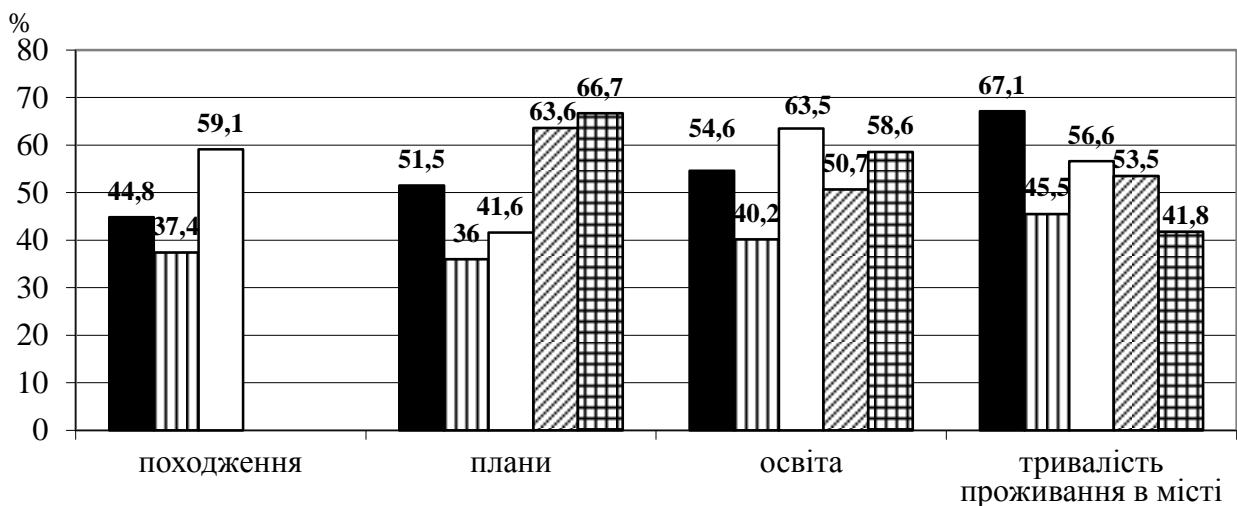

Рис. 3.5. Дія механізму “*групова деідентифікація*” у представників різних соціально-демографічних груп

Актуалізація механізму “*групова деідентифікація*” відбувається й залежно від *походження* респондентів (рис. 3.6). Так, найбільш актуальним цей механізм є для сільської молоді (59,1%), яка прагне змінити місце проживання і стати членом іншої громади. 44,8% міської молоді також продемонстрували сильний прояв цього механізму, однак у цьому разі під зміною власної громади розуміється виїзд за кордон. Жодний представник міської спільноти не захотів переїхати до сільської місцевості чи хоча б до малого міста. І лише 37,4% молоді із селищ і малих міст демонструють групову деідентифікацію і бажають стати членом іншої громади, а саме переїхати до міста ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Соціально-демографічні ознаки	місто	сmt або мале місто	село	–	–
<i>походження</i>	місто	сmt або мале місто	село	–	–
<i>плани на майбутнє</i>	жити в місті	жити в сmt або малому місті	жити в селі	жити за кордоном	не визначилися
<i>рівень освіти</i>	неповна середня	повна середня	середня спеціальна	неповна вища	повна вища
<i>тривалість проживання в місті</i>	не жив	до 2 років	2–4 роки	5–11 років	усе життя

Рис. 3.6. Ступінь вираженості механізму “групова деідентифікація” в групах молоді за походженням, освітою, планами на майбутнє та тривалістю проживання в місті

Цей механізм виявився чутливим і до рівня *освіти* респондентів. Так, схильними до прояву групової деідентифікації є 54,6% молоді з неповною середньою освітою, 40,2% – із повною середньою, 63,5% – із середньою спеціальною, 50,7% – із неповною вищою і 58,6% – із вищою освітою ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Механізм “групова деідентифікація” виявився надзвичайно чутливим до *планів* молоді щодо майбутнього місця проживання. Найчастіше цей механізм проявляється серед молоді, яка ще не визначилася зі своїми планами (66,7%), і тією, що планує виїхати за кордон (63,6%). Можемо припустити, що має місце внутрішня незадоволеність цієї молоді життям у своїй громаді і бажання будь-що змінити її, але ще, напевно, немає розуміння того, яким чином це може відбуватися, що супроводжується невизначеністю планів або загальною невдоволеністю життям у країні. Серед тих, які планують жити в місті,

51,5% демонструють високий рівень групової деідентифікації, але лише 41,6% молоді, зорієнтованої на проживання в селі, і 36,0% молоді, що планує жити в селищі або малому місті, схильні до прояву цього механізму ($\chi^2 = 0,019$, $p \leq 0,05$).

Механізм “активне залучення” передбачає активну участь молоді в діяльності своєї сільської громади. Його дія пов’язана з такими ознаками, як стать, освіта і тривалість проживання в місті.

Диференціація прояву механізму “активне залучення” відбувається між сільською працюючою молоддю (41%) і молоддю сільського походження, що живе й працює в місті (59,3%). При цьому серед сільської молоді, що зорієнтована на проживання в місті, із віком такий механізм актуалізується дедалі частіше. А серед сільської молоді, яка планує жити в селі, найчастіше схильні до активного залучення студенти (рис. 3.7). Такі показники пояснюються загалом пасивними життєвими стратегіями мешканців сіл. Вони чи то не мають можливості, чи то не бажають брати участь у заходах і діяльності сільської громади.

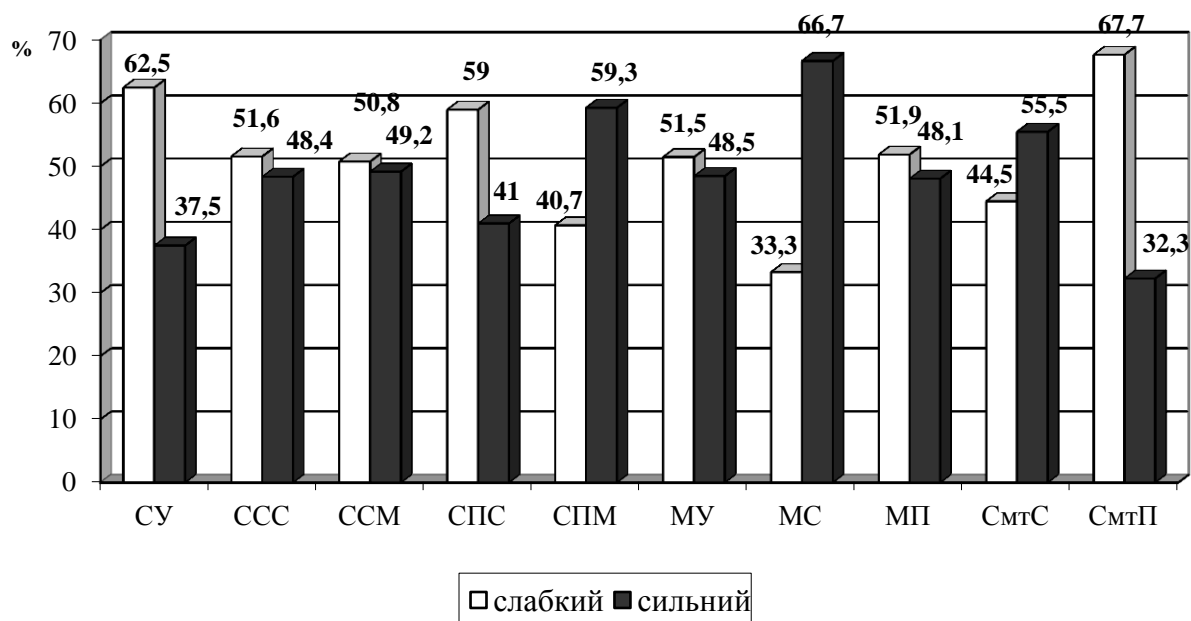

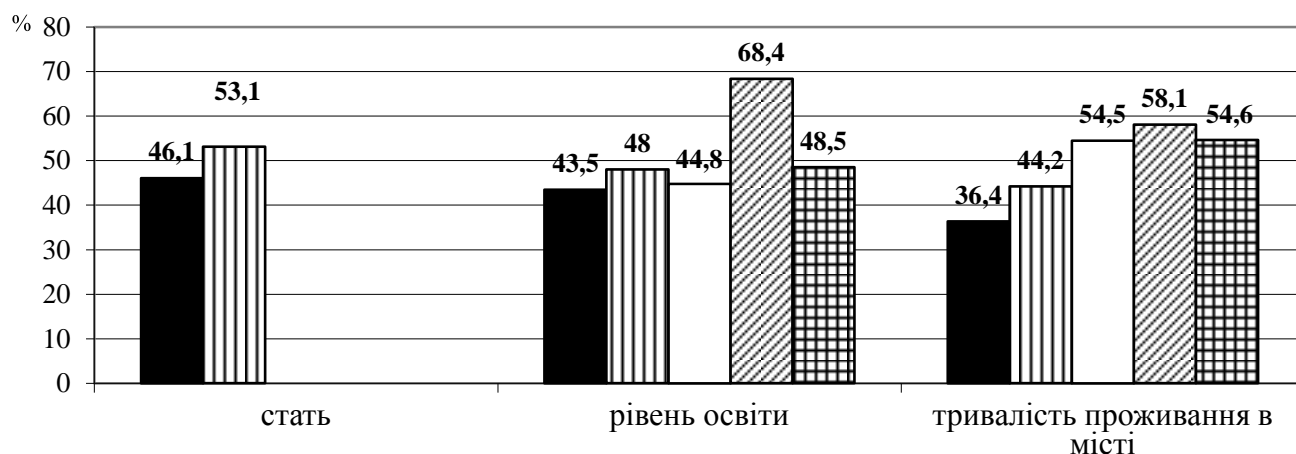
Рис. 3.7. Дія механізму “активне залучення” у представників різних соціально-демографічних груп

Так, аналізуючи прояв механізму за ознакою *статі*, можна відзначити, що 53,1% дівчат і 46,1% юнаків схильні до прояву механізму “активне залучення” (рис. 3.8). Такі результати свідчать про більш активну позицію дівчат, їхнє бажання брати участь у діяльності своєї громади, своєї групи ($\chi^2 = 0,037$, $p \leq 0,05$).

Актуалізація цього механізму диференціюється також залежно від рівня *освіти* респондентів. При цьому 68,4% молоді з неповною вищою

освітою мають тенденцію до сильного прояву механізму “активне залучення”. В усіх інших групах дещо менше як половина респондентів проявляє такий механізм: 43,5% молоді з неповною середньою освітою, 48% – із повною середньою, 44,8% – із середньою спеціальною та 48,5% – із вищою освітою ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Прояв механізму “активне залучення” перебуває в прямій залежності від *тривалості проживання* в місті. Так, цей механізм схильні проявляти 36,4% молоді, яка ніколи не жила в місті, 44,2% молоді, яка живе в місті до двох років, 54,5% молоді, яка живе в місті від двох до чотирьох років; 58,1% тих, хто живе в місті від п’яти до одинадцяти років. При цьому 54,6% міської молоді також властивий цей механізм ($\chi^2 = 0,001$, $p \leq 0,001$). Тобто чим довше молода людина із сільської місцевості живе в місті, тим частіше вона долучається до громадської активності в міській спільноті.

Соціально-демографічні ознаки	Чоловіки	Жінки	—	—	—
<i>стать</i>	чоловіки	жінки	—	—	—
<i>рівень освіти</i>	неповна середня	повна середня	середня спеціальна	неповна вища	повна вища
<i>тривалість проживання в місті</i>	не жив	до 2 років	2–4 роки	5–11 років	усе життя

Рис. 3.8. Ступінь вираженості механізму “активне залучення” в групах молоді за статтю, освітою і тривалістю проживання в місті

Психологічний механізм “ідеалізація образу Я” відображає схильність сільської молоді більш позитивно описувати себе і власні здобутки порівняно з іншими молодими людьми, прагнення покращити власний образ. Цей механізм виявився чутливим до таких ознак, як вік, походження респондентів, плани на майбутнє та тривалість проживання в місті.

Увиразнивши дію цього механізму відповідно до соціально-демографічних груп молоді (рис. 3.9), з'ясуємо, що найвищий ступінь його вираженості простежується серед молоді сільського походження, що живе й працює в місті (66,1%), а також серед студентів сільського походження, що планують жити в місті (54,6%). Тоді як найслабше цей механізм проявляється серед сільської працюючої молоді (23%) та студентів сільського походження, що планують жити в селі (37,1%).

Таке сприймання себе пояснюється тим, що молодь сільського походження, яка планує жити або вже живе в місті, більш позитивно сприймає себе і свої можливості. Натомість сільська молодь, зорієнтована на проживання в селі, досить низько оцінює себе, свої досягнення й можливості. Вона демонструє незадоволеність собою і мало вірить у себе. Очевидно, саме сприймання молодою людиною своїх можливостей певним чином зумовлює її бажання і готовність змінити щось у своєму житті, у цьому разі – переїхати до міста і мати можливість самореалізуватися в новому середовищі.

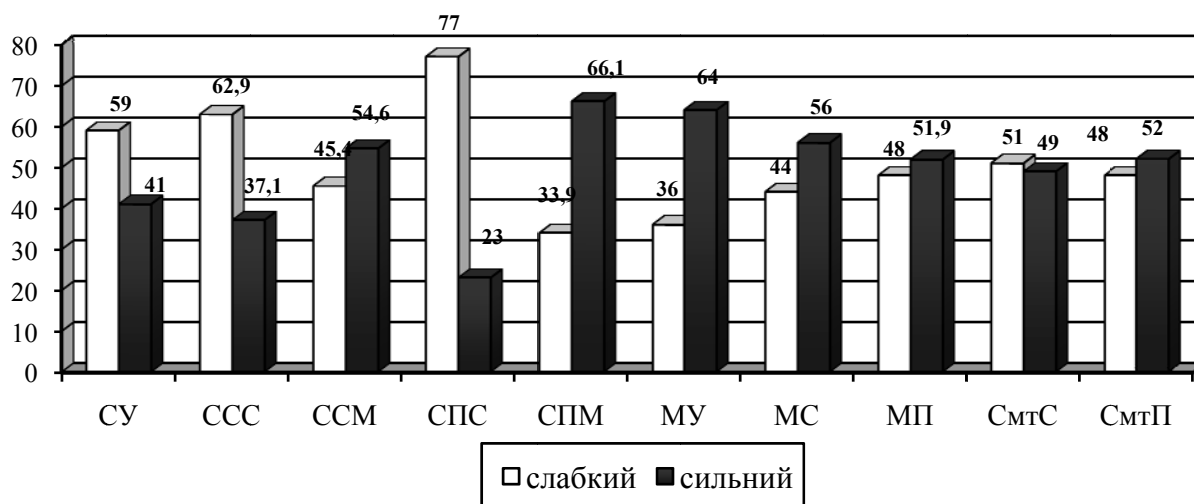

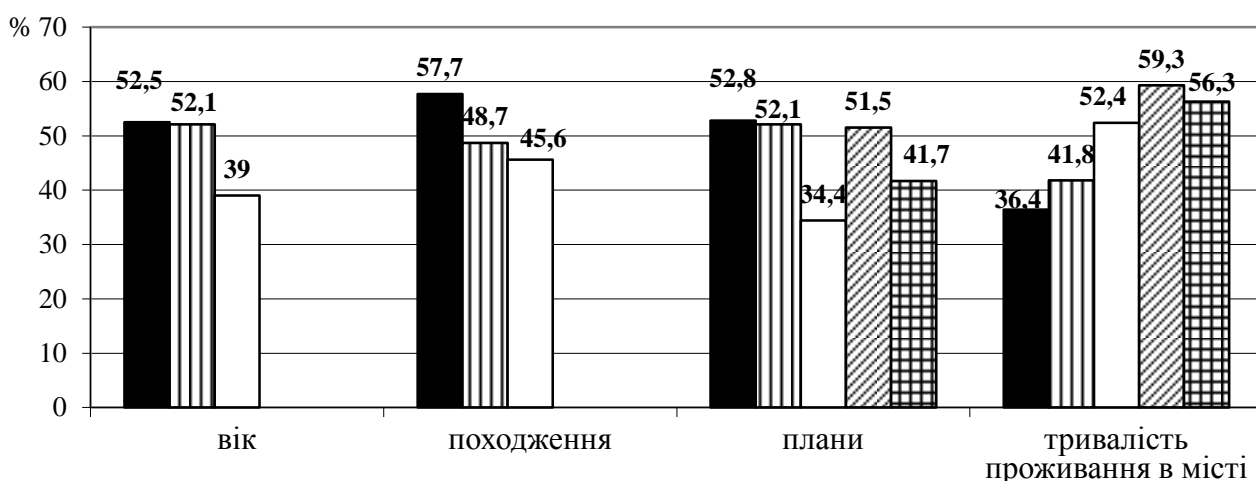
Рис. 3.9. Дія механізму “ідеалізація образу Я” у представників різних соціально-демографічних груп

Порівнюючи молодь сільського походження, що живе й працює в місті, і міську працюючу молодь, можна помітити, що остання хоча й доволі позитивно (51,9%), але все ж таки скромніше оцінює себе і свої можливості, ніж молодь сільського походження (66,1%, $p \leq 0,01$). Очевидно, таке прагнення сільської молоді до самоствердження в новому середовищі зумовлює дещо завищену самооцінку і впевненість у собі, тоді як міська молодь не відчуває потреби в самостверженні за рахунок підвищення самооцінки.

Порівнюючи дію механізму “ідеалізація образу Я” в різних вікових

групах, можна відзначити, що сильний прояв цього механізму властивий 52,5% молоді від 15 до 17 років, 52,1% молоді віком від 18 до 21 року та 39% – від 22 до 25 років (рис. 3.10). Схильність виставляти себе в позитивному світлі зменшується з віком ($\chi^2 = 0,014$, $p \leq 0,05$).

Прояв цього механізму залежить і від походження респондентів. Так, 57,7% міської молоді схильні ідеалізувати власний образ, як і 48,7% молоді із селищ і малих міст та 45,6% сільської молоді ($\chi^2 = 0,006$, $p \leq 0,01$). Як бачимо, сільська молодь рідше ідеалізує власний образ.

Соціально-демографічні ознаки	15-17 років	18-21 рік	22-25 років	–	–
вік	15-17 років	18-21 рік	22-25 років	–	–
походження	місто	сmt або мале місто	село	–	–
плани на майбутнє	жити в місті	жити у сmt або малому місті	жити в селі	жити за кордоном	не визначилися
тривалість проживання в місті	не жив	до 2 років	2–4 роки	5–11 років	усе життя

Рис. 3.10. Ступінь вираженості механізму “ідеалізація образу Я” в групах молоді за віком, походженням, планами на майбутнє і тривалістю проживання в місті

Залежно від планів молоді на майбутнє прояв механізму “ідеалізація образу Я” дещо диференціюється. Так, схильні до прояву цього механізму 52,8% молоді, зорієнтованої на проживання в місті, 52% молоді, що планує жити в містечках, 34,4% молоді, що планує жити в селі. Виходить, що молодь, яка планує жити в місті або виїхати за кордон (51,5%), значно частіше схильна описувати себе в позитивному світлі порівняно з тими, хто планує жити в селі ($\chi^2 = 0,005$, $p \leq 0,01$). У такому

контексті виникає питання, що є першочерговим: упевненість у собі, позитивна самооцінка, що забезпечує інтеграцію в міську громаду та ефективну самореалізацію в її умовах, чи бажання стати членом міської спільноти, що зумовлює формування позитивного самосприймання.

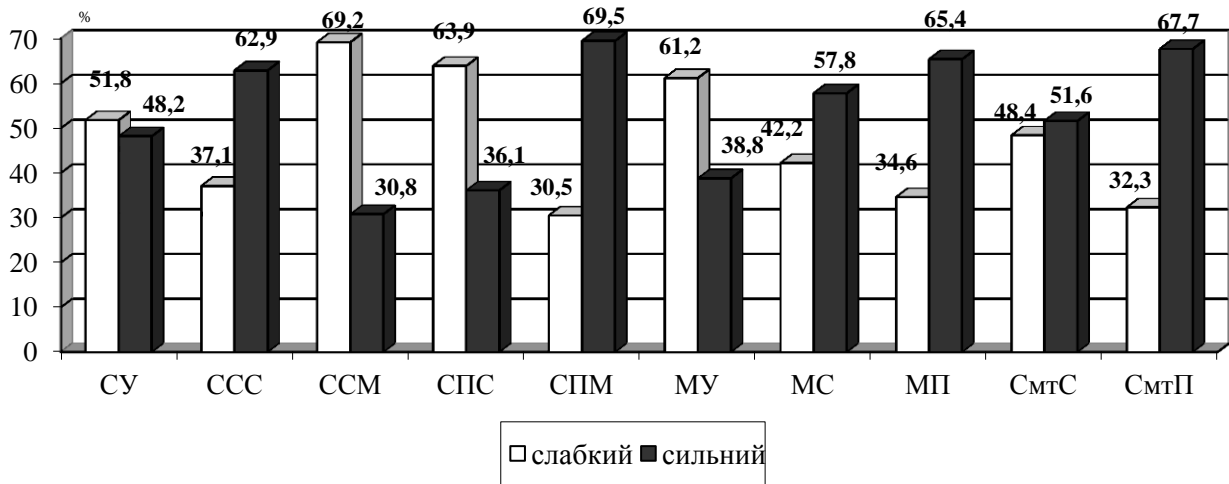

Рис. 3.11. Дія механізму “деідеалізація образу Я” у представників різних соціально-демографічних груп

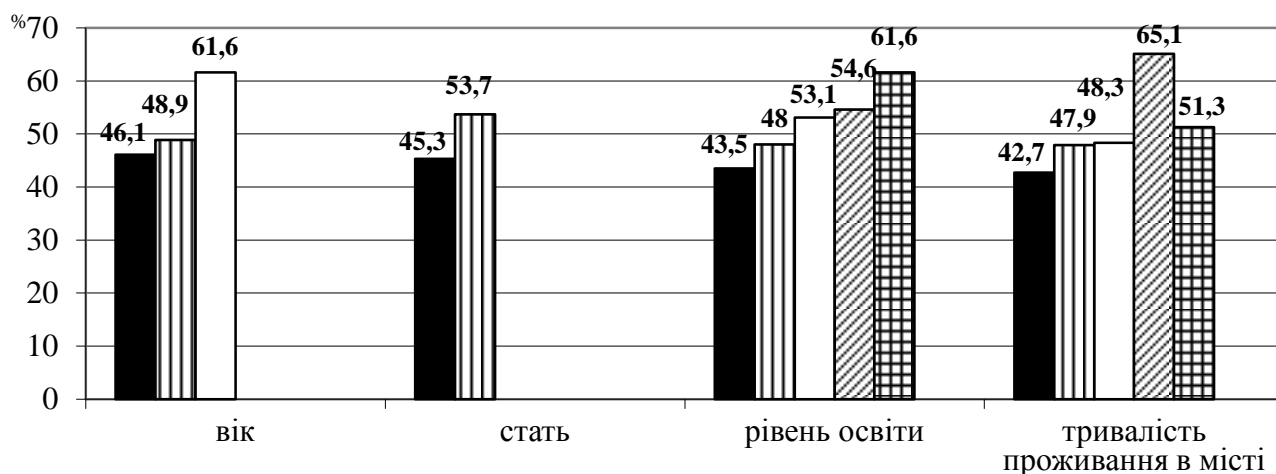
Ідеалізація образу Я залежить також від *тривалості проживання* в місті. Так, 36,4% молоді, що ніколи не жила в місті, схильні ідеалізувати власний образ; серед молоді, що живе в місті до двох років, таких 41,8%, 52,4% – серед молоді, що живе в місті від двох до чотирьох років, та 59,3% – серед тих, хто прожив від п’яти до одинадцяти років. При цьому міська молодь, що завжди жила в місті, у 56,3% випадках ідеалізує власний образ Я ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$). Тож чим довше сільська молодь живе в місті, тим позитивніше вона себе оцінює, тим частіше схильна ідеалізувати власний образ. Напевно, у структурі її самосприймання таке порівняння себе з тими однолітками, які залишилися жити в селі, править за чинник формування ідеалізованого образу Я. Оскільки ця частина сільської молоді проявляє сильне бажання будь-що мігрувати до міста в пошуках роботи і кращого життя, то, відповідно, ситуація переїзду сприймається як успіх і створює підстави для ідеалізації себе.

Механізм “деідеалізація образу Я” відображає схильність сільської молоді описувати себе в негативних характеристиках і нівелювати власні здобутки. Чутливим цей механізм виявився до віку, статі, рівня освіти, а також тривалості проживання в місті.

Розглядаючи дію механізму “деідеалізація образу Я”, варто зазначити, що в семантичному значенні він наближається до відчуття людиною певною мірою зневіри в собі. Як видно з рис. 3.11, серед сільської молоді така

зневіра більш притаманна молоді сільського походження, що живе й працює в місті (69,5%), а також студентам сільського походження, що планують жити в селі (62,9%).

Вікова динаміка прояву “деідеалізації образу Я” демонструє збільшення рівня актуалізації цього механізму з віком (рис. 3.12). Так, 46,1% молоді 15-17 років, 48,9% молоді від 18 до 21 року та 61,6% молоді від 22 до 25 років схильні до деідеалізації власного образу ($\chi^2 = 0,007$, $p \leq 0,01$). Дівчата більше схильні до прояву цього механізму (53,7%), ніж юнаки (45,3%) ($\chi^2 = 0,013$, $p \leq 0,05$).

Соціально-демографічні ознаки	15-17 років	18-21 рік	22-25 років	неповна вища	повна вища
вік	15-17 років	18-21 рік	22-25 років	-	-
стать	чоловіки	жінки	-	-	-
рівень освіти	неповна середня	повна середня	середня спеціальна	неповна вища	повна вища
тривалість проживання в місті	не жив	до 2 років	2-4 роки	5-11 років	усе життя

Рис. 3.12. Ступінь вираженості механізму “деідеалізація образу Я” в групах молоді за віком, статтю, освітою і тривалістю проживання в місті

Важливим чинником, що впливає на ступінь вияву цього механізму, є освіта респондентів: чим вищий рівень освіти, тим частіше респонденти схильні до “деідеалізації образу Я” ($\chi^2 = 0,025$, $p \leq 0,05$).

Актуалізація цього механізму корелює також із тривалістю проживання в місті. Чим довше респондент живе в місті, тим інтенсивніше проявляється механізм “деідеалізація образу Я”. Найвищого рівня прояву він набув серед молоді, що живе в місті від п’яти до одинадцяти років (65,1%), а найнижчий – серед тих, хто ніколи не жив у місті (42,7%).

Механізм “конфронтація” відображається в схильності сільської молоді до протистояння, постійних суперечностей із метою захисту власних інтересів. Актуальність цього механізму залежить від віку, статі, походження, планів на майбутнє та тривалості проживання в місті.

Найчастіше проявляють схильність до протистояння і суперечностей сільські старшокласники. Із віком ці прояви зменшуються. Особливо це стосується молоді сільського походження, зорієнтованої на проживання в місті. Порівнюючи сільську працюючу молодь і молодь сільського походження, яка живе й працює в місті, видно, що остання значно рідше проявляє конфронтацію (54,1% і 42,4%, відповідно). Прикметно, що серед міської молоді частота прояву конфронтації залишається майже незмінною і не перевищує 45% (рис. 3.13).

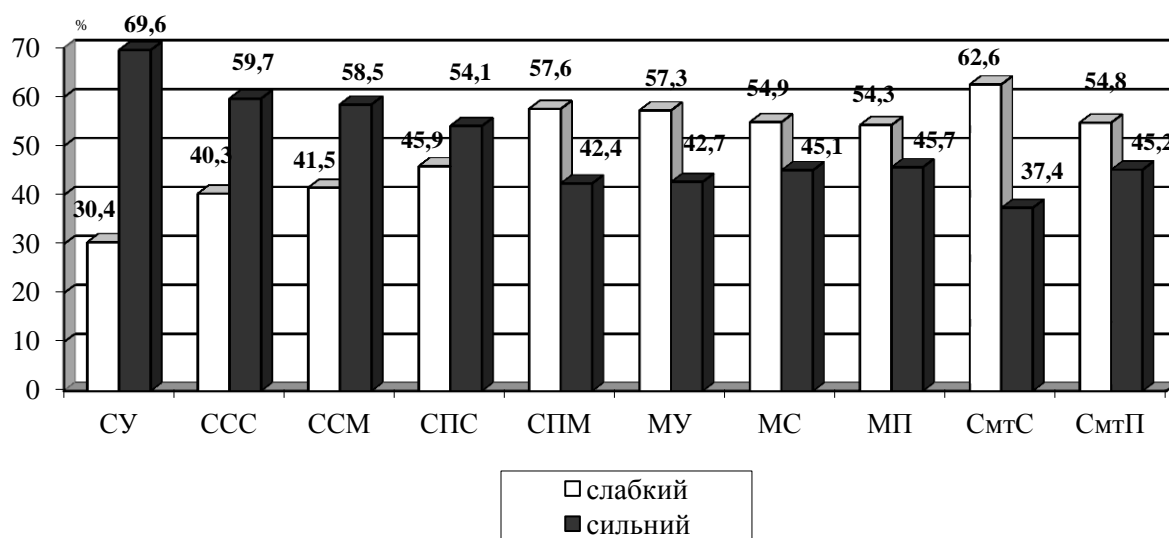
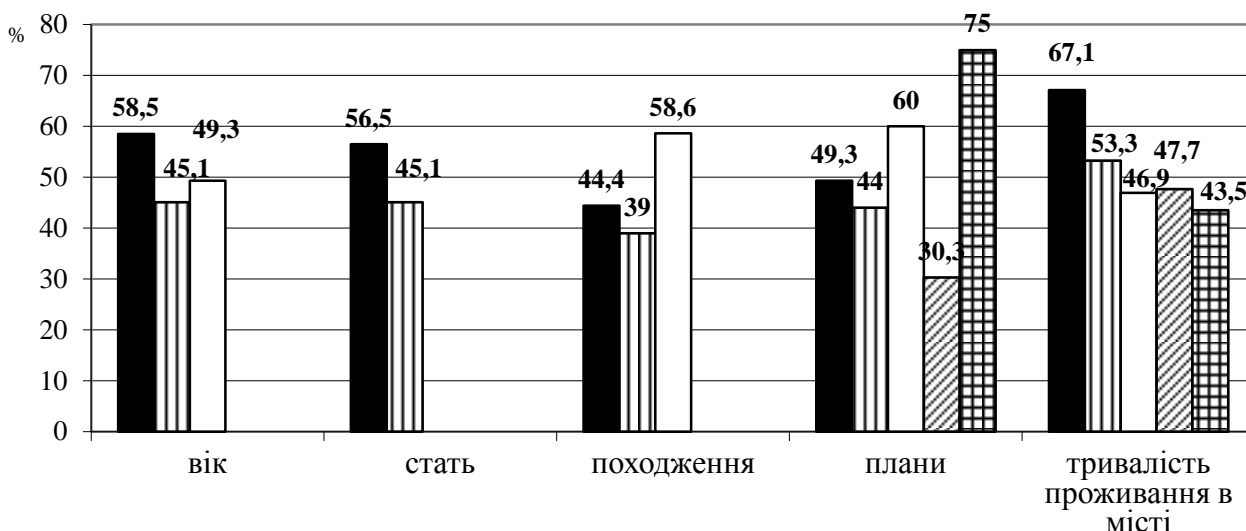

Рис. 3.13. Дія механізму “конфронтація” у представників різних соціально-демографічних груп

Вікова динаміка функціонування цього механізму (рис. 3.14) демонструє, що 58,5% молоді віком від 15 до 17 років, 45,1% 18–21-річної молоді та 49,3% молоді віком від 22 до 25 років схильні до конфронтації ($\chi^2 = 0,002$, $p \leq 0,01$).

Простежуються також і *статеві* відмінності в прояві конфронтації. Так, 56,5% чоловіків та 45,1% жінок схильні до спротиву і протистояння ($\chi^2 = 0,001$, $p \leq 0,001$).

Механізм “конфронтація” виявився доволі чутливим до *походження* респондентів. Найвищий рівень його прояву демонструють 58,6% вихідців із села, 44,4% – міської молоді і 39,0% – вихідців із селищ ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Соціально-демографічні ознаки	Vertical Stripes	Horizontal Stripes	White	Diagonal Stripes	Grid
вік	15-17 років	18-21 рік	22-25 років	–	–
стать	чоловіки	жінки	–	–	–
походження	місто	сmt або мале місто	село	–	–
плани на майбутнє	жити в місті	жити у сmt або малому місті	жити в селі	жити за кордоном	не визначилися
тривалість проживання в місті	не жив	до 2 років	2–4 роки	5–11 років	усе життя

Рис. 3.14. Ступінь вираженості механізму “конфронтація” в групах молоді за віком, статтю, походженням, планами на майбутнє і тривалістю проживання в місті

Функціонування цього механізму істотно корелює також із *планами* респондентів на майбутнє. Найвищий рівень його актуалізації властивий тій частині молоді, яка ще не визначилася зі своїми планами (75%), що дає підстави говорити про наявність внутрішнього конфлікту між бажанням і неможливістю планувати своє життя відповідно до бажань (жити в місті), а це може стимулювати прояв різних негативних тенденцій у стосунках з оточенням, у тому числі й конфронтації. Доволі високий показник прояву цього механізму виявився також серед молоді, що планує жити в селі (60%). Найменше він властивий молоді, яка планує виїхати за кордон (30,3%). Різниця на статистично значущому рівні ($\chi^2 = 0,007, p \leq 0,01$).

Тривалість проживання в місті також впливає на актуалізацію механізму “конфронтація”: чим довше людина живе в місті, тим менше вона схильна до супротиву, суперечностей і конфронтації ($\chi^2 = 0,000, p \leq 0,001$). Найвищий ступінь прояву цього механізму продемонстрували

сільські старшокласники, які ніколи не жили в місті (67,1%), потім молодь, що живе в місті до двох років (53,3%). Цей механізм властивий 46,9% молоді, що живе в місті від двох до чотирьох років, і 47,7% молоді, що мешкає в місті від п'яти до одинадцяти років. При цьому міська молодь, яка протягом усього життя жила в місті, лише в 43,5% випадках проявляє конфронтацію. Тобто чим довше людина живе в місті, тим рідше вона схильна до протистояння і спротиву. По-перше, високий рівень незадоволеності життям мешканців села зумовлює формування й узвичаєння в них конфліктних та агресивних стратегій побудови взаємин. По-друге, високий рівень зайнятості і соціальної активності мешканців міста унеможливорює або значно зменшує їхню концентрацію (сфокусованість) на суперечностях і схильність до конфронтації. Вони не витрачають стільки часу на спротив і конфронтацію. Емоційний зв'язок між городянами доволі слабкий, через що їм легше відмовитися від складних взаємин, ніж витратити сили на протистояння. Натомість сільські мешканці схильні до фіксації на власних переживаннях, у цьому разі на конфліктному протистоянні.

Механізм “конформізм” реалізується через брак в особи власної позиції, її пасивне прийняття наявних речей, панівних думок, а також у прагненні сільської молоді дослухатися до думки оточення, діяти як усі, давати іншим право приймати рішення. Дія цього механізму залежить від соціально-демографічної групи молоді, планів респондентів на майбутнє, рівня освіти і тривалості проживання в місті.

Як видно з рис. 3.15, найчастіше до конформізму схильні молоді люди, які живуть і працюють у селі (68,9%), та студенти сільського походження, що планують жити в селі (66,1%). При цьому найрідше цей механізм актуалізується серед студентів із сіл і селищ, що зорієнтовані на проживання в місті (28,5% і 38,7%, відповідно).

Отримані дані підтверджують ідею домінування пасивних стратегій у життєконструюванні сільського населення. При цьому бажання сільської молоді жити в місті і стати активним членом міської громади спонукає приїжджу молодь відмовлятися від пристосуванських стратегій та активно вливатися в нове середовище.

Залежно від *планів* респондентів на майбутнє місце проживання рівень конформізму теж диференціюється (рис. 3.16). Так, найчастіше схильні до конформізму молоді люди, які взагалі не визначилися зі своїми планами на майбутнє (91,7%), далі – молоді люди, які планують жити в селі (65,6%) ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

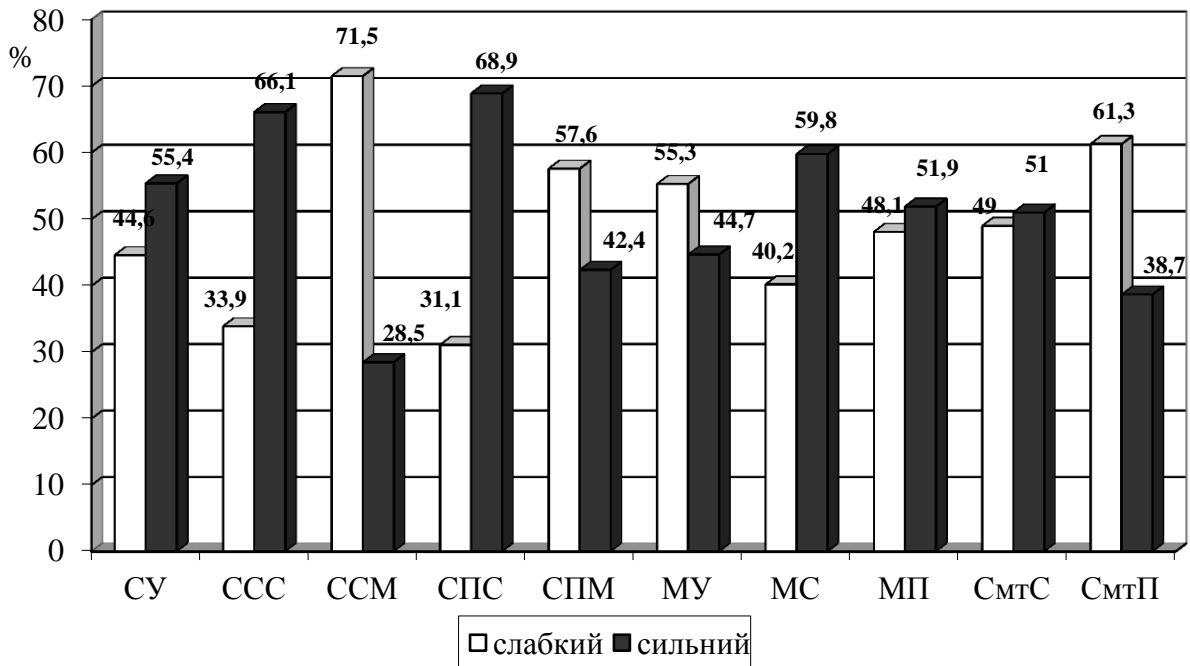

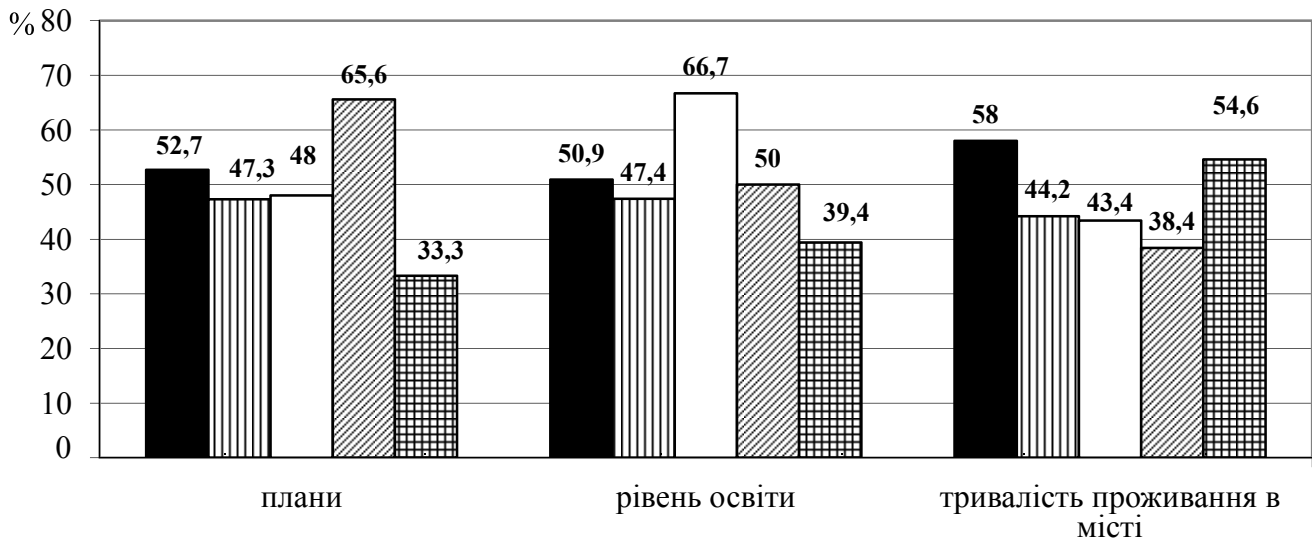
Рис. 3.15. Дія механізму “конформізм” у представників різних соціально-демографічних груп

Прояв цього механізму виявився чутливим до рівня *освіти* респондентів. Найчастіше конформізм проявляють молоді люди із середньою спеціальною освітою (66,7%), а найрідше (39,4%) – із вищою освітою ($\chi^2 = 0,000$, $p \leq 0,001$).

Як видно з рис. 3.16, актуалізація цього механізму корелює також із *тривалістю проживання* респондентів у місті. Чим довше сільська молодь живе в місті, тим менше вона проявляє конформізм як механізм трансформації соціальної ідентичності ($\chi^2 = 0,003$, $p \leq 0,01$).

На основі отриманих даних було визначено, що студентам сільського походження, які планують повернутися в село, властиві такі механізми: “ідеалізація власної групи”, “деідеалізація образу Я”, “конфронтація”, “конформізм”. Серед сільської працюючої молоді найчастіше актуалізуються механізми “ідеалізація власної групи”, “групова деідентифікація”, “конфронтація”.

Молодь сільського походження, зорієнтована на проживання в місті, має дещо відмінний набір механізмів трансформації соціальної ідентичності. Так, для студентів сільського походження, що планують жити в місті, характерними є такі психологічні механізми, як “ідеалізація власної групи”, “групова деідентифікація”, “ідеалізація образу Я”, “конфронтація”.

Соціально-демографічні ознаки	Група 1 (чорна)	Група 2 (вертикальні лінії)	Група 3 (біла)	Група 4 (діагональні лінії)	Група 5 (горизонтальні лінії)	Група 6 (квадратна сітка)
<i>плани на майбутнє</i>	жити в місті	жити у смт або малому місті	жити у селі	жити за кордоном	не визначилися	
<i>рівень освіти</i>	неповна середня	повна середня	середня спеціальна	неповна вища	повна вища	
<i>тривалість проживання в місті</i>	не жив	до 2 років	2–4 роки	5–11 років	усе життя	

Рис. 3.16. Ступінь вираженості механізму “конформізм” в групах молоді за походженням, планами на майбутнє, освітою і тривалістю проживання в місті

Молодь сільського походження, яка живе й працює в місті, схильна до інтенсифікації таких психологічних механізмів, як “деідеалізація власної групи”, “групова деідентифікація”, “активне залучення”, “ідеалізація образу Я”, “деідеалізація образу Я”.

3.3. Функціонування психологічних механізмів залежно від умов, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя

Для визначення залежності прояву того чи іншого механізму залежно від орієнтацій сільської молоді під час планування свого майбутнього ми провели кореляційний аналіз і створили кореляційні плеяди відповідних психологічних механізмів та умов життя (дод. 10). Проведений кореляційний аналіз дав змогу виявити певні закономірності в прояві психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності.

Щоб увиразнити взаємозв'язки між кожним окремим механізмом та

умовами життя, що з ним корелюють, розгляньмо окремо кожний фрагмент цієї плеяди.

Як видно на рис. 3.17, інтенсифікація механізму “ідеалізація власної групи” перебуває в прямій залежності від орієнтації молоді на наявність навчальних закладів та можливості вести власне господарство ($p \leq 0,01$). При цьому прояв механізму від’ємно корелює з можливістю добре заробляти, наявністю власного житла і можливістю не розлучатися з друзями ($p \leq 0,05$).

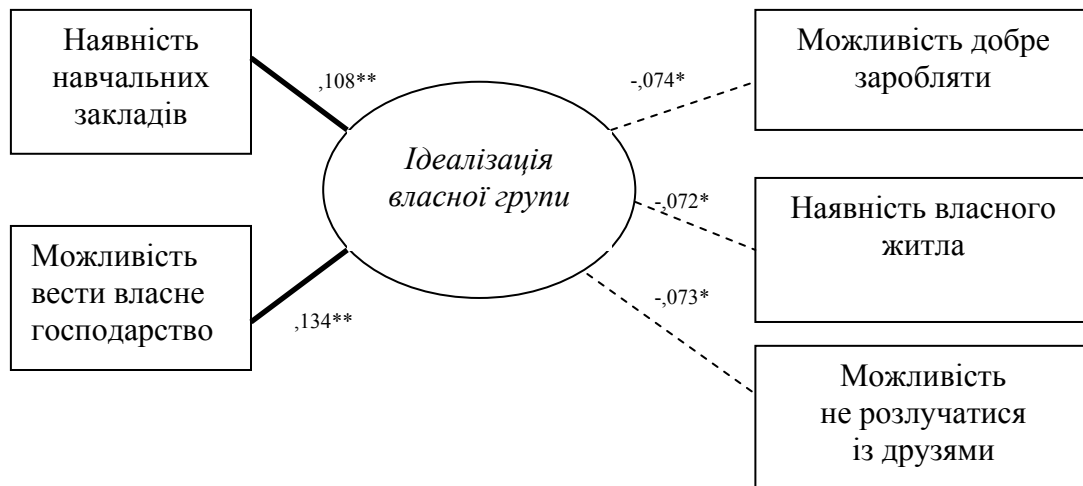

Рис. 3.17. Кореляційні зв’язки механізму “ідеалізація власної групи” та умов, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя на майбутнє

У рис. 3.17 – 3.21:

— позитивна кореляція, $p \leq 0,01$; — позитивна кореляція, $p \leq 0,05$;
 - - - - негативна кореляція, $p \leq 0,01$; - - - - негативна кореляція, $p \leq 0,05$.

Припускаємо, що такий механізм властивий молодим людям сільського походження, які приїхали до міста виключно для навчання. Важливим компонентом їхнього життя є можливість вести власне господарство і заощаджувати на продуктах харчування. При цьому вони мало зорієнтовані на пошук доброї високооплачуваної роботи, на придбання власного житла, оскільки, проживаючи в сільській місцевості, люди забезпечені житлом, а отже, не відчують загостреної потреби в його наявності. Для них також малозначущим є факт підтримання дружніх стосунків. Очевидно, що цей механізм є більш характерним для молоді, яка планує жити в селі, а до міста приїхала лише заради здобуття освіти.

Молоді люди, схильні до *деідеалізації власної групи*, вибирають як неодмінну умову майбутнього життя можливість самореалізації та наявність життєвих перспектив, а також наявність розвиненої інфраструктури та комфортних умов життя ($p \leq 0,01$). Водночас є тісний обернений зв’язок між

схильністю до деідеалізації власної групи і можливістю вести власне господарство та не розлучатися з друзями ($p \leq 0,01$; рис. 3.18). Тож виходить, що та категорія сільської молоді, яка прагне саморозвитку й реалізації власних можливостей і зорієнтована на покращення своїх умов проживання, буде схильна приписувати власній громаді дедалі більше негативних рис. Вона прагне якомога швидше відсторонитися від важкої сільсько-господарської праці і втрачає зв'язки з колишніми друзями. Метою переїзду до міста для такої молоді є прагнення не просто підвищити рівень свого життя, а стати повноправним членом міської громади і носієм її культури й цінностей.

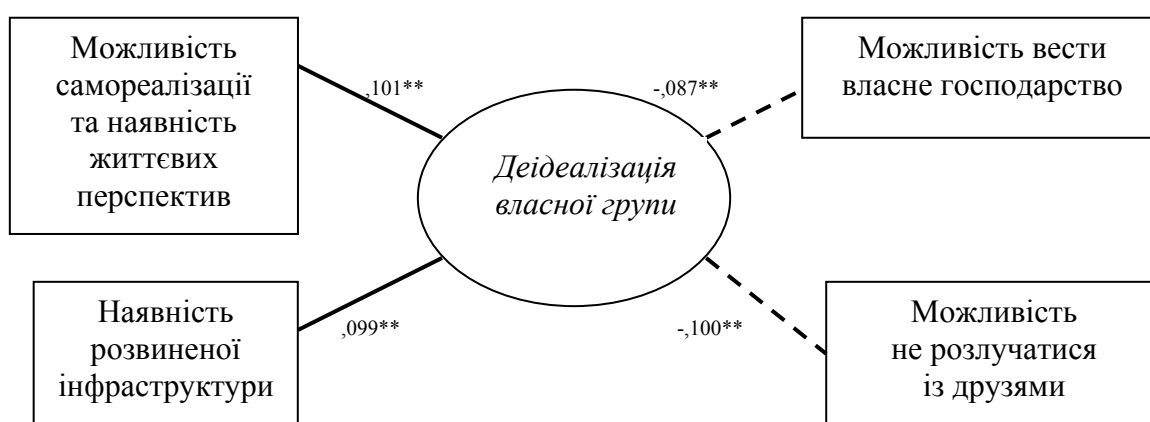

Рис. 3.18. Кореляційні зв'язки механізму «деідеалізація власної групи» та умов, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя на майбутнє

На рис. 3.19 зафіксовано і відображено наявність тісного позитивного кореляційного зв'язку між проявом механізму «групова деідентифікація» і можливістю добре заробляти ($p \leq 0,01$), наявністю навчальних закладів та закладів для відпочинку ($r = ,074$; $p \leq 0,05$). Функціонування цього механізму від'ємно корелює з прагненням молодих людей до самореалізації ($p \leq 0,01$) та можливістю не розлучатися з друзями ($p \leq 0,05$).

Тому можемо припустити, що молодь сільського походження, схильна до групової деідентифікації, більшою мірою орієнтується на зовнішньо привабливі ознаки міського життя, при цьому зменшується значущість суб'єктивно привабливих умов як міського, так і сільського життя. Вони з легкістю втрачають колишні дружні взаємини і при цьому не прагнуть самоствердження та самореалізації в новому соціумі.

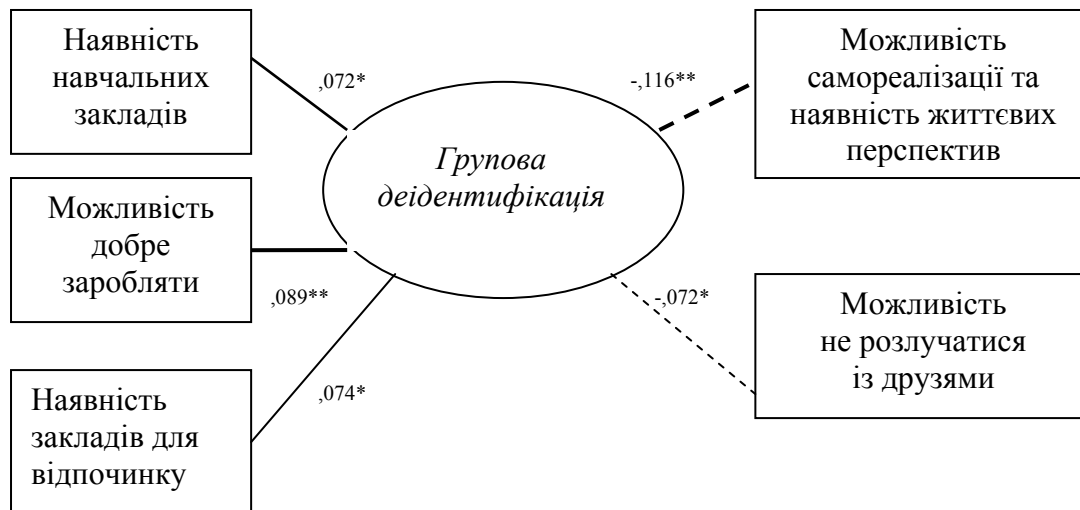

Рис. 3.19. Кореляційні зв'язки механізму «групова деідентифікація» та умов, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя на майбутнє

Як видно з рис. 3.20, функціонування механізму «активне залучення» зумовлене багатьма чинниками міграції сільської молоді до міста. Насамперед є тісний прямий кореляційний зв'язок між проявом цього механізму і наявністю закладів для відпочинку, наявністю власного житла ($p \leq 0,01$), можливістю добре заробляти, прагненням до самореалізації та наявністю життєвих перспектив ($p \leq 0,05$). Активне залучення від'ємно корелює з такими умовами сільського життя, як спокій, помірний темп життя, можливість вести власне господарство ($p \leq 0,01$) та наявність доброї екології ($p \leq 0,05$).

Молоді люди, у яких спрацьовує саме цей механізм, загалом займають активну життєву позицію, вони є акторами власного життя і творять його з урахуванням власних життєвих позицій. Активна складова наявна в усіх сферах їхнього життя: гідна високооплачувана робота, наявність власного житла, активний і різноманітний відпочинок, а також реалізація власних можливостей і здібностей. При цьому закономірним є зменшення значущості спокійного, упорядкованого життя та наявності доброї екології. Вони дедалі менше орієнтуються на можливість вести власне господарство і заощаджувати на продуктах харчування, оскільки вважають за можливе отримати гідну платню за свою роботу, що дасть змогу купити все необхідне, у тому числі й продукти харчування.

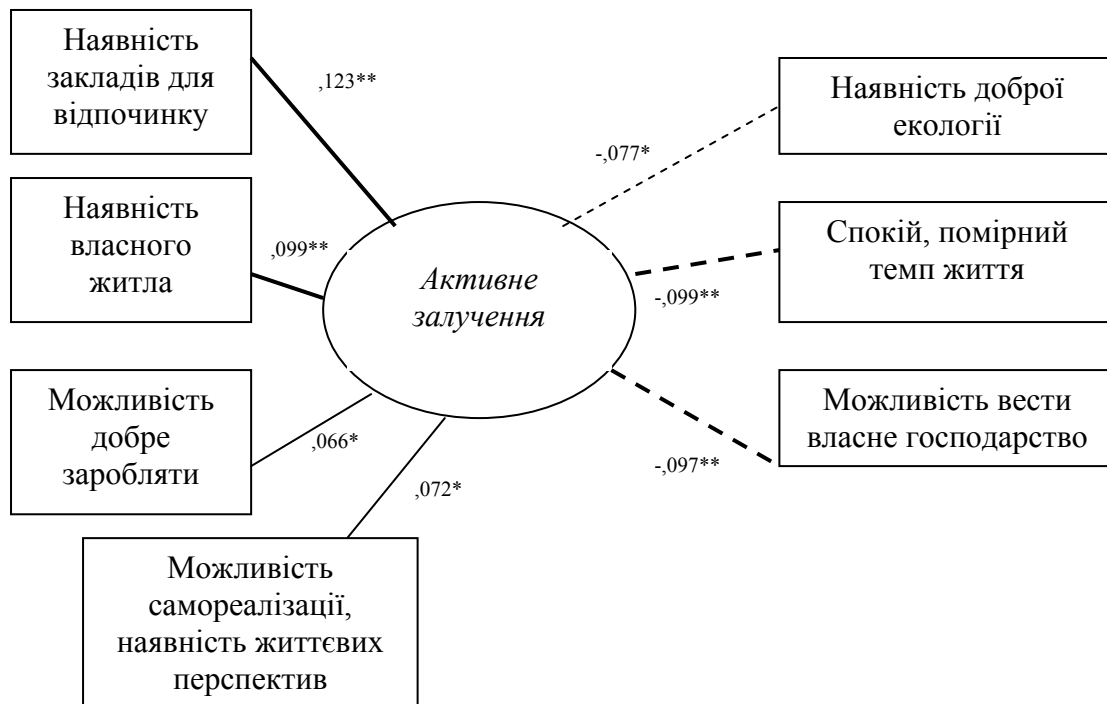

Рис. 3.20. Кореляційні зв'язки механізму “активне залучення” та умов, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя на майбутнє

На рис. 3.21 відображено тісний позитивний зв'язок психологічного механізму “конформізм” із наявністю доброї екології як ознакою сільського життя ($p \leq 0,01$). При цьому активізація цього механізму від'ємно корелює з ознаками міського життя: можливістю самореалізації та наявністю життєвих перспектив ($p \leq 0,01$) і наявністю розвиненої інфраструктури та комфортних умов життя ($p \leq 0,05$). Молоді люди сільського походження, схильні до конформізму, більшою мірою зорієнтовані на сільський спосіб життя, оскільки для них найбільш важливою є наявність доброї екології, при цьому такі ознаки міського життя, як можливість самореалізації та наявність життєвих перспектив і наявність розвиненої інфраструктури та комфортних умов життя, не є дуже цінними.

Ідеалізація образу Я позитивно корелює лише з однією умовою міського життя (дод. 10) – наявністю розвиненої інфраструктури ($r = ,067$; $p \leq 0,05$). Припускаємо, що молоді люди, які почуваються впевнено, відчують свої сили й можливості і схильні завищувати свої позитивні риси, вважають за необхідне для себе проживання в комфортних умовах. Для них важливими є наявність добрих доріг, різних закладів для відпочинку, культурних програм, можливість користуватися високошвидкісним інтернетом.

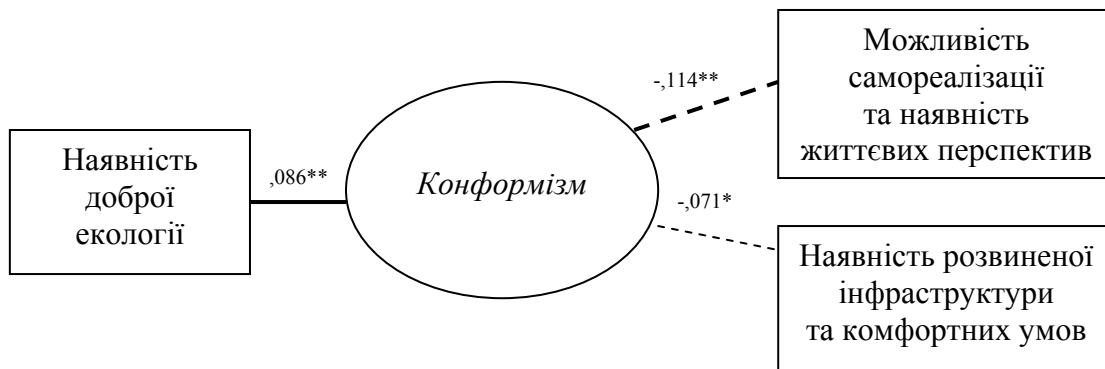

Рис. 3.21. Кореляційні зв'язки механізму “конформізм” та умов, на які орієнтується молодь у плануванні свого життя на майбутнє

При цьому *деідеалізація образу Я* від'ємно корелює з такою умовою міського життя, як наявність навчальних закладів ($r = -,066$; $p \leq 0,05$; дод. 10). Така невпевненість у собі молоді сільського походження, певного роду зневіра супроводжується втратою інтересу навіть до навчання і навчальних закладів, які наразі є основним місцем їхньої зайнятості і головним чинником переїзду до міста. Зафіксований кореляційний зв'язок може вказувати на переживання молоддю людиною кризової ситуації, пов'язаної з навчанням, що може спровокувати неадекватне зниження самооцінки.

Наявність тісного позитивного кореляційного зв'язку між рівнем *конфронтації* і можливістю вести власне господарство ($r = ,070$; $p \leq 0,05$) відображено також у додатку 10. Зафіксований факт свідчить про прагнення молодих людей сільського походження, яким властива дія цього механізму, до збереження і трансляції в міській спільноті цінностей і способу життя, властивого сільській громаді. Вони шукають власне місце в новому соціальному середовищі, зберігаючи та активно інтегруючи сільський спосіб життя.

Отже, актуалізація психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності залежить від орієнтацій сільської молоді в плануванні свого подальшого життя. Особливо активно ці орієнтації впливають на функціонування таких психологічних механізмів, як “ідеалізація власної групи”, “деідеалізація власної групи”, “групова деідентифікація”, “активне залучення” та “конформізм”. Припускаємо, що ті механізми, які поєднують навколо себе лише одну умову міського чи сільського життя (“ідеалізація образу Я”, “деідеалізація образу Я”, “конфронтація”), меншою мірою залежать від зорієнтованості молодих людей на ці чинники. Їхнє функціонування забезпечується іншими чинниками, вивчення яких може бути перспективним для подальших досліджень.

3.4. Соціально-психологічні стратегії адаптації сільської молоді в місті

Мігруючи із сільської місцевості до міста, молода людина стикається з принципово іншою, часто незнайомою реальністю, що може спричинити виникнення дисонансу між внутрішніми прагненнями та очікуваннями і реальною соціальною ситуацією. Молодь сільського походження, яка прагне залишитися в місті, не просто адаптується до умов міського середовища, а намагається інтегруватися до міської спільноти, стати її членом, носієм її норм і цінностей. Таке входження молодої людини до спільноти, переживання своєї належності до неї має забезпечити почуття внутрішнього комфорту і допомогти уникнути самотності.

Спостерігаючи за сільською молоддю і її реалізацією в суспільстві, можемо фіксувати різні форми її взаємодії з міським соціумом, від різних проявів маргіналізації до успішної самореалізації. З одного боку, сільська молодь, яка приїхала на навчання до міста, засвоївши норми і цінності міського життя, пройшовши професійну підготовку, домінує у сфері виробництва, культури, мистецтва і є носієм національної ідентичності. І в професійному плані вихідці із села вочевидь є успішними, запотребованими і конкурентоздатними. Серед управлінців різного рівня в різних галузях здебільшого домінують вихідці із села.

З другого боку, існує актуальна проблема дезадаптації сільської молоді в місті, яка відчуває труднощі щодо самовизначення та самореалізації як у професійному, так і в соціальному плані, не вміє чи то не хоче планувати своє життя, оцінювати власні перспективи. Як підкреслює Є. Дружиніна, саме професійна кар'єра є одним із головних способів самореалізації особистості в суспільстві, її просування через зміну професійних ролей, за допомогою яких людина рухається впродовж усього трудового життя, досягаючи підвищення і престижу та вищої винагороди за свою працю [63].

Чому так різняться долі молодих людей із начебто однаковим стартовим капіталом, однаковими умовами життя та однаковими перспективами? Що стає домінуючим чинником, який впливає на їхню подальшу долю?

Ми ставили за мету розробити модель трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в процесі її інтеграції до міської спільноти, проте, як видно з результатів, є низка різних моделей, чи то конфігурацій, такої трансформації соціальної ідентичності в процесі міграції сільської молоді до міста. В цей процес включається сукупність факторів, що так чи інакше визначає напрям і можливості соціальної адаптації сільської молоді в

міській спільноті. Причому можемо припустити, що розгортання різних векторів процесу трансформації ідентичності визначається неабиякою мірою саме специфікою вияву та комбінування актуалізованих у цьому процесі механізмів.

За результатами емпіричного дослідження теоретичну модель трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті (див. розд. 1.3) було доповнено переліком відповідних механізмів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Стадійність функціонування психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності

Стадії	Поновлення ідентифікації зі старою групою	Ідентифікація з новою групою
Перша	<ul style="list-style-type: none"> - ідеалізація власної групи - деідеалізація власної групи - деідеалізація образу Я - конфронтація - конформізм 	<ul style="list-style-type: none"> -ідеалізація власної групи - групова деідентифікація - ідеалізація образу Я -конфронтація -деідеалізація власної групи - активне залучення
Друга	<ul style="list-style-type: none"> - ідеалізація власної групи - групова деідентифікація - конформізм 	<ul style="list-style-type: none"> - деідеалізація власної групи - групова деідентифікація - активне залучення - ідеалізація образу Я - деідеалізація образу Я

Функціонування досліджуваних психологічних механізмів реалізовується на двох стадіях залежно від напрямку трансформації соціальної ідентичності. У ситуації поновлення ідентифікації зі старою групою на першій стадії серед студентів сільського походження, які планують жити в селі, активно діють ідеалізація власної групи, деідеалізація власної групи, деідеалізація образу Я, конфронтація та конформізм. Студенти сільського походження, які планують повернутися в село, мають змогу порівняти особливості сільського і міського життя. В оцінці сільської громади вони відчують певну неузгодженість: з одного боку, вони усвідомлюють нижчий рівень реалізації власних можливостей у сільській спільноті, з другого – відчують небажання приймати норми і правила життя в міському середовищі. Вони звикли прислуховуватися

до думки оточення, їхнє життєве самовизначення відбувається з урахуванням, а часто і сліпим слідуванням заданим групою нормам. При цьому вони тримаються дещо опозиційно щодо міських однолітків, не приймають правила життя в міському середовищі, відчуваючи невпевненість у собі і власних силах.

На другій стадії серед сільської працюючої молоді цей процес супроводжується активізацією ідеалізації власної групи, групової деідентифікації, конформізму. Тобто після повернення на постійне проживання в село у сільської працюючої молоді актуалізується задоволеність із життя в сільській місцевості. Припускаємо, що молоді люди відчувають неможливість задоволення певних власних потреб, однак захищаються від таких переживань, надаючи своїй групі, тобто сільській громаді, позитивних рис, інколи переоцінюючи її переваги. Вони все більше схильні прислухатися до думки оточення, тобто односельців, та дотримуватися прийнятих норм поведінки.

Ідентифікація з новою групою на першій стадії у студентів сільського походження, які планують жити в місті, реалізовується завдяки активному функціонуванню ідеалізації власної групи, групової деідентифікації, ідеалізації образу Я та конфронтації. Це означає, що студенти сільського походження, які планують залишитися в місті, також відчувають певну неузгодженість в оцінці сільської громади. З одного боку, вони прагнуть відійти від сільського життя, однак продовжують надавати своїй громаді позитивних рис. Вони значно впевненіші в собі та своїх силах, при цьому теж тримаються опозиційно щодо міських однолітків, у такий спосіб відстоюючи власну ідентичність і позитивний образ сільської громади.

На другій стадії цього процесу для молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, характерною є реалізація таких психологічних механізмів, як деідеалізація власної групи, групова деідентифікація, активне залучення, ідеалізація образу Я, деідеалізація образу Я. Як бачимо, з віком сільська молодь, яка вже живе і працює у місті, все більше схильна віддалятися від сільської громади, приймаючи норми і цінності міського життя. Оскільки переїзд до міста сприймається як певний успіх і досягнення, це, безумовно, впливає на формування позитивної самооцінки. Однак ця група молоді й далі відчуває власні неспроможності, що може загострити внутрішній конфлікт.

Було здійснено спробу визначити загальні тенденції, більшою мірою властиві певній групі молоді. Однак отримані результати дають змогу стверджувати, що в кожному індивідуальному випадку така конфігурація буде унікальною та неповторною.

Як було показано вище, соціальна ідентичність сільської молоді піддається трансформації в ситуації зміни соціального середовища, в якій перебуває особа. Так, в умовах міграції із сільської місцевості до міста відбувається перебудова вже сформованих уявлень про себе, що може призвести до виникнення внутрішнього конфлікту. За таких умов молода людина змушена адаптуватися до нового середовища.

Поняття соціальної адаптації в науковій літературі розглядається як процес засвоєння нових цінностей і норм, пов'язаних із переходом людини з одного соціального середовища в інше. Процес соціальної адаптації розвивається в більш вузьких рамках, ніж соціалізація; адаптація має місце тоді, коли попередні зразки поведінки, цінності та уявлення індивіда заважають йому ефективно функціонувати в новому середовищі. Це процес активного пристосування індивіда до умов нового соціального середовища і водночас результат цього процесу [157, с. 159].

Динаміка адаптації сільської молоді в місті охоплює кілька послідовних етапів. Перший етап характеризується виникненням невідповідності та неузгодженості між звичним сільським і новим міським соціальним середовищем, особистісними рисами та реаліями, зумовленими новою соціальною ситуацією. Переживання молодою людиною цієї невідповідності та неузгодженості може супроводжуватися психічним напруженням, тривожністю, стресом та фрустрацією. Далі особа усвідомлює таку неузгодженість з навколишнім світом, її причини, зміст, форми прояву та можливі наслідки. На цій основі вона виробляє мотиви і настановлення на зміну орієнтирів та соціальну адаптацію. Урешті-решт відбувається визначення мети як очікуваного результату. Молода людина вибудовує власні життєві плани, конструює індивідуальні стратегії і тактики адаптації, визначає пріоритетні напрями адаптивної поведінки.

Очевидно, успішне входження особи до нового соціуму залежить від вибору нею певної стратегії адаптації і напрацювання операційних механізмів для її здійснення. Серед основних факторів, що визначають вибір стратегії адаптації в новому середовищі, можна виділити суб'єктивне відображення наявних умов соціальної реальності, інтелектуальний та соціальний потенціал особистості, адаптаційну мобільність та мотивацію міграційної поведінки, зокрема мотивацію вступу до вищого навчального закладу.

Як зазначають Р. Даймонд і К. Роджерс, успішність соціальної адаптації багато в чому визначається індивідуально-психологічними особливостями особи, до основних з яких належать: адаптивність особи як риса, що забезпечує активний адаптаційний процес на всіх рівнях взаємодії;

самоприйняття як позитивне ставлення до себе; прийняття інших такими, якими вони є; відчуття емоційного комфорту; інтернальність як здатність до прийняття самостійних рішень і власної відповідальності за них; прагнення до лідерства [191, с. 193–197].

Розглядаючи проблеми адаптації, А. Налчаджян виділяє в її структурі два основних взаємозумовлених компоненти: адаптивну ситуацію і адаптивну потребу. Адаптивна ситуація пов'язана з переходом особистості з одного середовища в інше або з його зміною. Адаптивна потреба розглядається як відповідна реакція особистості на зміну певних умов соціального середовища і супроводжується приведенням у відповідність своїх шаблонів поведінки, звичок, уявлень тощо [130]. Співвідношення цих компонентів визначає напрям адаптаційного процесу. Очевидно, що адаптивна ситуація виникає в умовах міграції до міста. Однак цей процес не завжди супроводжується появою адаптивної потреби. Далеко не вся молодь сільського походження, яка переїхала до міста з тією чи тією метою, відчуває потребу узгодження власних цінностей, норм і форм поведінки із загальноприйнятими в сільському середовищі. У цьому контексті внутрішня мотивація, яка зумовила міграцію з села до міста, рівень соціальної мобільності людини будуть одними з вирішальних факторів, які визначатимуть динаміку соціальної ідентичності особи та її стратегії адаптації в новому середовищі.

С. Бочнер, виходячи з власних теоретичних узагальнень, виокремив основні стратегії соціокультурної адаптації: *асиміляція*, яка полягає у відкиданні власної культури на користь чужої; *сепарація*, де відкидається чужа культура на користь власної; *маргіналізація*, в якій маргінал займає проміжну позицію між двома культурами, та *інтеграція* – коли суб'єкт синтезує досягнення обох культур [229].

Схематично ці стратегії можна зобразити на осі координат, де на осі *x* відмічається рівень мотивації переїзду із села в місто, а на осі *y* – рівень соціальної мобільності (рис. 3.22). Відповідно на перетині цих двох осей координат утворюється чотири поля, що відображають чотири основні стратегії адаптаційної поведінки. Виходячи з отриманих результатів, проаналізуємо можливі стратегії адаптації молоді сільського походження в міській спільноті та спробуємо визначити психологічні механізми, що забезпечують функціонування кожної зі стратегій.

Та частина сільської молоді, що прагне переїхати до міста і стати повноправним членом міської громади, характеризується високим рівнем мотивації і гнучкості в поведінці. Така молодь активно інтегрується в міську

спільноту й успішно поєднує позитивні риси як сільської, так і міської громади. Успішна інтеграція сільської молоді в міську спільноту забезпечується, на нашу думку, функціонуванням такої комбінації психологічних механізмів: ідеалізація образу Я, активне залучення, ідеалізація власної групи та конформізм.

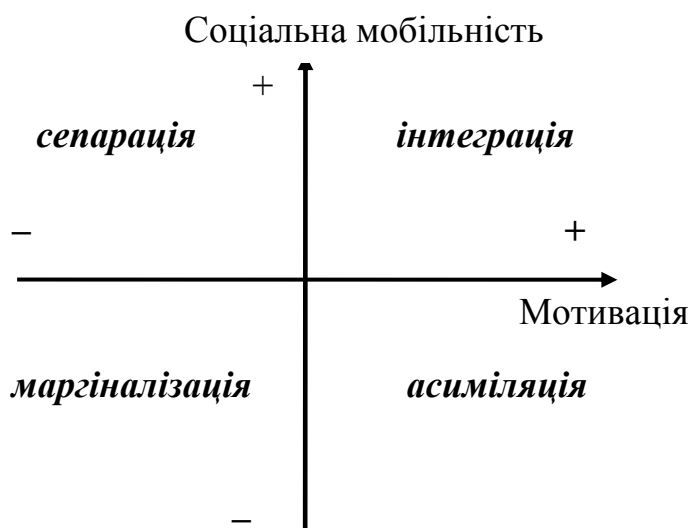

Рис. 3.22. Стратегії соціальної адаптації (за С. Бочнером)

Для молоді, що бажає залишитися в місті назавжди, але при цьому проявляє досить низький рівень соціальної мобільності, характерна стратегія асиміляції, коли відкидається все, що пов'язано із сільською громадою, і беззаперечно приймаються правила міського життя. Такі люди не вміють синтезувати позитивні риси обох громад. Асиміляція можлива завдяки функціонуванню таких психологічних механізмів, як групова деідентифікація, деідеалізація власної групи, ідеалізація образу Я та конформізм у можливих їхніх комбінаціях.

Частина сільської молоді через об'єктивні соціально-економічні причини змушена мігрувати до міста, але вона не має жодного бажання залишатися тут назавжди. Такі молоді люди, маючи високий рівень соціальної мобільності, обирають, як правило, стратегію сепарації, що характеризується запереченням нових, тобто міських, норм і цінностей на користь старої і звичної для них сільської культури. Актуалізація таких психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності, як конфронтація, ідеалізація власної групи, ідеалізація образу Я та активне залучення, у різних поєднаннях може стимулювати вибір сепарації як основної стратегії соціальної адаптації в міській спільноті.

Проте часто молода людина не може здолати проблеми, що виникають у її житті. Це знаходить своє відображення в різного роду дезадаптивних формах поведінки. Така людина відмовляється від усього позитивного, що було в неї раніше, але й нових цінностей сформувати не в змозі, що призводить до маргіналізації як однієї з адаптаційних стратегій. Її функціонування пов'язане, на наш погляд, з актуалізацією таких психологічних механізмів, як деідеалізація образу Я, деідеалізація власної групи, групова деідентифікація та конфронтація.

Тож, як бачимо, унікальне, щоразу неповторне комбінування у своїй дії психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності сприятиме прояву різних стратегій адаптації сільської молоді в міському середовищі. Серед описаних стратегій перша, тобто інтеграція, має найбільш конструктивний характер і виступає найприйнятнішою моделлю адаптивної поведінки. У наступному розділі ми спробуємо визначити основні форми роботи з сільськими старшокласниками та молоддю сільського походження, що мігрувала до міста, які б забезпечували їхню успішну адаптацію та самореалізацію в міській спільноті.

Підсумовуючи, хотіли б зауважити, що ситуація міграції із села до міста незалежно від рівня мотивації є для молодої людини досить складним випробуванням. Нові умови життя, що часто дисонують зі звичним устроєм, висувають до неї нові вимоги. Постає необхідність адаптації молодої людини до нових умов життя, нових цінностей і соціальних норм. Вибір тієї чи іншої адаптаційної стратегії, з одного боку, зумовлений психологічними особливостями особи, а з другого – визначає напрям подальшого розвитку особистості та можливість її самоствердження та самореалізації.

РОЗДІЛ 4

ДОСВІД ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ СІЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

4.1. Програма організації та проведення експериментального дослідження

Експериментальну частину дослідження було побудовано на основі положень про динамічність і мінливість соціальної ідентичності, її чутливість до змін у соціальному оточенні. В основу програми експериментального вивчення покладено розуміння ситуації міграції до міста як складної для особи, що актуалізує механізми трансформації соціальної ідентичності.

На етапі констатувального дослідження нами було визначено вісім психологічних механізмів, що лежать в основі трансформації соціальної ідентичності сільської за походженням молоді, яка мігрувала до міста: “ідеалізація образу Я”, “деідеалізація образу Я”, “ідеалізація власної групи”, “деідеалізація власної групи”, “конформізм”, “конфронтація”, “активне залучення”, “групова де ідентифікація”. Ці механізми умовно було об’єднано в чотири біполярні конструкти: ідеалізація – деідеалізація образу-Я; ідеалізація – деідеалізація власної групи (сільської молоді); конформізм – конфронтація; активне залучення – групова деідентифікація.

Експериментальне вивчення трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті під дією таких психологічних механізмів зумовлено необхідністю визначення змін у структурі соціальної ідентичності в умовах актуалізації цих механізмів та особливостей їхнього впливу в заданому процесі.

Саме по собі завдання емпірично зафіксувати дію окремих механізмів трансформації соціальної ідентичності, зважаючи на складність структури ідентичності і комплексну дію різноманітних чинників її трансформації, видається досить складним. У своїй роботі ми пропонуємо оригінальний механізм, який може бути застосований для подальших досліджень цієї проблематики, а саме *психологічний експеримент*, який дає змогу коректно здійснювати процеси моделювання трансформації соціальної ідентичності.

Завдання експериментального етапу дослідження полягали в тому, щоб довести, що:

- названі психологічні механізми актуалізуються в умовах міграції сільської молоді до міста;
- функціонування означених механізмів зумовлює трансформацію певних компонентів і сфер соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті;
- актуалізація того чи того механізму сприяє посиленню позитивних або негативних проявів різних сфер соціальної ідентичності.

Було зроблено припущення, що активізація психологічних механізмів “ідеалізація образу-Я”, “деідеалізація образу-Я”, “ідеалізація власної групи”, “деідеалізація власної групи”, “конформізм”, “конфронтація”, “активне залучення”, “групова деідентифікація” сприятиме трансформації в різних сферах соціальної ідентичності – професійній, сімейній, етнічній, політичній, територіальній, статево-рольовій, релігійній, у дружніх стосунках, самооцінці і сенсі життя.

Виходячи з мети і завдань дослідження, експеримент проводився за планом для кількох рандомізованих груп із попереднім і підсумковим вимірюванням [45; 50; 98]. На думку Д. Кемпбелла, така схема експерименту дає змогу підвищити його внутрішню валідність [98].

Орієнтуючись на умовні позначення планування експериментів, що були запропоновані Д. Кемпбеллом, ми склали схему нашого експерименту:

R₁ O' X₁ O"
 R₂ O' X₂ O"
 R₃ O' X₃ O"
 R₄ O' X₄ O"
 R₅ O' X₅ O"
 R₆ O' X₆ O"
 R₇ O' X₇ O"
 R₈ O' X₈ O"
 R₉ O' O",

де R – це рандомізована група, O – експериментальний вимір (O' – до, O" – після), X (X₁, X₂ тощо) – експериментальний вплив.

У такий спосіб ми мали можливість визначити, які зміни в соціальній ідентичності сільської молоді відбуваються в результаті дії того чи того механізму і чи пов'язані ці зміни саме з його впливом.

На основі виділених механізмів було визначено відповідні експериментальні групи. За допомогою цілеспрямованого впливу, що полягав в активізації одного з цих механізмів у кожній групі, ми намагалися

виявити зміни в структурі соціальної ідентичності молоді сільського походження. За незалежну змінну правив власне експериментальний вплив, що являє собою активізацію конкретного психологічного механізму трансформації соціальної ідентичності, а залежними змінними були трансформації в соціальній ідентичності сільської молоді, що мігрувала до міста. Контроль за незалежною і залежною змінними під час експериментального впливу здійснювався за допомогою попереднього і контрольного вимірювань сфер соціальної ідентичності. Порівняння результатів у кожній підгрупі відбувалося до і після експерименту, а також ці результати порівнювалися з результатами контрольної групи. У контрольній групі експериментального впливу не було, а різниця в часі між попереднім і підсумковим вимірюваннями відповідала різниці в експериментальних групах.

Така організація експерименту дає змогу уникнути “ефекту послідовності”, що проявляється, коли різні експериментальні впливи даються одним і тим самим людям через певний час у певній послідовності, оскільки в нашому дослідженні одна й та сама експериментальна (сукупна) група працює лише з одним експериментальним завданням.

Запропонована схема є прикладом так званого істинного експерименту, що, на думку Д. Кемпбелла, є оптимальним і наближається до ідеального [98]. План експерименту побудовано так, що він містить найменшу кількість загроз внутрішній і зовнішній валідності і надає широкі можливості для її контролю.

Згідно з логікою дослідження експеримент відбувався в три основні етапи, кожний із яких реалізовувався в кілька послідовних кроків (рис. 4.1).

Першим кроком на першому етапі стала підготовка текстів-розповідей студентів, які приїхали із села до міста на навчання. В основу цих текстів було покладено ті семантичні одиниці, які визначилися в ході попереднього опитування цієї категорії молоді, а також ознаки, на основі яких було інтерпретовано відповідні механізми.

Запропоновані тексти мали відповідати таким вимогам:

- бути чітко спрямованими на активізацію конкретного механізму;
- відтворювати і «запускати» один із зазначених механізмів;
- не активізувати інших механізмів (інші механізми мали бути нечутливими або мінімально чутливими до цього тексту);
- бути простими, зрозумілими і близькими за формулюваннями для студентської аудиторії;

- відтворювати реалістичні ситуації із життя сільської молоді, що переїхала до міста.

Тлумачення виділених механізмів спиралося не лише на загальновідомі теоретично обґрунтовані формулювання, а й на точніше прояснення в контексті нашого дослідження, враховуючи факторно-семантичне навантаження кожного механізму.

<i>Етап 1. Підготовчий</i>
<i>Крок 1.</i> Підготовка текстів-розповідей студентів <i>Крок 2.</i> Експертне опитування <i>Крок 3.</i> Формування експериментальних і контрольної груп
<i>Етап 2. Основний</i>
<i>Крок 1.</i> Констатування рівня сформованості компонентів соціальної ідентичності молоді сільського походження до експериментального впливу <i>Крок 2.</i> Організація експериментального впливу (проведення занять) <i>Крок 3.</i> Контрольне анкетування з метою перевірки змін у рівні актуалізації певного психологічного механізму та компонентах соціальної ідентичності, зумовлених дією цього механізму
<i>Етап 3. Аналітичний</i>
<i>Крок 1.</i> Аналіз змін у прояві кожного психологічного механізму у відповідній групі <i>Крок 2.</i> Аналіз вірогідності розбіжностей у рівні сформованості (прояві) кожного компонента соціальної ідентичності в кожній експериментальній і контрольній групах <i>Крок 3.</i> Узагальнення результатів і формулювання висновків

Рис. 4.1. Логічна схема проведення експериментального дослідження дії психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження

Щоб визначити відповідність запропонованих текстів механізмам, що вивчаються, ми провели експертну оцінку цих розповідей (*другий крок* підготовчого етапу). Думка експертів та інформація, якою вони володіють, вважає Б. Литвак [104], є основою перевірки адекватності формулювання текстів для відображення того чи того механізму. Під час експертного опитування ми враховували, що експерти володіють інформацією про різні психологічні механізми, а також про особливості соціалізації та адаптації сільської молоді в місті.

Експертами стали 20 незалежних висококваліфікованих фахівців у сфері соціальної психології: один доктор психологічних наук, 12 кандидатів психологічних наук, 7 науковців Інституту соціальної та політичної психології та Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Інформованість експертів, а також їхня творча активність і самостійність в оцінці текстів були важливими чинниками отримання вірогідних результатів і давали можливість скоректувати наявні вади, зробити тексти точнішими і влучнішими. Опитування було одноразовим і відбувалося без психологічного та інформаційного контакту між експертами. У такий спосіб було унеможливлено прямий чи опосередкований вплив на експертів із боку колег.

Експертам було запропоновано зіставити механізми з розповідями студентів, а потім оцінити, якою мірою запропонований текст відображає зазначений механізм за 5-бальною шкалою (від 1 – слабка відповідність до 5 – сильна відповідність розповіді і механізму). Бланк і результати експертної оцінки наведено в додатку 11.

Результати експертного оцінювання показали, що механізм “ідеалізація власної групи” було точно ідентифіковано з відповідним текстом усіма експертами, а міра вираженості механізму в цій розповіді становить 4,75, що показує високий рівень їхньої відповідності.

Механізм “деідеалізація власної групи” з “правильним” текстом співвіднесли 15 із 20 експертів ($M = 3,86$). В інших випадках у запропонованому тексті експерти вбачали прояв механізму “групова деідентифікація”.

Механізм «групова деідентифікація» було адекватно визначено 17-ма експертами ($M = 4,38$). Троє з 20 експертів вважали, що цей текст інтенсифікує механізм “деідеалізація власної групи”.

Механізм “активне залучення» належно визначили 18 експертів. Середній рівень відповідності між текстом і механізмом становить 4,29. Двоє експертів ідентифікували цей текст із механізмом “групова деідентифікація”.

Механізм “ідеалізація образу Я” всіма експертами було визначено слушно, при цьому середнє значення відповідності становить 3,79.

Механізм “деідеалізація образу Я” правильно виявили в запропонованих текстах 19 експертів, однак рівень відповідності тексту і механізму тут був лише на рівні 3,67.

Механізми “конфронтація” і “конформізм” було співвіднесено з необхідними текстами 18-ма експертами. Середнє значення рівня їхньої відображеності в текстах становило 4,29 і 4,24, відповідно.

Отже, за результатами експертної оцінки запропоновані тексти загалом відповідають зазначеним механізмам. Тексти, які мали на меті інтенсифікувати механізми “деідеалізація власної групи” і “групова деідентифікація”, було уточнено з урахуванням зауважень експертів, а саме: було поляризовано характерні ознаки цих механізмів і підкреслено їх у текстах задля уникнення наявної двозначності. Тексти, що були індикаторами механізмів “деідеалізація образу Я” та “ідеалізація образу Я”, було скоректовано в бік інтенсифікації певних ознак, щоб збільшити їхню відповідність до механізмів.

Третім кроком на підготовчому етапі стало обґрунтування вибірки та формування експериментальних і контрольної груп.

Згідно з результатами низки досліджень міграція сільського населення до міста значною мірою відбувається в період юності, коли молоді люди приїжджають до міста на навчання і потім залишаються тут жити [206, с. 183]. Саме в цей період відбувається їхня активна інтеграція в міське середовище, адаптація до нових умов життя, а також, як результат, трансформація їхньої ідентичності. З огляду на це вважаємо за доцільне вивчати психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження саме в студентський період.

Водночас дослідники проблем адаптації студентської молоді відмічають, що на першому курсі криза, пов’язана зі зміною діяльності, появою нових знайомих, нових правил, переживається найгостріше. Для сільської молоді вона поглиблюється ще й необхідністю мігрувати і залишати батьківську родину [25]. З цієї причини ми вважали недоречним залучати до експерименту студентів перших курсів, які ще не пройшли повною мірою адаптації до нових умов навчання, нового колективу тощо. Натомість студенти четвертого та п’ятого курсів сільського походження, які вже, як правило, мають визначені орієнтири на майбутнє і почасти створили власні сім’ї в місті, досить часто ідентифікують себе з міськими жителями. Тому для того, щоб краще усвідомити дію психологічних механізмів на трансформацію соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті, ми залучали до експерименту студентів другого і третього курсів, які вже пройшли період адаптації, але при цьому ще не втратили зв’язку зі своєю сільською громадою, а також добре відчують і транслюють конкуренцію між сільською і міською молоддю. Експериментальні групи утворювалися за принципом добровільності, що належним чином забезпечувало зовнішню валідність експерименту. До

їхнього складу могли потрапити всі бажаючі студенти 2-3 курсів із сільської місцевості.

Другий (основний) етап дослідження полягав у проведенні власне експерименту. *Першим кроком* на цьому етапі були перевірка і констатація міри сформованості компонентів соціальної ідентичності у студентів сільського походження, які приїхали до міста на навчання. *Другий крок* основного етапу мав на меті реалізацію експериментального впливу, що полягав в активізації прояву в кожній групі певного психологічного механізму, що лежить в основі процесу трансформації соціальної ідентичності. Детальний опис реалізації цього етапу та його змістового наповнення дано в розділі 3.2. Логічним продовженням (*третьим кроком*) основного етапу стало контрольне визначення змін у рівні інтенсифікації певного механізму та компонентів соціальної ідентичності, що трансформуються під його впливом.

На *третьому* етапі ми аналізували отримані дані. *Перший крок* полягав в аналізі якості експериментального впливу та активізації незалежної змінної. Для цього ми перевірили, чи змінився на статистично значущому рівні прояв відповідного механізму, дію якого ми мали на меті інтенсифікувати. Наступним (*другим*) кроком аналітичного етапу стало вивчення трансформацій, які відбуваються в соціальній ідентичності в умовах актуалізації того чи того психологічного механізму. Здійснювався аналіз отриманих результатів і визначалися компоненти соціальної ідентичності, що піддаються трансформації за умови дії певного механізму. На основі узагальнення отриманих результатів було сформульовано висновки, що стало *третьим кроком* аналітичного етапу експериментального дослідження.

4.2. Особливості реалізації експериментального впливу

Експеримент проводився в лютому 2012 року на базі інститутів філології, педагогіки та психології, фізичної культури, а також історичного, фізико-математичного і природничого факультетів Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, агрономічного факультету Сумського національного аграрного університету. У ньому взяли участь 21 студентів 2-3 курсів сільського походження, що живуть і навчаються в місті. На основі загальної вибірки за принципом добровільності було утворено вісім експериментальних та одну контрольну групу. Формуючи

групи, ми не врівноважували їх за ознакою статі. Для нас значно важливішим був принцип добровільного вибору студентом тієї чи тієї ситуації, що й стало основою формування груп. Ми не ставили за мету з'ясування особливостей актуалізації і дії того чи іншого механізму залежно від статі.

Загалом було проведено 10 занять, у ході яких інтенсифікувалася дія восьми психологічних механізмів. Кожне експериментальне заняття мало однакову структуру і реалізовувалося в кілька етапів:

- попереднє діагностичне опитування;
- експериментальний вплив: вибір тексту, об'єднання в мікрогрупи відповідно до обраних текстів, виконання трьох завдань із метою інтенсифікації дії певного механізму (робота в мікрогрупах);
- контрольне опитування;
- обговорення напрацювань мікрогруп, підбиття підсумків.

На першому етапі було проведено попереднє діагностичне опитування всіх респондентів задля визначення вихідних даних про рівень сформованості кожної зі сфер соціальної ідентичності, а також її статус.

Попереднє і контрольне опитування проводилося з використанням методики “Статуси ідентичності” Дж. Марсія, яка дає змогу визначити не лише статуси ідентичності, а й дослідити рівень сформованості різних сфер соціальної ідентичності: професійної, сімейної, статевої, релігійної, політичної, етнічної, територіальної, сенсу життя, самооцінки і стосунків із друзями. До анкети було включено твердження, що правили за індикатори кожного механізму. Такими твердженнями стали ті, що мали найбільше навантаження у факторній структурі і семантично відображають відповідний механізм. До контрольного опитувальника було додано “маскувальні” твердження, що не стосувалися теми дослідження, а порядок тверджень загалом було змінено. Це дало змогу створити ілюзію заповнення студентами іншої (відмінної) анкети, що стимулювало їх відповідати на запитання, орієнтуючись на теперішні відчуття, а не згадувати попередні відповіді на вже знайомі запитання. Така процедура дала змогу відстежити зміни в активізації кожного механізму до і після експериментального впливу. Ці твердження стали контрольними індикаторами ефективності запропонованого стимульного матеріалу.

Наступним етапом став безпосередньо експериментальний вплив з метою активізації відповідного для кожної підгрупи механізму. Заняття в експериментальних групах будувалося на принципах активного навчання з використанням елементів тренінгу. У контрольній групі такі заняття не

проводилися, а вимірювання відбувалися до і після поточних навчальних занять.

Як засіб експериментального впливу ми використали заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу, що в найширшому розумінні є практикою психологічного впливу, яка базується на методах групової роботи. Ми обрали саме цей метод впливу, оскільки групова взаємодія, на думку К. Левіна, більшою мірою, ніж індивідуальна робота, сприяє виникненню ефективних змін у настановленнях особистості [99]. Це пояснюється тим, що вияв і зміна настановлення і переконань залежать від уміння бачити себе крізь призму сприймання себе іншими людьми. При цьому ми не мали на меті сприяти формуванню конкретних стилів поведінки або стимулювати стабільні зміни в структурі соціальної ідентичності. Наша робота обмежувалася пошуковими цілями, а отже, головним завданням стала активізація конкретних психологічних механізмів і, як результат, контроль змін, які вони провокують у структурі соціальної ідентичності.

Ефективність проведення експерименту багато в чому залежить від розуміння учасниками групи його мети. У зв'язку із цим у вступному слові ми не лише формулювали мету заняття, а й більш детально розкривали значення і зміст кожного завдання.

Незважаючи на те, що учасники є одnogрупниками і досить добре знають один одного, важливо було вже на початку заняття створити атмосферу взаємної довіри. Якщо в групі не виникає атмосфера розуміння й підтримки, то знижується здатність учасників точно розуміти мотиви, цінності та емоції один одного.

Кожній групі пропонувався набір із восьми текстів-розповідей студентів, що приїхали із сільської місцевості на навчання до міста. Учасникам експерименту потрібно було обрати один текст, у якому вони найбільше впізнають себе. Запропоновані тексти виконували як діагностичну, так і стимульну функцію, оскільки студенти вибирали з-поміж запропонованих ситуацій таку, що була їм суб'єктивно найближчою. У такий спосіб утворювалися мікрогрупи (а потім сукупні групи) відповідно до кожного добровільно обраного механізму. Дальша робота відбувалася саме в новостворених мікрогрупах. Завдання, що пропонувалися учасникам, мали на меті активізувати той механізм, із яким, власне, й працювала кожна мікрогрупа.

Заради максимального залучення всіх учасників мікрогруп до спільної роботи та організації інтенсивного обговорення кількість учасників мікрогрупи не повинна була перевищувати 3-4 особи. У разі якщо один текст

обирало більше учасників у межах однієї групи, ми ділили їх на окремі мікрогрупи, що працювали з одним і тим самим механізмом та виконували однакові завдання. Дотримання цієї умови забезпечило, з одного боку, створення між учасниками зворотного зв'язку, а з другого – сприяло тому, щоб мікрогрупа була динамічною і виробляла більш різноманітні відповіді та способи вирішення завдань.

Кожна мікрогрупа отримувала по чергово три завдання, які стосувалися обраної ними розповіді (дод. 12). Варто зазначити, що обраний учасниками текст, крім діагностичної, виконував ще й стимулювальну функцію, оскільки мав активізувати роздуми студентів щодо певної проблеми. Виконання запропонованих завдань сприяло прояву спонтанності і природності поведінки членів мікрогруп, спонукало їх до самовираження і змушувало інтенсивно співпереживати авторові розповіді та аналізувати все, що відбувається.

Перше завдання було спрямовано на загальне обговорення обраної розповіді і відтвореної в ній проблеми. Учасники мали змогу обміркувати і висловити свої думки в мікрогрупі. Можливість почути думки інших учасників давало додаткові ресурси для обмірковувань і, відповідно, зосереджувало увагу учасників навколо проблеми. Після отримання завдання ми давали студентам час на пошук та обговорення відповіді. Це сприяло посиленню й напруженню емоційного потенціалу, що активізувало діяльність мікрогруп і допомагало їм зануритися в роботу. Загалом на виконання першого завдання учасники мали 5-7 хвилин.

Друге завдання більшою мірою стосувалося власних переживань, досвіду учасників. Їм потрібно було подумати над заданою проблемою, звернувшись до власних відчуттів та актуалізувавши свій досвід. Лише після цього учасники могли висловити свої думки в мікрогрупі і створити спільне напрацювання. На це завдання виділялося 10 хвилин.

Виконання третього завдання певною мірою вимагало творчої реалізації заданої проблеми, оскільки мало практичне спрямування та активізувало творчі міркування учасників. Завдання сприяло творчому пошуку і віднаходженню більшої кількості варіантів розв'язання проблемної ситуації. Час виконання становив 10 хвилин.

Як зазначає Т. Корнілова, використання таких методів в активному соціально-психологічному навчанні учасників мікрогруп являє собою форму організації складних психологічних впливів [93, с. 106]. Вони актуалізують уже не так інтелектуальні, як емоційні складові можливих відгуків у системі переконань учасників. Такого роду завдання можна розглядати як штучно

створену маніпуляцію, однак активність самого учасника є настільки ж важливою складовою експериментального впливу, наскільки й зусилля експериментатора. На нашу думку, експериментатор, навпаки, повинен якнайменше втручатися у взаємодію учасників мікрогрупи, аби зменшити ефект його впливу.

Протягом усього заняття учасникам давався зворотний зв'язок, що полягав у підтримці й допомозі в разі виникнення запитань. При цьому важливо було не втручатися часто й жорстко в роботу мікрогруп, не пропонувати власних варіантів відповідей або розв'язання завдань у готовому вигляді, оскільки це могло пригнічувати учасників і стримувати їх від активного залучення до роботи в мікрогрупі.

Після виконання всіх трьох завдань учасникам пропонувалося контрольне опитування, яке давало можливість простежити не лише тенденції змін у структурі соціальної ідентичності в умовах дії того чи того психологічного механізму, а й якість проведення та ефективність експериментального впливу. За такий показник вважається актуалізація на статистично значущому рівні того механізму, над яким працювала кожна сукупна група, і водночас брак потрібних змін у прояві інших механізмів. Як справедливо зазначає Т. Корнілова, в експерименті дослідник не просто має провокувати чи створювати умови для вивчення пропонованих закономірностей, а й організувати та реалізовувати спеціальний контроль у вигляді керування змінними [93].

Організація презентації напрацювань мікрогруп і спільного їх обговорення виконувала низку функцій. По-перше, для учасників цей етап мав пізнавальне і рефлексивне значення, оскільки давав можливість висловити свої переживання та отримати зворотний зв'язок, поставити запитання, які залишалися без відповіді. Для нас ця інформація більшою мірою мала дослідницький характер, оскільки містила в собі додаткову інформацію про функціонування конкретного механізму, переживання, які із цим пов'язані, змістове наповнення самих механізмів. У ході такого обговорення ми також отримували інформацію про ефективність роботи мікрогруп, про переживання, які викликані таким видом роботи. На завершення було узагальнено зміст заняття, основні напрацювання мікрогруп, констатовано досягнуті результати і сформульовано підсумок.

Аналіз виконання вправ та їхнього обговорення показав, що на початку заняття не всі учасники сприймали їх позитивно. Згодом ставлення змінювалося, учасники демонстрували особисту зацікавленість і відчували користь та задоволення від виконуваної роботи. Обговорення наприкінці

заняття показало, що означена проблема насправді є болючою і гостро переживається сільською молоддю. Студенти сільського походження відчують певну дискримінацію з боку міських однолітків. За висловлюваннями більшості учасників, заняття стало для них справді корисним, оскільки “торкнулося болючих питань”, “окреслило певне коло гострих проблем”, “змусило розмірковувати над власними цінностями і визначатися зі своєю позицією”.

Протягом перших семи занять із десяти серед восьми текстів-розповідей обиралися більш-менш рівномірно тільки п'ять розповідей, що відображали такі механізми, як “ідеалізація образу Я” (33 вибори), “конфронтація” та “активне залучення” (по 27 виборів), “ідеалізація власної групи” і “групова деідентифікація” (по 26 виборів). Натомість три інші розповіді, спрямовані на “конформізм”, “деідеалізацію образу Я” та “деідеалізацію власної групи”, стабільно залишалися поза вибором. Тому було прийнято рішення в трьох останніх експериментальних групах запропонувати учасникам лише три розповіді, які відтворювали ці механізми. Оскільки учасник не змогли зробити вибір, орієнтуючись на власні переживання (за їхніми висловлюваннями, у жодній із розповідей вони себе не впізнають), ми запропонували їм об'єднатися в три мікрогрупи в довільному порядку (за допомогою гри “Броунівський рух”) та роздали мікрогрупам ці розповіді на власний розсуд.

Спираючись на результати дослідження, отримані на попередніх етапах, припускаємо, що ці три механізми не були обрані добровільно жодним з учасників експерименту, оскільки вони не є актуальними для студентської молоді або принаймні не усвідомлюються та заперечуються нею, а інтенсифікуються з віком серед молоді сільського походження, яка вже живе й працює в місті (див. пункт 2.3.6.). Однак коректна організація експериментального впливу, на нашу думку, сприяла посиленню прояву й цих механізмів, що дало змогу визначити зумовлені їхньою дією трансформації.

У такий спосіб нам вдалося сформувати сукупні групи, у кожній із яких актуалізувався один із восьми спільний для всіх учасників механізм. Таких сукупних груп виявилось вісім – відповідно до кількості механізмів. Назви цим групам було дано за механізмами, над актуалізацією яких вони працювали. Ці механізми ми визначили як робочі для конкретної сукупної групи, а всі інші – як додаткові. Дев'ятою стала контрольна група.

4.3. Зміни в структурі соціальної ідентичності сільської молоді внаслідок функціонування психологічних механізмів

Внутрішня валідність у нашому експерименті забезпечувалася завдяки організації міжгрупового порівняння. Кожна окрема сукупна група працювала над своїм експериментальним завданням і не зазнавала інших експериментальних впливів. Згідно з класифікацією незалежних змінних, запропонованою Д. Кемпбеллом [98, с. 100], створення і виконання спеціальних завдань можна віднести до керованих змінних.

Перший етап аналізу отриманих результатів полягав у визначенні тих механізмів, які вдалося актуалізувати на статистично значущому рівні внаслідок експериментального впливу в кожній окремій експериментальній групі. Для порівняння даних і визначення статистично значущих відмінностей у прояві кожного механізму до і після експерименту ми скористалися t-критерієм Стюдента для залежних вибірок. Підставою для його використання стали результати за тестом Лівена щодо гомогенності дисперсії.

Так, до сукупної групи *“ідеалізація образу Я”* ввійшли 33 учасники експерименту, із них 6 юнаків і 27 дівчат. Завдання цієї групи були спрямовані на підвищення рівня самооцінки учасників, підкреслення їхніх позитивних рис, посилення впевненості в собі та своїх силах. Як результат, у цій групі після експериментального впливу відбулася активізація на статистично значущому рівні двох механізмів: робочого – *“ідеалізація образу Я”* та додаткового – *“конформізм”* ($p \leq 0,01$).

Механізм *“конфронтація”* було обрано 27 учасниками, що утворили другу сукупну групу з однойменною назвою. Серед них були 3 юнаки і 24 дівчини. Ключове завдання цієї групи полягало в тому, щоб максимально інтенсифікувати відчуття власної самобутності й неповторності, усвідомлення своїх позитивних рис, що супроводжується активним захистом власних інтересів і відстоюванням своєї позиції. У результаті роботи цієї групи на статистично значущому рівні було інтенсифіковано відповідний психологічний механізм, над яким працювали її учасники ($p \leq 0,05$).

Діяльність третьої сукупної групи було спрямовано на актуалізацію механізму *“ідеалізація власної групи”*. Під час роботи цієї групи ми мали на меті посилити уявлення молоді про позитивні риси села і сільської громади, наголосити на значущості збереження і відтворення цих рис у майбутньому. У результаті роботи цієї групи, в якій брали участь 26 респондентів (чотири юнаки і 22 дівчини), було актуалізовано *“ідеалізацію власної групи”*

($p \leq 0,05$) і деактуалізовано “групову деідентифікацію” ($p \leq 0,05$). Такий результат видається досить закономірним і таким, що не суперечить вимозі щодо експериментального впливу лише на один механізм. Очевидно, що сільська молодь, яка дедалі більше пишається своєю громадою, відчуває задоволення, що є представником саме сільської спільноти, і не має потреби деідентифікуватися зі своєю групою.

Учасники четвертої сукупної групи “активне залучення”, до складу якої ввійшли 27 осіб, серед яких 6 юнаків і 21 дівчина, виконували вправи на посилення бажання сільської молоді брати активну участь у різних заходах своєї громади, розуміння ними важливості таких заходів для життя села. Ми намагалися інтенсифікувати їхню активну, творчу позицію і розширити уявлення про можливі заходи та засоби їхньої реалізації, підвищивши пошуковий потенціал молодих людей. Після експериментального впливу нам удалося активізувати в учасників цієї групи дію не лише робочого механізму “активне залучення” ($p \leq 0,01$), а й додаткового – “конформізм” ($p \leq 0,05$). На перший погляд, активна життєва позиція і прояв конформізму заходять у суперечність між собою, оскільки передбачають діаметрально протилежні стратегії поведінки. Однак припускаємо, що активна участь у діяльності громади та можливість реалізації різних проектів зумовлюють не лише інтенсивну взаємодію з іншими членами спільноти, а й уміння прислухатися до думки оточення, зважати на бажання інших, приймати рішення, орієнтуючись на їхню думку. Тому одночасне посилення в результаті експерименту дії цих двох механізмів вважаємо за припустиме.

До складу п'ятої сукупної групи, що дістала назву “групова деідентифікація”, увійшли 26 осіб (1 юнак і 25 дівчат). Основним завданням роботи цієї групи було посилити бажання студентів стати членами іншої громади, максимально відсторонитися від діяльності та способу життя своєї спільноти і максимально інтенсифікувати відчуття себе мешканцями міста. Після експериментального впливу в цій групі було зафіксовано зміни на статистично значущому рівні лише в прояві робочого механізму, тобто групової ідентифікації ($p \leq 0,01$).

Ключовим завданням шостої сукупної групи “конформізм”, до складу якої ввійшли 11 студентів сільського походження (5 юнаків і 6 дівчат), була інтенсифікація бажання учасників прислухатися до інших, зважати на думку оточення і надавати іншим можливість приймати рішення.

Роботу восьмої сукупної групи “деідеалізація власної групи”, яку утворили 13 студентів (3 юнаки і 10 дівчат), було спрямовано на

усвідомлення сільською молоддю негативних рис своєї громади, актуалізацію почуття сорому за своє походження.

Після експериментального впливу в учасників сукупних груп “конформізм” і “деідеалізація власної групи”, незважаючи на “примусовий” характер їхньої роботи, вдалося актуалізувати відповідні робочі механізми (обидва на рівні $p \leq 0,05$).

Провідним завданням сьомої сукупної групи “деідеалізація образу Я” було підкреслити власні негативні риси, які поглиблюють невпевненість сільської молоді у власних силах і можливостях. Ураховуючи, що учасники цієї групи визначалися не за близькістю такої ситуації їхнім переживанням, а в довільному порядку, слід зазначити, що лише серед її учасників не вдалося активізувати жодного механізму на статистично значущому рівні. При цьому показники деідеалізації образу Я зменшилися і, навпаки, збільшився прояв механізму “ідеалізація образу Я”, хоч і не на статистично значущому рівні. Описаний факт свідчить про те, що студенти сільського походження відмовляються визнавати свої вади чи негативні риси, намагаючись постати в якомога кращому світлі. У ситуації виникнення загрози цілісності їхнього образу Я, на нашу думку, спрацював захисний механізм, що забезпечує захист ідентичності та утримання стабільності й цілісності загальної структури уявлень сільської молоді про себе.

Отже, як видно з рис. 4.2, у семи з восьми сукупних груп вдалося актуалізувати робочі механізми, що може бути свідченням коректної організації експериментального впливу і можливості дальшого аналізу результатів експерименту. Лише в сукупній групі “деідеалізація образу Я” дія робочого механізму слабне, при цьому незначуще інтенсифікується протилежний механізм “ідеалізація образу Я”, тому результати цієї групи до уваги не бралися.

У трьох сукупних групах відбулися також зміни в рівні актуалізації, крім робочого, ще одного механізму: у групах “ідеалізація образу Я” та “активне залучення” додатково інтенсифікувався прояв конформізму, а в групі “ідеалізація власної групи” зменшився рівень прояву групової деідентифікації.

Варто звернути увагу на загалом низький рівень прояву конформізму, деідеалізації образу Я та деідеалізації власної групи (M не перевищує 3,0), що говорить про неактуальність цих механізмів у середовищі студентської молоді і підтверджує факт невибору учасниками експерименту відповідних текстів. Оскільки в більшості сукупних груп було актуалізовано саме той механізм, на який було спрямовано роботу підгруп, то маємо всі підстави аналізувати трансформації, що відбулися в різних компонентах соціальної ідентичності, за винятком дії механізму “деідеалізація образу Я”.

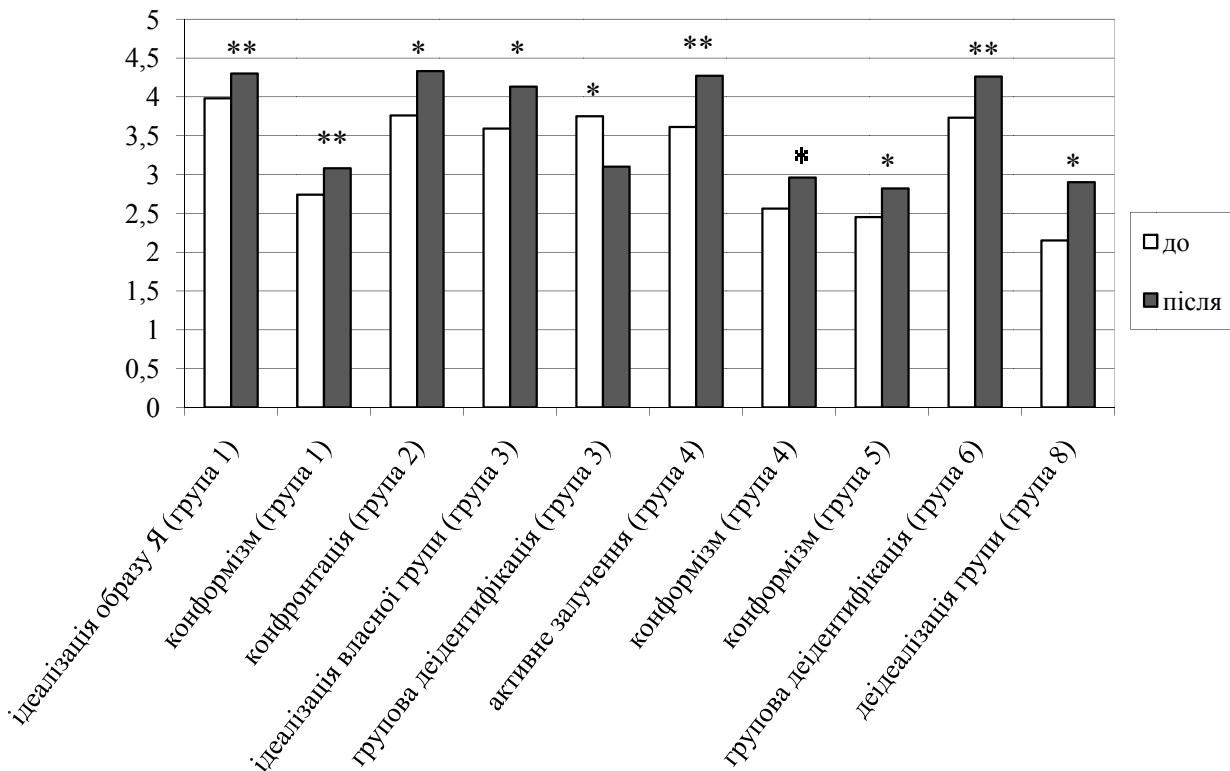

Рис. 4.2. Зміни в рівні актуалізації психологічних механізмів до і після експериментального впливу

Примітка (тут і в усіх наступних рисунках): * – відмінність на рівні $p \leq 0,05$;
 ** – відмінність на рівні $p \leq 0,01$.

Номери і назви сукупних груп: 1 – *ідеалізація образу Я*; 2 – *конфронтація*; 3 – *ідеалізація власної групи*; 4 – *активне залучення*; 5 – *конформізм*; 6 – *групова деідентифікація*; 8 – *деідеалізація групи*.

Наступним етапом інтерпретації результатів експериментального дослідження став аналіз змін компонентів соціальної ідентичності у відповідних сукупних групах. Для цього ми порівняли дані попереднього і контрольного опитувань по кожній групі, у тому числі й контрольній.

Результати порівняльного аналізу даних, отриманих в експериментальних і контрольній групах, показали вірогідність зафіксованих змін, які відбулися в учасників експериментальних груп, на відміну від контрольної, де такі зміни виявилися незначущими.

Поряд із підвищенням рівня самооцінки ($p \leq 0,01$) інтенсифікується відчуття своєї професійної ($p \leq 0,05$), політичної ($p \leq 0,05$) та етнічної ($p \leq 0,05$) належності, а також актуалізуються екзистенційні пошуки особистості ($p \leq 0,01$). Водночас знижується рівень сімейної ідентичності ($p \leq 0,05$), поступово втрачають свою значущість стосунки з друзями ($p \leq 0,05$).

Ідеалізація образу Я супроводжується формуванням більш активної соціальної позиції, прагненням самореалізації в соціальній сфері, оскільки

актуалізується самосприймання себе в професійній, політичній та етнічній сферах, при цьому близькі взаємини, пов'язані зі створенням сім'ї та наявністю друзів, дещо втрачають актуальність. Мігруючи до міста, сільська молодь частіше розмірковує над сенсом життя і переосмислює власні життєві позиції.

У першій сукупній групі “ідеалізація образу Я” в результаті експериментального впливу сім компонентів соціальної ідентичності зазнали змін на статистично значущому рівні (рис. 4.3).

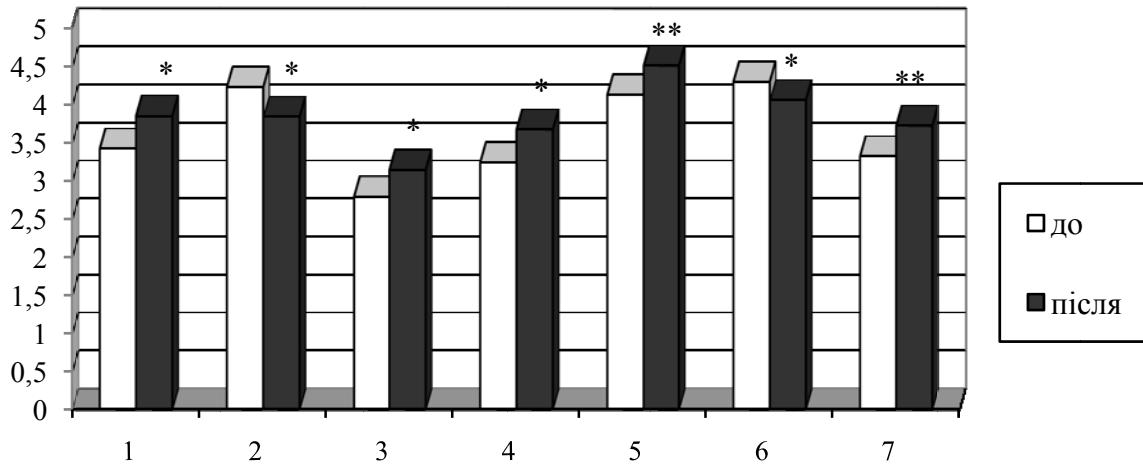

Рис. 4.3. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “ідеалізація образу Я”

1) професійна; 2) сімейна; 3) політична; 4) етнічна; 5) самооцінка; б) стосунки з друзями; 7) сенс життя

У другій сукупній групі, що дістала назву “конфронтація”, чутливими до дії відповідного механізму виявилися три компоненти соціальної ідентичності (рис. 4.4).

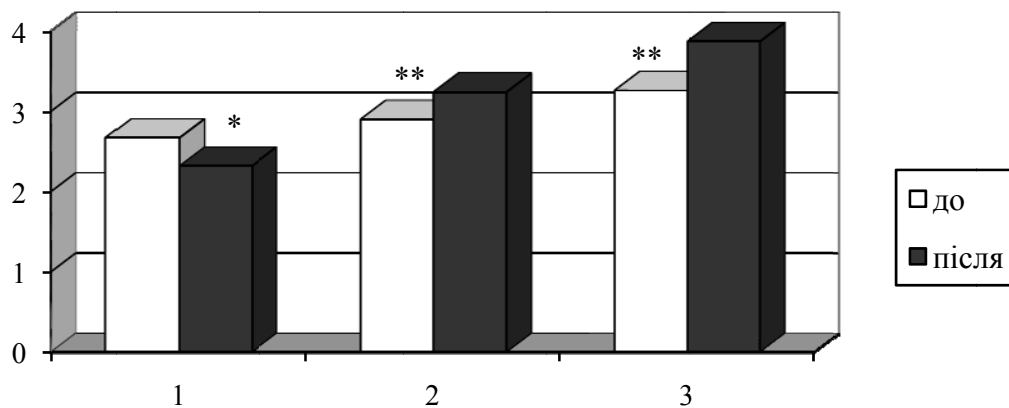

Рис. 4.4. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “конфронтація”

1) політична; 2) територіальна; 3) сенс життя

Таке контрпозиціонування і відстоювання своїх переконань спонукає молодь до глибшого переживання сенсу життя ($p \leq 0,01$) та розуміння власної територіальної належності ($p \leq 0,01$). При цьому слабне відчуття своєї політичної належності ($p \leq 0,05$). Наведені дані, на нашу думку, свідчать про те, що сільська молодь, для якої характерним є домінування цього механізму, усвідомлює себе представником сільської спільноти, і для неї це важливо. Вона прагне підкреслено демонструвати своє походження, що супроводжується інтенсивними екзистенційними переживаннями та усвідомленням або переосмисленням сенсу власного життя. Зважаючи на низьку політичну обізнаність та активність сільського населення, можна припустити, що підвищення рівня усвідомлення свого сільського походження провокує зниження рівня політичної ідентичності сільської молоді.

Аналіз отриманих даних по третій сукупній групі показав, що актуалізація механізму “ідеалізація власної групи” (рис. 4.5) детермінує трансформації в таких компонентах соціальної ідентичності, як сімейна ($p \leq 0,05$), політична ($p \leq 0,05$), статево-рольова ($p \leq 0,05$), етнічна ($p \leq 0,05$), територіальна ($p \leq 0,01$) ідентичність, самооцінка ($p \leq 0,05$), стосунки з друзями ($p \leq 0,05$).

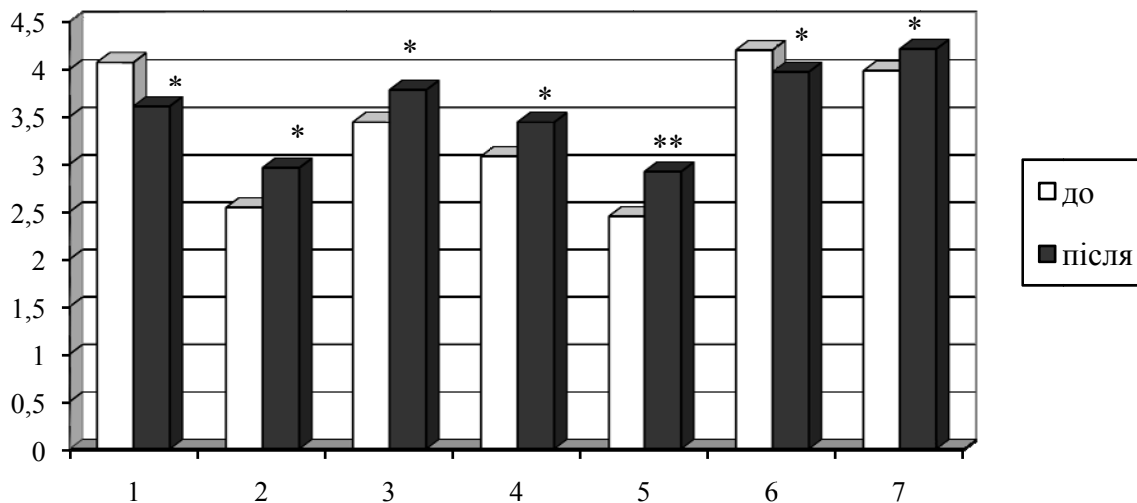

Рис. 4.5. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “ідеалізація власної групи”

1) сімейна; 2) політична; 3) статево-рольова; 4) етнічна; 5) територіальна; 6) самооцінка; 7) стосунки з друзями

Функціонування цього механізму стимулює формування позитивної політичної, статево-рольової, етнічної і територіальної ідентичності. Молоді люди сільського походження, які схильні наділяти власну громаду позитивними рисами, сильніше відчують значущість дружніх взаємин,

однак при цьому знижується рівень їхньої самооцінки і значущість сімейних стосунків.

Особливо чутливими компоненти соціальної ідентичності виявилися до функціонування механізму “активне залучення” (рис. 4.6). У результаті його інтенсифікації зафіксовано найбільше змін у структурі соціальної ідентичності сільської молоді.

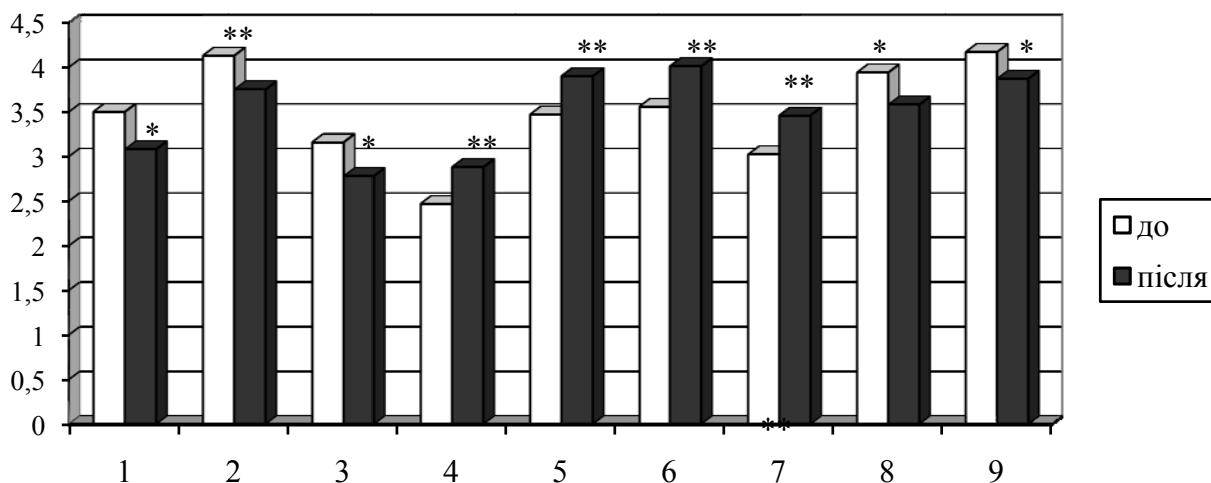

Рис. 4.6. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “активне залучення”

1) професійна; 2) сімейна; 3) релігійна; 4) політична; 5) статево-рольова; 6) етнічна; 7) територіальна; 8) самооцінка; 9) стосунки з друзями

Під впливом дії цього механізму розвивається професійна ($p \leq 0,05$), сімейна ($p \leq 0,01$), релігійна ($p \leq 0,05$) ідентичність, знижується рівень самооцінки ($p \leq 0,05$) та поступово втрачається важливість дружніх взаємин ($p \leq 0,05$). Водночас функціонування механізму “активне залучення” сприяє формуванню позитивної політичної ($p \leq 0,01$), статево-рольової ($p \leq 0,01$), етнічної ($p \leq 0,01$) і територіальної ($p \leq 0,01$) ідентичностей, що передбачає можливість активної участі в діяльності відповідних спільнот. Для молодих людей сільського походження з активною позицією менш важливими є сфери особистих стосунків, натомість актуалізується необхідність колективної взаємодії.

У нашому експериментальному дослідженні було актуалізовано “конформізм” як психологічний механізм трансформації соціальної ідентичності сільської молоді, що мігрувала до міста (рис. 4.7).

Найбільш чутливими до його дії виявилися чотири компоненти соціальної ідентичності: статево-рольова ($p \leq 0,01$), етнічна ($p \leq 0,01$),

територіальна ($p \leq 0,05$) та самооцінка ($p \leq 0,01$), при цьому рівень статеворольової ідентичності і самооцінки знижується та актуалізується відчуття своєї територіальної та етнічної належності. Очевидно, що необхідність прислухатися до інших, часто пасивно приймати їхню позицію провокують появу в сільській молоді невпевненості у власних силах, певної зневіри. Однак саме невпевнені в собі люди схильні до прояву конформізму, у такий спосіб перекладаючи відповідальність на інших. Посилення етнічної і територіальної ідентичності сільської молоді пояснюється наявністю сильного впливу, який довгий час мала громада на життя молодої людини. А отже, бажання (або необхідність) дослухатися до інших, ураховувати думку оточення пов'язане з посиленням відчуттям належності до власної громади та етнічної групи.

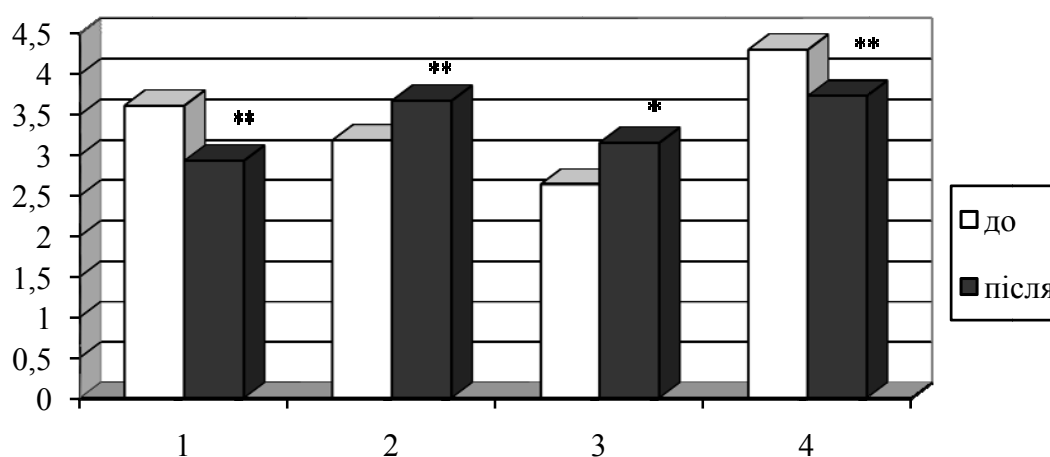

Рис. 4.7. Трансформації соціальної ідентичності під впливом дії механізму “конформізм”

1) статеворольова; 2) етнічна; 3) територіальна; 4) самооцінка

Найбільш чутливими до його дії виявилися чотири компоненти соціальної ідентичності: статеворольова ($p \leq 0,01$), етнічна ($p \leq 0,01$), територіальна ($p \leq 0,05$) та самооцінка ($p \leq 0,01$), при цьому рівень статеворольової ідентичності і самооцінки знижується та актуалізується відчуття своєї територіальної та етнічної належності. Очевидно, що необхідність прислухатися до інших, часто пасивно приймати їхню позицію провокують появу в сільській молоді невпевненості у власних силах, певної зневіри. Однак саме невпевнені в собі люди схильні до прояву конформізму, у такий спосіб перекладаючи відповідальність на інших. Посилення етнічної і територіальної ідентичності сільської молоді пояснюється наявністю сильного впливу, який довгий час мала громада на життя молодої людини. А отже, бажання (або необхідність) дослухатися до інших, ураховувати думку

оточення пов'язане з посиленням відчуття належності до власної громади та етнічної групи.

Функціонування механізму “*групова деідентифікація*” (рис. 4.8) сприяє формуванню позитивних професійної ($p \leq 0,05$), етнічної ($p \leq 0,05$), територіальної ($p \leq 0,05$) ідентичностей а також підвищенню власної самооцінки ($p \leq 0,05$).

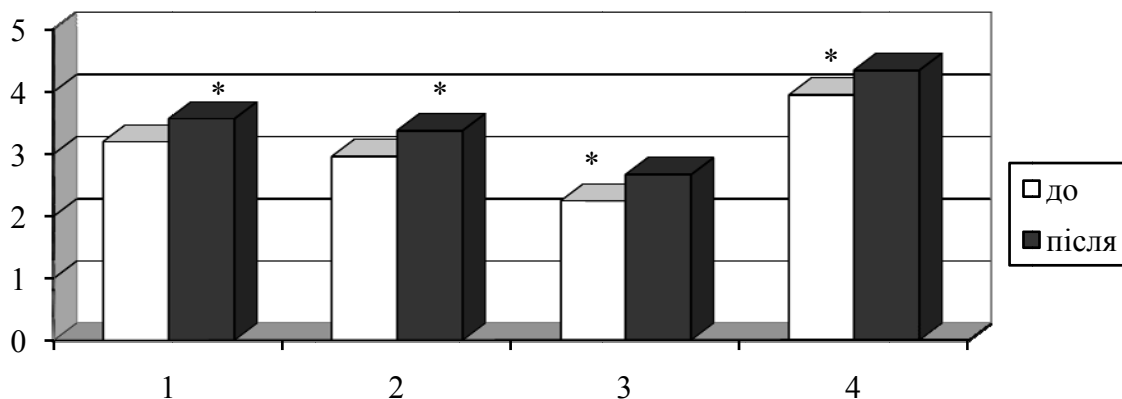

Рис. 4.8. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “*групова деідентифікація*”

1) професійна; 2) етнічна; 3) територіальна; 4) самооцінка

За результатами роботи в підгрупі було також зафіксовано зміни в структурі соціальної ідентичності респондентів. Очевидно, що відсторонення молоді від власної громади пояснюється насамперед прагненням здобути освіту і знайти добру роботу. Переїзд молоді до міста з метою навчання та здобуття професії, а отже, і віддалення від сільського життя супроводжуються професійним самовизначенням, що, безумовно, посилює рівень її професійної ідентичності. Переїзд до міста та відсторонення від сільського життя сприймаються як певного роду успіх; він позитивно оцінюється громадою, що впливає на рівень упевненості в собі і самооцінку. Зафіксовано певну невідповідність між активізацією групової деідентифікації і посиленням відчуття своєї територіальної належності. При цьому варто зауважити, що в учасників цієї сукупної групи рівень позитивної територіальної ідентичності є найнижчим, що свідчить про несформованість і навіть дифузність цього компонента ідентичності.

Аналіз даних, отриманих у результаті роботи восьмої сукупної групи, показав, що під дією механізму “*деідеалізація власної групи*” (рис. 4.9) знижується рівень сформованості таких компонентів соціальної ідентичності, як професійна ($p \leq 0,05$), сімейна ($p \leq 0,05$), етнічна ($p \leq 0,05$), а також рівень самооцінки ($p \leq 0,01$) та значущість стосунків з друзями ($p \leq 0,01$).

Закономірно, що порушення позитивного образу інгрупи спровокувало нестабільність у певних структурних компонентах соціальної ідентичності. Учасники цієї групи продемонстрували, яким чином знецінення власної групи може сприяти розмиванню окремих компонентів соціальної ідентичності.

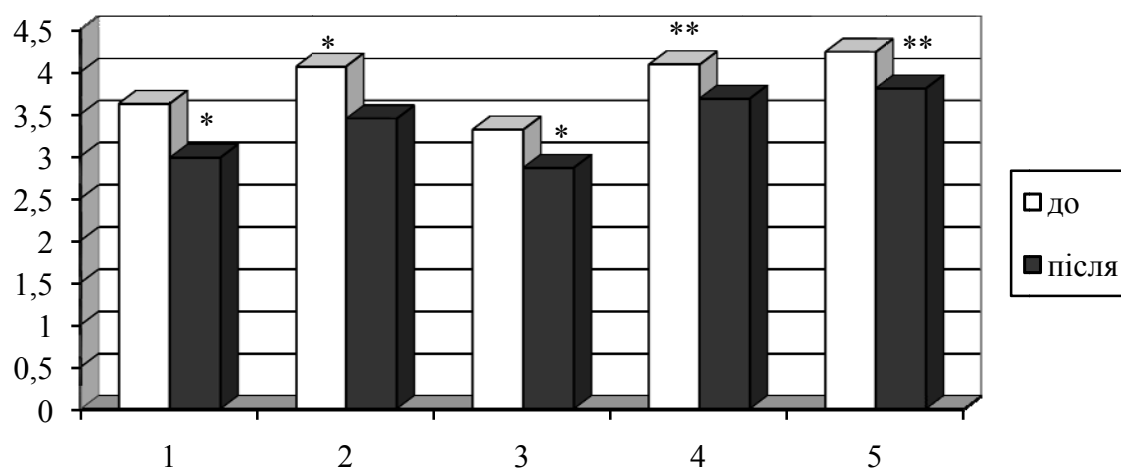

Рис. 4.9. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “деідеалізація власної групи”

1) професійна; 2) сімейна; 3) етнічна; 4) самооцінка; 5) стосунки з друзями

Як уже зазначалося (пункт 2.3.4), соціальна ідентичність молоді характеризується несформованістю ідентифікаційних структур. Можна констатувати певну розмитість уявлень сільської молоді про власну належність до відповідних спільнот. На думку Е. Еріксона, це є характерною ознакою юнацького віку і загострюється в кризових ситуаціях [192], якою є міграція із сільської місцевості до міста. Ці компоненти виявляються досить гнучкими і чутливими до змін у соціальному оточенні. Припускаємо, що зафіксована мінливість є ознакою кризи ідентичності, яка перебуває на стадії активного становлення.

Ситуація міграції до міста справді є складною для молоді сільського походження і провокує трансформації в багатьох компонентах соціальної ідентичності. При цьому вона не обов’язково стимулює формування позитивної ідентичності. Дія кожного психологічного механізму – надзвичайно складний і доволі неоднозначний процес. Функціонування одного й того самого механізму може лежати в основі актуалізації однієї ідентичності і деактуалізації іншої. Лише механізм “групової деідентифікації” сприяє формуванню позитивної соціальної ідентичності, а “деідеалізація власної групи”, навпаки, провокує розмивання різних її компонентів. Природно, що процес трансформації соціальної ідентичності,

пов'язаний із переїздом сільської молоді до міста, супроводжується функціонуванням не одного окремого механізму, а цілої низки їх. При цьому домінуючий механізм визначатиме напрям трансформації.

Слід зазначити, що та молодь, яка начебто наділяє свою спільноту позитивними рисами, відчуває при цьому невпевненість у собі і своїх силах. І навпаки, та частина сільської молоді, що схильна до групової деідентифікації, демонструє вищий рівень самовпевненості. Припускаємо, що зафіксований факт може служити підтвердженням наявності певної невдоволеності і суперечності між оцінкою ін- та аутгрупи.

Найменш чутливими до дії психологічних механізмів виявилися релігійна ідентичність (її значення знижується в молоді, яка займає активну життєву позицію і демонструє активне залучення), сенс життя, статево-рольова ідентичність. Припускаємо, що ці компоненти соціальної ідентичності якщо й не є повністю сформованими, то досить стабільними (ригідними) в ситуації міграції із сільської місцевості до міста.

Найбільш чутливими до дії описаних психологічних механізмів виявилися етнічна і територіальна ідентичності та рівень самооцінки. Очевидно, що ці компоненти соціальної ідентичності безпосередньо пов'язані із ситуацією міграції сільської молоді до міста та відчуттям нею власної територіальної належності. В умовах міграції сільська молодь переживає дифузю територіальної та етнічної ідентичностей, які, як було доведено вище, перебувають у тісному кореляційному зв'язку. При цьому в їхній актуалізації задіяно всі зазначені психологічні механізми. В умовах загрози територіальній ідентичності сільської молоді ці компоненти набувають нового значення й актуальності, оскільки молодь, що мігрувала до міста, чіткіше усвідомлює свою територіальну та етнічну належність.

Самооцінка сільської молоді тісно корелює зі ставленням самої особи до ситуації переїзду, до того, яким чином вона оцінює ін- та аутгрупу в контексті міграції. Зазначимо, що за загальним високим рівнем самооцінки вона істотно піддається впливам різних механізмів і підвищується лише під впливом функціонування механізмів "ідеалізація образу Я" та "групової деідентифікації". В умовах функціонування інших механізмів її показники зменшуються, що свідчить про латентну невпевненість сільської молоді в собі та своїх силах. Навіть коли вона ідеалізує сільську громаду, простежується зниження впевненості в собі, що може бути індикатором показової, штучної самовпевненості.

Переживання сенсу життя, роздуми про своє місце в житті, переосмислення життєвих позицій зумовлюються дією двох психологічних

механізмів – “ідеалізації образу Я” та “конфронтації”. Припускаємо, що такі загострені екзистенційні переживання спровоковано пошуком та утвердженням власного статусу в новій спільноті. Сільська молодь, намагаючись стати повноправним членом міської громади, прагнучи відшукати своє місце в новому суспільстві, переоцінює свої життєві цінності й позиції та намагається приписувати собі позитивні риси і відстоювати їх у міському середовищі.

Сімейна ідентичність трансформується під дією чотирьох психологічних механізмів – “ідеалізації образу Я”, “ідеалізації групи”, “активного залучення”, “деідеалізації власної групи”. В усіх випадках ці зміни пов’язані з розмиванням та ослабленням сімейної ідентичності. Зрозуміло, що переїзд до міста супроводжується певного роду відривом, незалежненням від батьківської сім’ї, ослабленням сімейних зв’язків, а це провокує зменшення цінності сім’ї.

Підсумовуючи, варто зазначити, що функціонування психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності забезпечує перекоonstrування ідентифікаційної структури залежно від домінування того чи іншого механізму. Актуальними механізмами трансформації соціальної ідентичності студентів сільського походження є ідеалізація власної групи, ідеалізація образу Я, групова деідентифікація, активне залучення, конфронтація. Найбільш чутливими до дії зазначених механізмів виявилися територіальна та етнічна ідентичності, а також самооцінка сільської молоді.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ В МІСТІ

5.1. Основні напрями і форми роботи із запобігання дезадаптації сільської молоді в місті та подолання негативних наслідків цього процесу

Проблема запобігання дезадаптаційним проявам, що можуть супроводжувати процес входження сільської молоді в міську спільноту, вимагає комплексного та різнопланового аналізу. Ми свідомі того, що питання міграції сільського населення до міста неможливо подолати виключно психологічними засобами підтримки чи корекції уявлень сільської молоді, оптимізації їхніх внутрішніх ресурсів. До реалізації цих завдань мають долучитися фахівці різних галузей. Однак коректна та своєчасна психологічна допомога здатна якщо не вирішити, то принаймні оптимізувати та пом'якшити процеси адаптації молоді сільського походження в міській спільноті через узгодження їхніх власних ресурсів та очікувань і можливостей, які надає місто.

Безумовно, не всі мігранти із сільської місцевості потребують психологічної допомоги. За умови достатнього розвитку соціальної мобільності та вміння використовувати власний внутрішній ресурс людина може сама конструктивно розв'язувати суперечності й успішно адаптуватися до нового середовища. Однак є численна група молоді, яка потребує якщо не психологічної допомоги, то принаймні підтримки в складній життєвій ситуації, яка може виникати в результаті міграції. Тож наші рекомендації більшою мірою стосуватимуться саме цієї категорії молоді.

На нашу думку, соціально-психологічна підтримка сільської молоді може реалізовуватися в кількох напрямках. По-перше, це просвітницька та *психологічна робота серед сільських школярів*, а особливо старшокласників, спрямована на усвідомлення власних ресурсів і планів, оптимізацію побудови життєвих завдань і можливості їхньої реалізації, усвідомлення позитивних і негативних рис як сільського, так і міського життя; свідоме зважування та обґрунтований вибір власного життєвого шляху. По-друге, важливо організувати *психологічну підтримку молоді сільського походження, яка приїхала в місто здобувати освіту*, незалежно від того, має вона намір залишатися в місті назавжди чи планує повернутися в село.

Третім і найскладнішим, на нашу думку, з погляду організації напрямом роботи можна назвати *психологічний супровід сільських мігрантів, які приїхали до міста в пошуку роботи*, через брак у них часу, бажання і можливостей для отримання психологічної допомоги.

Робота із сільськими старшокласниками. Часто-густо вибір на користь міграції до міста сільськими старшокласниками здійснюється не в результаті власних обмірковувань, а за зразком чи настановами значущих дорослих та однолітків. Серед сільського населення існує глибоке переконання, що місто має комфортні умови життя, силу-силенну можливостей і може суттєво змінити спосіб та якість життя особи. Згідно з такими уявленнями сам факт проживання в місті вже забезпечує кожного комфортними умовами, гарною роботою, невичерпними можливостями, а міграція односельців до міста сприймається як певного роду успіх і досягнення. При цьому абсолютно не важливо, наскільки реальна ситуація відповідає їхнім уявленням про життя в місті. Таке ставлення сільського населення, по-перше, детермінує активні переселення молодого покоління в місто, а по-друге, зменшує, а часто й унеможлиблює повернення мігранта в село, оскільки такий крок буде сприйматися з нерозумінням, а подекуди й з осудом.

Як показали результати нашого дослідження, сільські старшокласники мають гіпертрофоване уявлення про переваги міста як бажаного місця проживання та пошуку роботи. Вони часто очевидно переоцінюють ті можливості, які може надати їм міське середовище і міський спосіб життя. Враховуючи, що далеко не завжди місто виправдовує сподівання й очікування сільської молоді, що здійснила міграцію, далеко не всім вдається реалізувати власні можливості в повному обсязі, така ситуація може тільки поглиблювати відчуття незадоволеності і внутрішнього дискомфорту.

У цьому контексті постає необхідність формування адекватного образу міського і сільського способу життя, їхніх переваг та недоліків, пошуку власного місця в суспільстві, формування зрілої соціальної ідентичності. Це зумовило важливість розроблення соціально-психологічного тренінгу конструювання власного майбутнього (тренінг для сільських старшокласників), орієнтовну програму якого пропонуємо нижче (див. розділ 5.2).

Робота із студентами сільського походження. Важливо підкреслити, що найактивніша міграція сільського населення до міста припадає саме на вік 15–24 років [206]. Тож важливою і наймасовішою групою сільської молоді, яка мігрує до міста, є сільська молодь, яка прагне здобути освіту.

Безумовно, вступ до вищого навчального закладу сам по собі є кризовим періодом і викликає численні прояви дезадаптації серед студентства. Цьому питанню присвячено низку робіт, в яких обґрунтовується доцільність психо-лого-педагогічного супроводу адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ, розроблено тренінги, спрямовані на вирішення цих завдань (О. Кайріс [81], Л. Константинова [92], І. Сингаївська [169], Н. Хазратова [199] та ін.). Для студентів сільського походження ця ситуація ускладнюється ще й необхідністю адаптуватися до нового міського середовища, засвоювати правила і норми життя в міському соціумі, оволодівати міським способом життя. Тому процес адаптації сільської молоді, яка приїхала на навчання до міста, не можна розглядати окремо від загальних процесів адаптації студентства до нових умов життя.

У цьому контексті вищі навчальні заклади сприймаються як свого роду середовище, що сприяє входженню частини сільської молоді в міську спільноту і засвоєнню міського способу життя. Саме під час навчання відбувається чи не найперша реальна зустріч молоді сільського походження з містом. Важливим аспектом у цьому сенсі вважаємо ресурси та адаптаційні можливості, які надаються під час навчання. Особливу роль у цьому процесі відіграє соціально-психологічна служба ВНЗ, діяльність якої спрямовано на забезпечення умов для повноцінного і гармонійного індивідуального розвитку студентів, формування у них здібностей до саморозвитку і самовиховання, сприяння збереженню та укріпленню їхнього здоров'я, підвищення адаптивних можливостей студентів та становлення соціально-активної особистості [81]. Серед головних напрямів діяльності психологічної служби можна виділити такі: надання психолого-педагогічної і соціальної допомоги студентам, які перебувають у кризовій життєвій ситуації, з метою успішної адаптації до нових умов навчання і життєдіяльності; здійснення психолого-педагогічних заходів для усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці; корекція порушень у спілкуванні, несприятливих форм емоційного реагування і стереотипів поведінки, конфліктних взаємин; проведення психологічних тренінгів для зняття стану тривожності, нервово-психічної напруженості; навчання прийомів релаксації та саморегуляції, відпрацьовування нових прийомів і способів поведінки, подолання емоційних труднощів у період адаптації та формування позитивної життєвої перспективи.

Поряд з дидактичною та професійною адаптацією, яку переживають усі першокурсники [92], важливим є виокремлення соціально-психологічного її аспекту, пов'язаного із засвоєнням нових соціальних норм,

встановленням та підтриманням студентом певного соціального статусу в міському середовищі та новому колективі. Тож, на нашу думку, тренінгові заняття зі студентами сільського походження, що мають на меті оптимізацію процесу їхньої адаптації в місті, коректно поєднувати із заняттями, спрямованими загалом на адаптацію першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі.

Молода людина сільського походження приїздить у місто з уже більш-менш сформованою картиною світу, власними переконаннями і цінностями, які, потрапляючи в нові обставини, мають дорозвинутися або ж змінитися. Новий соціальний статус вимагає від мігранта не лише усвідомлення уже наявних смислів, а й породження нових. Переживання невідповідності між власними можливостями і потребами має призвести до осмислення особою складної ситуації як невідповідності своїх індивідуальних уявлень реальній ситуації.

У цьому контексті вольові зусилля відіграють значну роль у процесі успішної адаптації сільської молоді в місті та в пошуку свого місця в новому соціальному просторі. Воля особистості як рефлексивний пласт свідомості слугує “функціональним органом” подолання неузгодженості зовнішнього і внутрішнього світу, тому недостатній розвиток вольової сфери може призвести до зламу життєвого задуму та кризи ідентичності.

Неможливість реалізації старої системи потреб та ієрархії цінностей і смислів призводить до тяжких переживань першокурсника, які можуть стати переломними, тобто змінити напрям його розвитку від особистісного зростання до стагнації чи девіації. Невідповідність існуючих уявлень новим умовам проявляється в неможливості реалізувати життєві потреби за допомогою наявних можливостей і викликає низку переживань. За такої ситуації молода людина не може побороти життєву скруту, віднайти нові потреби та сенс життя, а також розвинути в собі нові можливості для реалізації цих потреб.

Найбільш типовими проблемами соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження можуть бути ілюзорне уявлення щодо навчання та життя в місті, розмитість життєвих планів і цілей, вузькі соціальні мотиви та невизначеність власної стратегії життєконструювання.

Ефективність соціальної адаптації студента сільського походження залежить від того, наскільки він адекватно сприймає зовнішній світ і наскільки складними є переживання його внутрішнього світу. Ступінь пристосування до нових умов життя виражається мірою узгодженості його внутрішніх потреб з можливостями їхньої реалізації в конкретній ситуації.

Прагнення молодшої людини здобути вищу освіту і її неможливість здійснити це через зіткнення з непереборними перешкодами веде до переживання ситуації як фрустраційної. Житлові і фінансові проблеми, непосильність навчального матеріалу, вади здоров'я, невміння організувати свій час, неприйняття студентською групою, неуспіх серед протилежної статі тощо можуть сприйматися як проблеми, що унеможливають самореалізацію та самоствердження в новому соціальному просторі. Оцінка першокурсником перешкод як непереборних призводить до фрустрації як неможливості реалізації мотиву та досягнення поставлених цілей.

Серед причин фрустрації можуть бути як реальні невдачі, так і антиципування несприятливого розвитку подій. Результатом цього переживання є втрата сенсу і мети, а також дезорганізація продуктивної діяльності. Переживання фрустрації пов'язане з відчуттям загального дискомфорту, тривожності, страху, гніву, що спрямовані як назовні, так і всередину. Надлишкова психічна напруженість при фрустрації зумовлюється багатьма чинниками: вагомістю ситуації, наявністю досвіду виходу з подібних ситуацій, ригідністю чи мобільністю психічних функціональних структур, які забезпечують діяльність особи.

Молода людина сільського походження спроможна подолати складність зовнішнього світу удосконаленням світу внутрішнього, що веде її не до неуспішної психозахисної поведінки чи то невротизації, а до продуктивної діяльності. Саме через коректну побудову життєвих завдань та набуття відповідних навичок особа може протистояти фрустраційним переживанням. Поведінковий тренінг умінь, транзактний аналіз, різні рольові та психологічні ігри здатні допомогти студентам сільського походження вписатися у ритм міського життя без особливих фрустрацій та дезадаптивних проявів.

Деструктивні переживання проявляють себе у вигляді тривожності, напруженості, розгубленості, безпорадності, песимізму тощо. З огляду на це ми маємо виокремити ці види переживань, виявити умови їх виникнення, вказати не лише на засоби виходу з критичних ситуацій, а й намітити шляхи і методи розвитку впевненості в собі, оптимізму, зацікавленості тощо. Молода людина сільського походження має досягти душевної рівноваги і цільової осмисленості свого подальшого життя, а для цього за допомогою власних переживань вона має перетворити складну ситуацію, що може виникнути внаслідок міграції, з тяжкої і безглуздої в осмислену, привабливу й успішну.

Робота зі студентами сільського походження може зосереджуватися на кількох основних аспектах. Перш за все це подолання конфліктів і непорозуміннь у спілкуванні з міськими однолітками, оптимізація взаємодії цих двох груп молоді. А ще – сприяння адаптації сільської молоді до міського темпу і способу життя, а також аналіз власних планів і перспектив, підтримка в постановці життєвих завдань і побудові життєвих планів.

У цьому контексті можна виділити три основні напрями роботи психологічної служби у вищому навчальному закладі. Перший – забезпечити індивідуальне психологічне консультування для студентства, у тому числі з проблем адаптації до міського середовища. Для цього важливо, щоб психолог володів основною інформацією щодо перебігу адаптаційних процесів у студентів сільського походження, про можливі труднощі, в тому числі і соціально-психологічного характеру, з якими може зіткнутися молода людина.

Другий, також ефективний, напрям – це розроблення і впровадження спеціальних тренінгових програм, спрямованих на актуалізацію соціальної мобільності сільської молоді, активізацію їхнього самосприйняття в новому середовищі, підвищення рівня рефлексії і вміння ставити життєві завдання з урахуванням реальної соціальної ситуації та досягати їх. Таким прикладом може слугувати запропонована автором програма тренінгу соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження до міського середовища (див. розділ 5.3).

Третім важливим напрямом роботи, на наш погляд, є інтеграція в тренінгові програми, що активізують адаптаційні можливості студентства під час навчання у вищі, окремих занять, що сприяли б зміцненню дружніх взаємин між сільською і міською молоддю, кращому розумінню ними одне одного.

Виходячи з цього постає необхідність формування надалі в сільських старшокласників і студентів сільського походження соціально-професійних і поселенських орієнтацій, спрямованих на свідомий вибір місця проживання і роботи, пов'язаний із селом чи містом.

Робота із сільською молоддю, яка мігрувала до міста в пошуках роботи. Ця група молоді і загалом сільського населення все частіше з'являється у великих містах. Складність організації психологічної підтримки представників цієї категорії населення пов'язана перш за все з неможливістю їхнього об'єднання для групових форм роботи, тож чи не єдиним засобом допомоги їм залишається індивідуальне психологічне консультування. До того ж така молодь має на меті пошук роботи і заробіток грошей, а отже, у неї майже не залишається вільного часу і фінансових ресурсів, які б вона могла витратити на роботу із психологом. Ще одним

осередком надання психологічної допомоги цій групі молоді можуть бути центри зайнятості, в яких можлива організація групових тренінгів та індивідуального консультування. На нашу думку, робота в таких групах має бути більшою мірою спрямована не на розуміння позитивних і негативних рис села й міста, а на усвідомлення власних ресурсів і рівня їхньої відповідності соціальним очікуванням, а також засвоєння ефективних технік самопомоги.

Коректно і вчасно організована психологічна допомога молоді сільського походження, яка мігрувала до міста чи має намір це здійснити, здатна пом'якшити труднощі соціально-психологічної адаптації, сприяти усвідомленню власних життєвих орієнтирів й успішній інтеграції в міську спільноту. Таку допомогу слід спрямувати на активізацію внутрішніх ресурсів людини, подолання кризової життєвої ситуації, вивченої безпорадності, різних проявів дезадаптації, опанування нею дієвих засобів самопомоги.

Виходячи з конкретних завдань можуть бути використані індивідуальні та групові форми роботи. Враховуючи широкий діапазон напрямів, методів та технік, які пропонує психологічна практика для роботи з клієнтами у тих чи тих складних ситуаціях, варто наголосити, що психолог має право самостійно обирати найбільш підходящі в кожному окремому випадку методи роботи з клієнтом. Однак спробуймо окреслити основні напрями, які видаються нам найважливішими в роботі із сільською молоддю, яка прагне або вже мігрувала до міста.

Важливим елементом для адекватної адаптації є розширення самосвідомості мігранта, уміння усвідомлено робити вибір і брати відповідальність за його наслідки, тобто постійно самовдосконалюватись у процесі особистісного розвитку. Основні напрями цієї роботи мають бути пов'язані зі стимуляцією розвитку таких особистісних якостей, як самостійність, відповідальність, інтегрованість, а також керованість пізнавальної та емоційної діяльності. Для вдосконалення навичок подолання внутрішніх конфліктів доцільно використовувати техніки когнітивної і позитивної психокорекції, рефлексивного тренінгу та організаційно-діяльнісних ігор.

Для зняття надлишкової напруженості, досягнення стану релаксації, а також розвитку здатності до самостійного переборювання невпевненості, страхів і тривог доцільно використовувати аутогенне тренування, прогресивно-мускульну релаксацію, поведінковий тренінг тощо. Для психологічної допомоги особі, яка переживає кризу ідентичності, доречно

проводити психологічне консультування, послуговуватися методами гештальттерапії, логотерапії, медитативної і трансперсональної психокорекції, які, будучи проведеними у вигляді тренінгів, можуть забезпечити позитивні зрушення в самосприйманні й активне формування позитивної ідентичності.

Однак варто пам'ятати, що кожне кризове переживання: стрес, фрустрація, внутрішній конфлікт, криза ідентичності – є глибоко специфічним і кожне з них вимагає окремої стратегії в психокорекції і свого набору психотехнік.

Одним з ефективних і найпоширеніших методів роботи з профілактики та подолання негативних проявів дезадаптації, у тому числі і сільської молоді в місті, є соціально-психологічний тренінг, що базується на принципах взаємодії, активності учасників, опори на груповий досвід та наявності зворотного зв'язку. У такий спосіб створюється середовище спілкування, яке характеризується відкритістю, взаємодією учасників, рівністю їхніх аргументів, накопиченням спільного досвіду, можливістю отримати відверту інформацію про враження від своєї особистості. Як вважає І. Вачков, тренінг дає змогу реалізувати необхідні психологічні умови розвитку професійної та особистісної самосвідомості людини, актуалізувати її ресурси, змінити її поведінку, ставлення до світу та інших людей [33]. З огляду на методичну універсальність, практичну спрямованість і доступність тренінгу він є перспективним засобом особистісного вдосконалення людини. Інтенсивне інтерактивне навчання під час тренінгу дає змогу за короткий термін опанувати великий обсяг інформації і закріпити отримані знання та уміння на практиці. Соціально-психологічний тренінг – це активна форма навчання, в процесі якого учасники мають можливість емоційно пережити в особистому досвіді й інтеріоризувати психологічні знання. Навички відпрацьовуються за допомогою певних прийомів і вправ, рольових ігор, групових дискусій, моделювання ситуацій тощо.

5.2. Програма соціально-психологічного тренінгу конструювання власного майбутнього (для сільських старшокласників)

Проведення соціально-психологічного тренінгу конструювання власного майбутнього має на *мети* формування навичок самоаналізу та самопізнання, актуалізацію відповідального ставлення до свого майбутнього, розвиток умінь і навичок побудови власного життя.

Основними завданнями тренінгу є:

- розвиток здатності старшокласників до самопізнання;
- формування позитивного ставлення старшокласників до своїх можливостей, а також уміння долати труднощі, що виникають;
- сприяння в усвідомленні себе та своїх життєвих цілей;
- розвиток умінь враховувати свої сильні і слабкі сторони, долати недоліки і використовувати переваги;
- підвищення та розвиток психологічної культури старшокласників;
- формування умінь планувати своє життя, приймати зважені рішення та брати відповідальність за їхні наслідки;
- сприяти формуванню територіальної ідентичності старшокласників;
- стимулювання соціально-комунікативної і громадської активності старшокласників.

Запропонований тренінг проводиться серед сільських старшокласників протягом п'яти модулів по дві години кожен. Оптимальна періодичність зустрічей – один раз на тиждень. Для організації ефективної комунікації, взаємодії, отримання зворотного зв'язку, виконання та обговорення індивідуальних завдань, програвання різних життєвих ситуацій кількість учасників не має перевищувати 12-15 осіб.

Обладнання: бейджі, фліп-чарт, маркери, стікери, роздатковий матеріал, фломастери, ручки, олівці, аркуші паперу А 3 і А 4, клей, ножиці, набори кольорового паперу, м'яч, аудіозаписи.

Методи, які використовуються під час тренінгу: інформаційне повідомлення, рефлексія, опитування, моделювання ситуацій, виконання і обговорення вправ, рольові ігри, дискусії, ігри-розминки тощо.

Кожне заняття починається з рефлексії, завдяки якій тренер дізнається в учасників про їхній емоційний стан, бажання та готовність продовжити роботу в групі. Наступний блок – настановчо-мотиваційний, під час проведення якого тренер повідомляє мету та завдання даного заняття. Змістовий блок передбачає виконання основних вправ. У кожному занятті, окрім основних вправ, наведено ігри-розминки, які використано з метою зняття втоми, напруження чи то активізації учасників перед виконанням завдань. У кінці кожного заняття обов'язковим є підведення підсумків (оцінно-смысловий блок), під час якого учасники можуть висловити своє ставлення до роботи в групі та ефективності заняття, своє розуміння того, що відбувалося під час заняття в групі, тощо. Використані вправи модифіковано та адаптовано до завдань тренінгу.

Модуль 1. “Знайомство”

Мета: ознайомити з правилами психологічного тренінгу, обговорити правила і способи взаємодії у тренінговій групі, створити комфортну робочу атмосферу.

Введення до модуля (10 хв.). Учасники сідають у коло. Тренер вітає їх з початком роботи та знайомить із розкладом та основними завданнями тренінгу. Тренер обґрунтовує актуальність проблеми, що виникає у зв’язку з міграцією сільського населення до міста, та наголошує на необхідності побудови життєвих планів, формування відповідального ставлення до свого життя і майбутнього.

Вправа “Самопрезентація” (10 хв.). Учасникам необхідно написати на бейджіку своє ім’я (або так як вони б хотіли, щоб їх називали у групі під час занять). Далі учасники по черзі представляють себе, називаючи своє ім’я та рису, яка б була властива їм і починалася з тієї самої літери, що й ім’я учасника (наприклад, Настя Наполеглива). Якщо ніхто не хоче починати першим, тренер має почати із себе.

Вправа “Очікування” (10 хв.) передбачає визначення сподівань кожного учасника щодо тренінгу. Учасники на стікерах у формі корабликів записують свої очікування від тренінгу. Потім, виголошуючи свої очікування чи частину з них, приклеюють їх на плакаті із зображенням двох берегів: “Берега надій” та “Берега реалізованих сподівань”, між берегами – море. Учасники приклеюють свої стікери ближче до “Берега надій”.

Вправа “Правила роботи в групі” (15 хв.). Для того щоб учасники групи могли ефективно працювати, потрібно виробити правила – закони групи, за якими вона живе під час проведення тренінгу і до яких звертаються в разі їх порушення. Тому доцільно Правила записати на плакаті, розмістити їх на видному місці і час від часу повторювати. Учасники висловлюють свої пропозиції. Варто враховувати, що не всі учасники мають досвід роботи в тренінговій групі, а отже, виконання цього завдання може виявитися для них складним. Тож тренеру варто бути готовим першим внести свої пропозиції, щоб стимулювати роботу групи.

Орієнтовно *правила тренінгу* можуть бути такі:

1. Дотримуватися регламенту, приходити вчасно.
2. Бути доброзичливими.
3. Бути активними.
4. Бути відвертими.
5. Не критикувати: кожний має право на власну думку.
6. Один говорить – усі слухають.

7. Добровільність.

8. Конфіденційність.

9. Тут і зараз.

10. Обговорювати дію, а не особу.

Для того щоб активізувати учасників, підготувати їх до виконання вправ, можна провести *гру-розминку* “Пересадки” (3 хв.). Тренер пропонує учасникам, у яких, наприклад, є рідна сестра, помінятися місцями. Далі тренер продовжує: “Встаньте і поміняйтеся місцями всі ті...”

– у кого гарний настрій;

– у кого є кішка;

– у кого є бейджик;

– у кого карі очі і т. ін.

Вправа “Каруселі” (20–30 хв.) допомагає сконцентруватися на позитивних сторонах своєї особистості та розповісти про них іншим. Для її виконання необхідно розставити стільці у два ряди по колу так, щоб вони стояли один навпроти іншого та були повернені один до одного. Учасники сідають, а тренер називає тему для бесіди, і два партнери, які сидять навпроти, можуть поговорити на цю тему. Через дві хвилини по команді тренера учасники, які сидять у внутрішньому колі, повинні будуть пересісти на одне місце ліворуч, таким чином вони опиняться вже навпроти інших людей. Кожен раз необхідно вітатися і називати своє ім’я.

Теми для обговорення в парах (на вибір):

- Що в мене виходить добре?
- Що цікавого я можу придумати?
- Людина, яка приймає мене такою, яка (який) я є...
- Як я реауюю на критику на свою адресу...
- Чим я пишаюсь у собі...
- Як я люблю проводити свій вільний час...
- Місце, де я можу чудово відпочити...
- Дуже важлива для мене мета...
- Ризик, на який мені довелося піти...
- Ситуація, коли я був задоволений собою...
- Найбільша радість, яку я подарував комусь...
- Найкраще в моїй сім’ї...

Обговорення: Яку частину виділеного часу Ви говорили про себе, а яку – слухали? Про що Ви найбільше любите говорити? На яку тему говорити не хотілось? Що нового Ви дізналися про інших учасників? Який настрій у Вас тепер?

Вправа “Самопрезентація” (10 хв.). Кожен учасник у максимально стислий термін (приблизно 5-7 хвилин) повинен визначити свої яскраві особистісні риси й оформити їх у вигляді невеличкої реклами-презентації. Тренер збирає непідписані аркуші. Потім кожен з учасників витягує один з аркушів і читає характеристику, намагаючись відгадати, про кого йдеться. Обговорення включає обмін враженнями і з’ясування того, які виникли труднощі при складанні експрес-презентації.

Підведення підсумків (10 хв.). Завершальний етап модулю проходить у формі аналізу заняття. Тренер пропонує учасникам по колу висловити свої враження від першого заняття. Учасники мають змогу проаналізувати, що сподобалося, а що ні, який настрій переважає на момент закінчення заняття, які побажання та очікування щодо наступних занять.

Вправа “Струм” (5 хв.) сприяє створенню позитивного емоційного фону, підвищенню інтеграції та згуртованості групи. Учасники в колі беруться за руки. Тренер починає передавати струм, потискуючи правою рукою руку сусіда праворуч. Останній у той самий спосіб “передає струм” своєму сусідові праворуч і т. д. по колу, поки він не повернеться в ліву руку ведучого.

Модуль 2. “Самопізнання”

Мета: сприяти більш глибокому саморозкриттю та самопізнанню, яке мотивує до змін у собі; ознайомити із змістом поняття “Я-концепція” формувати вміння аналізувати себе й інших у ситуаціях спілкування.

Гра-розминка “Компліменти” (10 хв.). Тренер пропонує учасникам придумати компліменти одне для одного. Він кидає м’яч одному з учасників і говорить йому комплімент. Наприклад: “Дмитрику, ти дуже справедлива людина” чи “Катю, у тебе чудова зачіска”. Інший учасник кидає м’яча тому, кому хоче висловити комплімент, і так далі. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учасникові.

Повторення правил (5 хв.). Тренер звертає увагу на плакат з правилами, прийнятими на попередньому занятті, і пропонує пояснити, як учасники розуміють кожне з цих правил.

Вправа “Мій портрет у променях сонця” (10-15 хв.). Учасники подумки відповідають на питання: “Чому я заслуговую поваги?”. Потім малюють сонце, у центрі якого пишуть своє ім’я та малюють свій портрет. Уздовж променів пишуть свої переваги, усе гарне, що знають про себе. Варто наголосити, що променів має бути якомога більше.

Вправа “Пелюстки” (10-15 хв.). Учасники отримують заготовлені бланки із зображенням квітки, яка має шість пелюсток. На кожній пелюстці зазначено тему, відповідно до якої і заповнюються пелюстки кожним

учасником: три причини, чому я хочу жити в місті/селі (відповідно до планів учасника на майбутнє місце проживання); три причини, чому я не хочу жити в місті/ селі; три мої риси, які найбільшою мірою допоможуть мені в майбутньому; три справи, які б я хотів зробити в житті; три мої досягнення. Після індивідуальної роботи учасники за бажанням (можливо вибірково) зачитують те, що написали. Квітки забирають із собою.

Гра-розминка “Встаньте, скільки назвуть” (5 хв.). За командою ведучого: “Встаньте троє (четверо, один тощо)” – мають встати стільки учасників, скільки сказав тренер. Учасники не повинні домовлятися між собою.

Проведення мозкового штурму *“Дерево наших інтересів і здібностей”* (15 хв.) сприяє активному усвідомленню учасниками широкого кола своїх можливостей, їхнього взаємозв’язку зі здібностями.

Учасники в довільному порядку називають найважливіші в нашому житті речі, на які варто витратити свій час, сили та інші ресурси. Усе це записується на фліп-чарті, на кроні символічного дерева. Після того як усі варіанти вичерпано, тренер говорить, що така пишна крона можлива лише тоді, коли є не менш сильна коренева система, тобто наші здібності і можливості. У тому ж режимі записуються всі пропозиції учасників щодо можливостей, необхідних для реалізації наших інтересів – здібностей, умінь, певних особливостей характеру, наполегливості, знання себе, цілеспрямованості, вміння спілкуватися. Важливо наголосити, що крони без коріння не може бути, що наша власна роль у створенні нашого “дерева” дуже велика і що можливості кожної людини багато в чому залежать від її вибору і поведінки.

Вправа “Герб” (20 хв.). Учасникам пропонується дати відповідь на запитання: “Що таке герб і хто має герби?”, після чого вони мають створити власний герб. Для цього необхідно виконати наведені нижче завдання (слід пам’ятати, що в цьому випадку художня досконалість не головне):

1. Зобразити дві речі, які ви робите добре.
2. Зобразити свій найбільший успіх у житті.
3. Зобразити місце, що є “ідеальним домом” (місцем, де б хотілося жити) для Вашої душі.
4. Зобразити трьох людей, які найбільше вплинули на Вас у житті.
5. Написати три слова, які б Ви хотіли почути про себе.
6. Зобразити, як би Ви провели рік, якби дізналися, що він останній у Вашому житті.

Після завершення учасники розповідають про свої герби. Залежно від наявного часу, розміру групи, інших складових можна відповісти на всі питання або на кілька на вибір.

Обговорення: Що Ви відчували, коли малювали герб? Що Ви відчували, коли розповідали про нього? Чи легко було виконувати цю вправу? Для чого ми виконували цю вправу?

Підведення підсумків (5 хв.). Наприкінці заняття тренер пропонує учасникам пригадати: Що нового, важливого ви дізналися сьогодні? Які висновки зробили для себе?

Модуль 3. “Я і моя громада”

Мета: розширити уявлення старшокласників про особливості сільської і міської громади, а також можливості їхньої життєвої самореалізації в кожній з них.

Гра-розминка “Коллективний рахунок” (5 хв.). Учасники стоять у колі, опустивши голову і не дивлячись одне на одного. Необхідно називати по порядку числа натурального ряду, намагаючись якомога швидше досягти більших чисел. При цьому мають дотримуватися три умови: учасникам не відомо, хто починає рахунок і хто називає наступне число; один учасник не може називати два числа підряд; якщо наступне число назвуть кілька учасників одночасно, рахунок починається спочатку. Забороняється в будь-який спосіб домовлятися між собою. Тренер підкреслює, що чим більше згуртована група, тим до більших чисел вона доходить.

Вправа “Асоціації” (15 хв.). Учасники об’єднуються у дві мікрогрупи, в яких записують асоціації на словосполучення “сільський спосіб життя” (перша мікрогрупа), “міський спосіб життя” (друга мікрогрупа). У мікрогрупах учасники працюють протягом 5-7 хв. Потім виголошують свої напрацювання, тренер записує усі варіанти на спільному аркуші паперу, аналізує і підсумовує отримані варіанти.

Гра-розминка “Молекули” (5 хв.). Учасники стають у центр кімнати і починають довільно рухатися доки звучить музика. Коли музика зупиняється, тренер просить об’єднатися в молекули по 2, 6, 4... особи. Останній раз він просить об’єднатися в молекули по 3-4 (в такій кількості, щоб утворилося 4 мікрогрупи).

Вправа “За і проти” (20 хв.). За допомогою гри “Молекули” учасники об’єдналися в мікрогрупи, в яких будуть працювати над таким завданням. Кожна група має записати “за і проти” сільського і міського життя: 1-ша група – позитивні сторони сільського життя; 2-га група – позитивні сторони міського життя; 3-тя група – негативні сторони сільського життя; 4-та –

негативні сторони міського життя. Групи працюють протягом 5 хв., після чого учасники презентують напрацювання мікрогрупи. Учасники інших груп ставлять запитання. Тренер пропонує в разі необхідності доповнити ці списки та підсумовує, що в обох громадах є як позитивні, так і негативні сторони. Усе залежить від того, які поселенські плани має людина та які життєві цілі вона перед собою ставить.

Вправа “Можливості” (25 хв.). Учасники об’єднуються у дві мікрогрупи, кожна з яких має заповнити таблицю

Сфери життя	Перша група	Друга група
	Село	Місто
<i>Робота</i>		
<i>Екологія</i>		
<i>Навчання</i>		
<i>Громадська активність</i>		
<i>Самореалізація</i>		
<i>Наявність житла</i>		
<i>Інфраструктура</i>		
<i>Відпочинок, розваги</i>		
<i>Темп життя</i>		
<i>Стосунки з іншими</i>		

Вправа “Аукціон ідей” (10 хв.). Учасники, об’єднавшись у дві групи, проводять аукціон ідей: по черзі називають, як можна реалізуватися (можливі сфери реалізації) в сільській місцевості. Перемагає та команда, яка останньою дала варіант.

Підведення підсумків (5-7 хв.). Тренер пропонує учасникам висловитися щодо проведеного заняття: що вони дізналися нового? Чи знадобиться їм отримана інформація? Які висновки зробили для себе?

Модуль 4. “Я ставлю цілі та будує своє життя”

Мета: актуалізувати потребу та розвивати вміння старшокласників ставити цілі і досягати їх; формувати відповідальне ставлення до свого майбутнього.

Гра-розминка “Ніс-підлога-стеля” (5 хв.). Тренер показує на ніс, підлогу або стелю і називає ці предмети. Проте одночасно він показує і називає різні предмети, наприклад: каже “підлога”, а показує на стелю. Учасники мають, дивлячись на тренера, робити те, що він говорить, а не те,

що показує. Тренер підсумовує і робить висновок про необхідність самоконтролю для досягнення поставлених цілей.

Тренер пропонує учасникам висловитися з приводу того, як вони розуміють вислів “Кожна людина – сама собі контролер”. Після обговорення з’ясовують, що таке самоконтроль. Тренер знайомить учасників з основними питаннями, що будуть розглянуті на занятті.

Вправа “Життєво важливі цілі” (15 хв.). Під тиху, спокійну музику тренер пропонує учасникам розслабитися і спробувати зупинити свої думки. Відчуті в голові легкість, прохолоду і приємну порожнечу. Не робити ніяких зусиль, просто спостерігати за собою зсередини. Потім учасники мають поставити собі запитання: “Чого я хочу в цьому житті? Що для мене є найважливішим? Якими є мої цілі?”. При цьому вони не намагаються придумувати відповідь, вона має прийти сама собою. Її одразу необхідно записати, не оцінюючи і не розмірковуючи. Слід записати усі відповіді, які тільки спадуть на думку.

Після цього учасникам пропонується переглянути написане і, знову відтворивши попередній стан, записати в другій графі бланка оцінку важливості даної мети (за 10-бальною шкалою). Важливо при цьому записати першу цифру, що спала на думку, не обдумуючи її.

Далі необхідно переписати в третю колонку три цілі, які дістали найвищу оцінку.

Мої життєві цілі	Оцінка	Найважливіші цілі

Процедура вправи передбачає кілька етапів роботи з попередньо визначеними цілями, а саме:

1. Учасник тренінгу визначає залежно від своїх уявлень підцілі або етапи, необхідні для досягнення основної життєво важливої мети (наприклад, якщо життєво важлива мета – стати відомим спеціалістом у своїй галузі, то підцілі – отримати відповідний диплом, досягнути необхідного рівня компетентності тощо).

2. Учасник тренінгу визначає конкретні можливості досягнення основної мети.

3. Якщо можливості є обмеженими чи їх недостатньо, щоб досягнути життєво важливої мети, учасник тренінгу визначає інші засоби досягнення мети, крім наявних на даний час можливостей.

4. Наступний крок – визначення людей, що могли б допомогти і посприяти досягненню цілей чи підцілей на певному етапі. Необхідно припустити також, як їх можна зацікавити, щоб вони погодилися допомогти.

5. Учасник тренінгу визначає термін, протягом якого він може реально здійснити те, що задумав. Потім йому пропонується подумати над тим, як збільшити темп досягнення запланованого.

6. У процесі виконання вправи усвідомлюються пріоритети, вибудовується ієрархія бажань і планів, конкретизуються уявлення щодо найближчих перспектив.

Вправа “5 кроків до мети” (15 хв.) має на меті підвищити готовність учасників виділяти пріоритети в ході планування своїх життєвих перспектив, а також готовність співвідносити свої цілі і можливості.

Тренер пропонує учасникам уявити мету, якої б вони хотіли досягти в найближчі п'ять років, та шлях до цієї вершини у вигляді п'яти кроків, або п'яти сходинок. Для виконання завдання дається 5 хв. Кожен учасник на окремому аркуші має виділити 5 етапів, які б забезпечили досягнення поставленої мети. Потім усі об'єднуються в мікрогрупи по 3 особи. Ведучий роздає аркуші А3, на яких намальовані 5 сходинок. У кожній мікрогрупі організується обговорення, чий варіант етапів досягнення поставленої мети є найбільш оптимальним. Кожна міні-група має написати ці етапи на 5 сходинках. На виконання завдання відводиться 5-7 хв. Представники від кожної групи коротко повідомляють про найбільш важливі 5 етапів, які були виділені в груповому обговоренні. Інші можуть задавати уточнювальні питання.

Обговорення: Чи збігаються варіанти, які запропонували всі три мікрогрупи? Чи можуть бути реалістичними виділені етапи? Від чого залежить їхнє виконання? Чи може кожна людина ставити перед собою певну мету і досягти її? Як саме вона може це зробити? Що необхідно кожному з Вас для досягнення тієї чи тієї мети? З якою метою виконувалася ця вправа?

Вправа “Я приймаю рішення” (15 хв.). Тренер наголошує на тому, що нам доводиться щодня безліч разів приймати рішення як прості, так і складні. У житті трапляються ситуації, для вирішення яких необхідно все ґрунтовно зважити, щоб прийняти правильне рішення. Тренер за допомогою схеми 1 розтлумачує п'ять основних етапів прийняття будь-яких рішень.

Перший крок – усвідомлення того, що ситуація, в якій ми опинилися, вимагає від нас прийняття рішення. А таких ситуацій безліч.

Другий крок полягає в тому, щоб зібрати якомога більше інформації про все, що стосується конкретної ситуації: як діяв хтось із відомих вам

людей в аналогічній ситуації і що з того вийшло. Інформацію можна отримувати від інших людей або довіритися своїй інтуїції.

Третій крок – на основі отриманої та усвідомленої інформації сформулювати, як мінімум, три варіанти рішень. Двох варіантів недостатньо – це глухий кут. Необхідно активізувати всі свої творчі здібності.

Четвертий крок вимагає найбільшої старанності і ретельності: потрібно розібратися, які наслідки того чи того варіанта рішення будуть особисто для Вас позитивними, а які – негативними. І так щодо кожного варіанта. Обов'язково слід враховувати, що кожен варіант може мати різну вагу і наслідки для різних людей, тому важливо оцінити його цінність саме для Вас.

Рис. 5.1. Схема прийняття рішень

На основі такого глибокого аналізу ми врешті-решт можемо здійснити *п'ятий* крок – прийняти виважене рішення, зробити власний правильний вибір.

Варто підкреслити, що ця процедура може здаватися складною лише спочатку, однак вона є виправданою і в результаті постійної практики сформовані навички закріплюються.

Вправа “Аналіз ситуацій та прийняття рішень” (25 хв.). Тренер пропонує учасникам обрати папірці, на яких попередньо сформульовано

ситуації, пов'язані з переїздом у місто, самореалізацією в міському середовищі, та які потребують прийняття відповідального рішення. Ці ситуації може написати сам тренер або ж він може запропонувати учасникам сформулювати самостійно можливі ситуації. Учасники об'єднуються в тричотири мікрогрупи, представник кожної з них із заплющеними очима обирає один з папірців. Далі необхідно в мікрогрупах проаналізувати цю ситуацію за схемою прийняття рішень і зробити власний вибір. У мікрогрупах працюють 10-15 хв. Потім групи презентують свої напрацювання.

Обговорення: Що є важливим для прийняття відповідального рішення? Навіщо аналізувати варіанти рішень? Як можна використати отримані знання і досвід у повсякденному житті? Які етапи були найскладнішими і чому?

Підведення підсумків (5 хв.). Тренер пропонує учасникам висловитися щодо таких питань: Що нового, важливого ви дізнались сьогодні? Які висновки зробили для себе? Як отримана інформація, знання стануть у нагоді в подальшому житті?

Модуль 5. “Моє майбутнє”

Мета: сформулювати у старшокласників прагнення займати активну життєву позицію, бачення життєвих перспектив, бажання творчо реалізовувати свої можливості протягом життя.

Гра-розминка “Шістка” (5 хв.). Кожен учасник по черзі називає число натурального ряду по порядку (1, 2, 3 ...). Той, кому дістається число 6, кратне або те, що має цифру 6, має мовчки плеснути в долоні. Ті учасники, які допустили помилку, вибувають з гри.

Вправа “Дерево мого життя” (15 хв.) дає змогу учасникам тренінгу створити образ власного майбутнього. Кожен учасник отримує роздатковий матеріал – зображення трьох дерев. Усім пропонується виростити власне дерево свого майбутнього. Для цього необхідно заповнити “крони” і “коріння” дерев на отриманих аркушах таким чином, щоб найменше дерево було деревом власних інтересів і здібностей учасника через рік, середнє – тим, яке буде в кожного через п'ять років, а найбільше “дерево” – тим, яке буде через 10 років. Тобто потрібно записати, чим буде заповнене їхнє життя з плином часу. Після закінчення вправи учасники за бажанням можуть поділитися своїм баченням власного майбутнього. Свої “дерева” учасники забирають із собою.

Вправа “Моя майбутня самореалізація” (15 хв.). Учасникам пропонується уявити, що протягом наступних 10-15 років їхнє життя здійснюватиметься у повній відповідності з їхніми найкращими

побажаннями та очікуваннями. Потім необхідно уявити самого себе через 10 років і подумки дати відповідь на запитання: скільки Вам років? як Ви виглядаєте зовні? де і ким Ви працюєте? що Ви являєте собою як професіонал? що конкретно Ви вмієте, можете робити? яку роль Ви відіграєте в тій організації, де працюєте? яким є Ваше матеріальне становище? якими тепер є Ваші плани на майбутнє?

Далі проводиться обговорення тих образів, які вдалося уявити учасникам тренінгу. Необхідно прагнути надати цим образам максимальної визначеності, яскравості.

Вправа “Девіз мого життя” (20 хв.). У кожної людини є певні погляди, принципи, яких вона прагне дотримуватися все життя. Тренер просить учасників уявити, що кожен з них – людина, яка прагне досягти значних успіхів; спробуйте придумати девіз, що стимулював би та давав натхнення для досягнення певної мети. Девіз повинен подобатися, налаштовувати на наполегливу працю. Учасники мають дібрати декілька варіантів девізу, щоб надалі вдосконалити їх та обрати найкращий.

Оформити девіз можна у вигляді малюнка-символу, дібравши відповідні кольори. На окремому аркуші учасникам пропонується написати невеличку розповідь, пов’язану з девізом, у якій висловити свої ставлення й почуття.

Обговорення: Як може впливати цей девіз на вашу поведінку? Чи легко він вами сприймається? Чи можете ви його змінювати і за яких обставин?

Вправа “Прохання до себе” (20 хв.). Учасникам необхідно уявити дуже важливе завдання, яке стоїть перед ними, але на виконання якого не вистачає бажання чи енергії. Потім вони роблять спробу спонукати самих себе до виконання цього завдання: написати два варіанти прохання й переконування самого себе в необхідності виконати це завдання. Можна використовувати лагідні слова, заохочення, стимулювання себе перспективним результатом. Далі учасники за допомогою тренера роблять спробу скласти лист-прохання до себе. Тренер просить учасників відзначити ефективність вправи в балах (за 10-бальною системою оцінювання). Учасники мають визначити, яка форма прохання є для них найзручнішою.

Вправа “Гейзер” (10 хв.). Лунає тиха, спокійна музика. *Тренер:* Сядьте зручно на стілець. Руки покладіть на коліна долонями догори або опустіть уздовж тіла. Заплющіть очі. Дихайте спокійно, рівномірно. Зробіть вдих, затримайте повітря в легенях і повільно його видихайте через усе тіло, руки, ноги. Налаштуйте організм на повне розслаблення. Уявіть себе біля гарячого джерела – гейзера. Спостерігайте, як час від часу відбувається чергове

виверження. З центру гейзера з гучним шипінням і свистом виривається високий стовп пари, наче хтось відкрив клапан гігантського парового ковша. Так земля “випускає пар”, звільняється від накопиченої напруги, щоб зберегти своє здоров’я. А тепер уявіть себе гейзером, відкрийте у верхній частині голови захисний клапан. Уявіть, як з Вашого тіла виходить емоційна пара і спадає напруження. Глибоко вдихнувши, сконцентруйте емоційне напруження в легенях і видихом виштовхніть його через відкритий клапан. Відчуйте полегшення й очищення. Повторюйте цю процедуру, поки не відчуєте повне розслаблення і спокій.

Підведення підсумків (10 хв.). Мета – допомогти учасникам усвідомити, якою мірою їм вдалося реалізувати свої очікування щодо тренінгу. Тренер пропонує поглянути на плакат “Береги”, де учасники на першому занятті кріпили свої очікування, проаналізувати, наскільки справдилися їхні сподівання щодо тренінгу, і в разі необхідності перемістити свої стікери-“кораблики” ближче до “Берега реалізованих надій” залежно від того, наскільки реалізовувалися їхні надії.

Вправа “Дерево підсумків” (5 хв.). На столі лежать два стоси липкого паперу різного кольору (наприклад синього і рожевого). Тренер пропонує учасникам написати свої позитивні враження від тренінгу на аркушах рожевого кольору, а побажання щодо тренінгу – на аркушах синього кольору. Не обов’язково брати і рожевий, і синій аркуші. Можна скористатися при бажанні тільки одним кольором. Після того як учасники описали свої враження, вони наклеюють свої аркуші на малюнок дерева.

5.3. Програма тренінгу соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження до міського середовища

В основу тренінгу соціально-психологічної адаптації студентів сільського походження до міського середовища покладено запропоноване К. Роджерсом і Р. Даймонд розуміння соціально-психологічної адаптації, компонентами якого є загальний рівень адаптивності, чи то соціальна гнучкість, прийняття себе, прийняття інших, емоційний комфорт, внутрішній контроль, домінування, реальне сприйняття ситуації або низький рівень ескапізму [191]. Як показали результати дослідження, процес входження молоді людини сільського походження в міське середовище може супроводжуватися різного роду дезадаптаційними проявами (див. розділ 5.1), ускладненнями у формуванні зрілої соціальної ідентичності, на запобігання яким, а потім – і подолання спрямовано запропонований тренінг.

Завдання полягає в активізації адаптивних можливостей сільської молоді, яка приїхала до міста з метою здобуття освіти і планує залишитися жити в місті.

Мета тренінгу – сприяння психологічній адаптації студентів сільського походження до нового соціального середовища, віднайдення оптимальних моделей поведінки в міському середовищі, формування навичок конструктивного спілкування та ефективної взаємодії із жителями міста.

Програма складається з окремих тематичних логічно завершених модулів. Запропонований тренінг сприяє процесові адаптації студентів вищих навчальних закладів, які приїхали із сільської місцевості, до міського способу життя, посилює її динаміку за рахунок актуалізації та переведення на більш усвідомлюваний рівень.

Завдання тренінгу:

- підвищення рівня саморозуміння студентами та прийняття інших, на основі підвищення самооцінки та розвитку, рефлексивних навичок;
- розвиток уявлення про новий соціальний (поселенський) статус;
- формування позитивного ставлення до своїх можливостей, а також уміння долати труднощі, що виникають, і надавати підтримку іншим;
- актуалізація життєвих планів щодо самореалізації в різних сферах життя;
- формування ефективних стратегій соціально-психологічної адаптації в місті;
 - засвоєння норм міського способу життя;
 - розвиток уміння приймати рішення;
 - корекція хибних очікувань і типових ілюзій щодо міського середовища та способу життя в ньому;
- відпрацювання навичок конструктивної взаємодії з однолітками та віднаходження оптимальних моделей поведінки в новому середовищі;
- усвідомлення мотивів власної міграції в місто і прийняття зваженого і відповідального рішення щодо подальшого місця проживання.

Тренінг проводиться серед студентів-першокурсників сільського походження. Програма розрахована на 5 занять по 1,5 години. Періодичність зустрічей – один раз на тиждень. Програма тренінгу також передбачає виконання учасниками домашніх завдань.

Обладнання: фліп-чарт, маркери, стікери, роздатковий матеріал, фломастери, ручки, олівці, аркуші паперу А 3 і А 4, клей, ножиці, набори

кольорового паперу, м'яч, аудіозапис зі спокійною музикою, бланк методики “Соціально-психологічна адаптація” (К. Роджерс, Р. Даймонд).

Методи, які використовуються під час тренінгу: інформаційне повідомлення, опитувальник, моделювання ситуацій, виконання та обговорення вправ, ігри-розминки тощо. Застосування різних ігрових прийомів і психотехнік дає змогу студентам стати більш упевненими в собі, приймати більш свідомі, виважені рішення, стати більш відповідальним.

Модуль 1. “Знайомство”

Мета: створити довірливу атмосферу, налаштувати учасників на подальшу роботу, обговорити правила і способи взаємодії у тренінговій групі, виявити очікування від тренінгу.

Вправа “Знайомство”. Учасникам пропонується назвати своє ім'я (яким їх будуть називати інші під час занять) і асоціації на себе: який я був рік тому і який я на даний момент (наприклад, можна називати тільки явища природи або казкових героїв). Це дає змогу не лише у стислій формі дати інформацію про себе та свій актуальний стан, а й відрефлексувати наявність (або брак) особистісних змін, які відбулися протягом останнього року. При цьому тренеру важливо, виходячи з отриманої інформації, діагностувати актуалізованість проблеми адаптації та інших особистісних проблем.

Незважаючи на те, що учасники можуть бути студентами однієї академічної групи і вже досить добре знати одне одного, проведення цієї вправи допомагає краще пізнати одне одного, створити довірливу атмосферу і налаштуватися на подальшу роботу.

Далі тренер знайомить учасників з метою занять, основними завданнями, з особливостями проведення тренінгових занять та пропонує виробити *правила*. Прийняття правил можна провести за аналогічною процедурою як і в соціально-психологічному тренінгу конструювання власного майбутнього (див. розділ 5.2).

Вправа “Чарівна скринька” покликана допомогти учасникам усвідомити власні очікування від тренінгу. Тренер пропонує учасникам сформулювати власні очікування: які знання, навички, емоції вони хотіли б отримати в ході занять, і записати їх на стікерах, які кладуть у скриньку (реальну чи намальовану).

Важливо на початку тренінгу провести *попередню діагностику* рівня соціально-психологічної адаптації студентів. Для цього доцільно використати методику “Соціально-психологічна адаптація” К. Роджерса та Р. Даймонд (див. [191]).

За результатами наших досліджень типовими психологічними проблемами, з якими стикається молодь сільського походження, мігруючи до міста, є такі:

1) хибні, неадекватні очікування та ілюзорні уявлення щодо умов і способу життя в місті;

2) невизначеність життєвих планів і цілей, загальної життєвої стратегії;

3) передчасна ідентичність, сформована під суттєвим впливом батьків та інших значущих дорослих, невиробленість власної позиції;

4) необізнаність щодо поведінкових норм і стандартів, прийнятих у міському середовищі;

5) “зовнішня” мотивація навчання (наприклад, навчання “для батьків”).

Однак для тренера важливо діагностувати актуальні проблеми саме цієї групи і під час занять зробити акцент та більше зосередитися на подоланні виявлених проблем.

Вправа “Асоціації”. Учасники об’єднуються у дві мікрогрупи, кожна з яких має протягом 3-5 хв. записати на окремих аркушах асоціації на слова “місто” (перша група) і “село” (друга група). Після цього представники мікрогруп зачитують своїми записи. У такий спосіб визначаються найбільш типові асоціації, що дає змогу діагностувати міру сформованості уявлень студентів про місто і село, їхні подібності і відмінності, реальність цих уявлень та актуальні проблеми, пов’язані з переїздом до міста. Тренер узагальнює почуте і підкреслює наявність низки відмінностей між селом і містом. Він звертає увагу учасників на те, що переїзд до міста потребує від них засвоєння нового соціального досвіду, що може супроводжуватися негативними переживаннями. Наголошує, що завдання, які будуть виконуватися під час тренінгу, покликані допомогти їм у вирішенні таких складних ситуацій.

Обговорення: Що ви відчували під час виконання цього завдання? Які емоції домінували: позитивні чи негативні – і чому? Чи бачите Ви себе в місті? Якщо так, то де і ким? Важливо, щоб висловилися всі учасники.

Домашнє завдання. Тренер пропонує учасникам протягом тижня фіксувати події, які відбуваються в їхньому житті, що пов’язані з переїздом до міста та адаптацією в новому середовищі. При цьому важливо аналізувати і записувати власні емоції, що супроводжують ці події, а також результат (чим закінчилася та чи інша ситуація). Наприклад, Ви пішли з одногрупниками в театр, для Вас це було вперше.

Подія	Позитивна (+) чи негативна (-) подія	Емоції	Чим усе завершилося, чого Ви навчилися, який новий досвід отримали?

Модуль 2. “Прийняття себе”

Мета: допомогти учасникам усвідомити власні позитивні і негативні риси, підкреслити власну унікальність; сприяти формуванню позитивної самооцінки та самоприйняттю учасників.

Обговорення домашнього завдання. Учасники зачитують результати своїх спостережень. Тренер пропонує відповісти на такі запитання: чи часто відбувалися такі події? Частіше вони були позитивно чи негативно забарвлені? Чому? Які емоції домінували? Як Ви справлялися з цими емоціями?

Тренер підсумовує, що переїзд до міста дає кожному новий досвід: інколи позитивний, а інколи й негативний. Часто такий досвід має як позитивні, так і негативні наслідки, і головне завдання – навчитися визначати позитивні сторони кожної ситуації і долати негативні емоції, якими може супроводжуватися новий досвід.

Гра-розминка “Асоціації”. Кожен учасник, кидаючи м’яч іншому, називає свою асоціацію, яку він у нього викликає (рослини, природні явища, тварини, казкові герої тощо). Тренер наголошує на тому, що варто бути чемним і зосереджувати увагу на позитивних рисах кожного. Той, хто асоціюється, повинен реагувати, демонструючи радість і вдячність за вдалу асоціацію і неприйняття невдалої. Потім він кидає м’яч іншому учаснику і т. д, доки всі не отримають свої асоціації. Варто простежити, щоб кожен учасник отримав асоціацію.

Вправа “Самопрезентація”. Тренер пропонує учасникам у максимально стислий термін написати на окремому аркуші свої яскраві особистісні риси й оформити їх у вигляді невеличкої реклами-презентації. Непідписані аркуші збираються. Потім кожен з учасників витягає один з аркушів і читає характеристику, намагаючись відгадати, про кого йдеться. Обговорення включає обмін враженнями і з’ясування того, які виникли труднощі при складанні експрес-презентації.

Вправа “Долоня правди” сприяє виникненню взаємної довіри в групі, покращенню групової атмосфери, дає змогу отримати зворотний зв’язок від групи, актуалізує самопізнання та пізнання учасників.

Учасники сидять у колі. Ведучий роздає кожному папір і пропонує обвести свою руку (кисть) на аркуші паперу, написавши на долоні своє ім'я. Потім свій аркуш потрібно передати сусідові справа, а самому отримати малюнок від сусіда зліва. На цій долоні Ви повинні написати якусь позитивну рису людини, яка передала Вам аркуш (наприклад, доброта, чуйність, оригінальність, вміння вислухати тощо). Потім Ви віддаєте аркуш з Вашим написом сусіду справа й отримуєте новий, і так продовжуєте, поки Ваша “долоня” до Вас не повернеться. У кінці кожен з учасників зачитує написи на “долоні правди” і коментує свої враження.

Обговорення: Що Вам дала ця вправа? Який у Вас стан після її виконання?

Вправа “Мої корисні риси” допомагає учасникам усвідомити, які їхні особистісні риси стануть у пригоді під час проживання в місті. Тренер роздає окремі аркуші кожному учаснику і пропонує поділити його на дві частини по вертикалі. У першому стовпчику потрібно написати свої реальні риси, які допомагають чи допоможуть, на думку учасника, йому адаптуватися і самореалізуватися в міському середовищі. У другому стовпчику варто написати ті риси, яких бракує, але які є необхідними для успішної самореалізації в місті. Потім учасники по колу зачитують свої напрацювання (можна вибірково, не всі риси).

Обговорення: Яких рис виявилось більше? Що Ви відчували під час виконання цього завдання? Чи варто розвивати в собі риси із другого стовпчика, чи краще “використовувати” те, що є?

Тренер підкреслює, що не існує людей які б мали лише позитивні чи негативні риси. Найкраща людина має свої недоліки, а найгірша – свої достоїнства, при цьому всі прагнуть прожити щасливе життя. Для цього необхідно долати свої недоліки і розвивати переваги. Сидячи в колі, учасники передають одне одному м'яч і називають 1-2 риси свого характеру, які б вони хотіли в собі розвинути.

Вправа “Я беру, і я дарую” має на меті розвиток вміння адекватно сприймати себе та інших, глибше розуміти цінність кожної людини, бачити позитивні сторони і можливості кожного, сприяти самопізнанню та пізнанню учасників.

Тренер говорить, що кожен із нас має свої позитивні та негативні сторони, свої переваги і ті риси, яких, можливо, немає в інших людей, хоча вони є потрібними й корисними. Досить часто ми себе картаємо за те, що у нас немає тих якостей, які б нам допомогли в ефективній взаємодії з оточенням. Тому сьогодні ми спробуємо зробити раціональний обмін

необхідними та позитивними якостями між учасниками. Зараз кожен, звертаючись до когось із членів групи, повинен продовжити фразу: “Я взяв (взяла) б у тебе...” (наприклад, стриманість, життєрадісність, працелюбність тощо), “а зі своїх якостей я б тобі подарував (подарувала)...”. Можна ділитися не лише з одним, а й з кількома учасниками, що дасть більше інформації для учасників і тренера. Вправа припиняється тоді, коли всі учасники зроблять “обмін”.

Обговорення: За якими критеріями Ви здійснювали “обмін”? Що Вам вдалось зрозуміти? Що нового для себе пізнали?.

Домашнє завдання. Проаналізуйте, в яких ситуаціях і яких рис Вам бракує? Чи варто їх розвивати?

Модуль 3. “Прийняття інших”

Мета: усвідомити відмінності між сільським і міським населенням, формувати конструктивні способи взаємодії з міськими жителями.

Обговорення домашнього завдання.

Вправа “Різні чи подібні” має на меті визначити характерні риси сільських і міських жителів. Учасники об’єднуються у дві мікрогрупи, кожна з яких має протягом 3-5 хв. записати характерні риси сільських (перша група) і міських (друга група) жителів. Після цього представники мікрогруп зачитують свої записи. У такий спосіб вдається визначити подібність і відмінності між цими двома групами населення. Тренер узагальнює почуте і звертає увагу на наявність низки відмінностей між жителями села і міста.

Вправа “Вище-нижче” спрямована на формування природних, неускладнених взаємин з іншими. Тренер пояснює, що іноді ми вважаємо себе кращими за інших, іноді – гіршими. Однак існує ще один спосіб спілкування – взаємодія на рівні з іншими. Учасникам пропонується встати і походити. Потім тренер звертається окремо до кожного: “Уяви собі, що ти кращий за інших. Наприклад, інші слабші, не такі розумні, не такі гарні, як ти. Покажи, як ти при цьому ходиш? Що відчуваєш (1 хв.)? А тепер зупинися на мить. Уяви, що ти гірший за інших. Тобі здається, що ті, хто тебе оточує, сильніші за тебе, привабливіші, розумніші, краще вдягнуті ... Почни знову ходити. Як ти поведишся, коли відчуваєш, що ти гірший за інших? Що відчуваєш при цьому? (1 хв.)”.

Потім учасники об’єднуються по парах. Один повинен стати “кращим за іншого”, а інший – “гіршим”. Кожна пара по черзі потрапляє в коло учасників, які спостерігають за тим, що відбувається. Той, хто “найкращий”,

розповідає своєму партнеру, що він відчуває і що дає почуття особистої переваги (1-2 хв.).

Тепер усі стають рівноправними. Ніхто не кращий і не гірший за інших. Які зміни Ви відчуваєте? Що тепер можете в цьому стані? Наскільки краще Ви тепер розумієте одне одного? Учасники знову сідають у коло й обговорюють свої відчуття.

Обговорення: Що вам дало почуття “найкращості”? Чи є щось неприємне в почутті переваги? Які є переваги, коли ти відчуваєш себе гіршим? У яких життєвих ситуаціях ти відчуваєш себе найкращим, а в яких – найгіршим? Як ти себе частіше відчуваєш, коли спілкуєшся з міськими однолітками? Як вони ставляться до тебе? Які переваги несе в собі почуття рівноправності?

Метою *вправи “Розтопи коло”* є діагностика життєвої поведінки людини, створення позитивного психологічного клімату в групі, активізація учасників. Усі встають у коло та беруться за руки, один охочий входить усередину кола. Він оточений, його завдання – розтопити коло своїм теплом. Коло випускає лише того, хто зможе знайти добрі та лагідні слова про кого-небудь з кола, хто найкраще висловить подяку, найкращі людські почуття. Кожному охочому дається три хвилини.

Обговорення: учасники повинні продовжити фразу “Найбільше мені сподобалось...”.

Домашнє завдання. Протягом тижня не менше ніж чотири рази поспілкуватися з міськими однолітками (чи жителями міста) на рівних. Проаналізувати ефективність такого спілкування і свої емоції в цей час.

Модуль 4. “Мої емоції”

Мета: розвивати здібності студентів до аналізу власних емоційних станів; систематизувати уявлення, пов’язані з індивідуальним досвідом подолання негативних емоційних станів.

Вправа “Прогноз погоди”. Тренер просить учасників розказати по черзі про свій внутрішній “стан погоди” на сьогодні (сонячно, дощить, віє вітер змін).

Обговорення домашнього завдання. Чи вдалося виконати завдання? Що було найскладнішим? Чому? Як Ви частіше себе почували під час такого спілкування: кращим чи гіршим? Який новий досвід Ви отримали під час виконання цього завдання?

Вправа-розминка “Світ емоцій” має на меті поглибити розуміння, що певні вирази обличчя передають певні емоційні стани, розвиток емоційної

чутливості. Кожен учасник отримує окреме завдання в конверті. Наприклад: показати жестом певну емоцію: радість, захоплення, подив тощо. Кожному потрібно за допомогою жестів та міміки зобразити задану емоцію чи психоемоційний стан людини. Решта учасників повинні відгадати. Захоплення виражається сплеском рук. Мовне спілкування забороняється!

Обговорення: Що Вам дало виконання цієї вправи? Які труднощі Ви відчували в ході її виконання?

Вправа “Емоційно заряджені ситуації” (ситуаційно-рольова гра) покликана розвивати вміння розуміти та адекватно сприймати інших людей, їхні емоції, відображати психоемоційні стани іншого в різних життєвих ситуаціях, самопізнання та пізнання учасників.

Учасникам роздаються картки з емоційно зарядженими ситуаціями, з якими часто стикається сільська молодь, що переїхала до міста. Тренер просить кожного увійти в цей стан й описати ті почуття, емоції та переживання, які викликала ця ситуація.

Обговорення: Чи виникали у Вашому житті подібні ситуації? Які емоції Ви переживали при цьому? Як Ви виходили з аналогічних ситуацій?

Далі тренер пропонує учасникам об'єднатися в три мікрогрупи за кольорами (жовтий, червоний, зелений). Кожна група обирає одну з емоційно заряджених ситуацій. Завдання учасникам: ще раз уважно прочитати речення, в якому описуються емоції, і придумати сценку, яка б розкривала суть поданої ситуації, а також придумати її позитивне продовження. На підготовку дається 5 хвилин. Після завершення підготовки учасники мікрогруп представляють свої пантоміми. Решта учасників вгадують, яку саме ситуацію зображували члени мікрогрупи, і висловлюють своє враження оплесками.

Обговорення: Що допомогло Вам у виконанні цієї вправи? Що корисного для себе Ви взяли з цієї вправи?

Для того щоб зняти втому й емоційну напруженість, сприяти створенню внутрішньої стабільності і налаштувати учасників на взаємодію, доцільно провести *релаксацію “Сонячний промінь”*. Учасники сидять у колі. Звучить тиха, приємна музика. Тренер дає інструкцію: “Сядьте, будь ласка, у зручну для Вас позу, заплющіть очі і розслабтеся. Уявіть, що всередині Вашої голови, у верхній її частині, виникає світлий промінь, який повільно і послідовно рухається зверху вниз і повільно, поступово освітлює і зігріває Ваше обличчя, шию, плечі, руки теплим, рівним і розслаблюючим світлом. По мірі руху променя на Вашому обличчі зникає його напруженість, вільно

розходяться брови, повіки стають важкими, зникають складки в куточках губ, опускаються плечі, вивільняється шия і розслабляється все тіло. Внутрішній промінь дає Вам відчуття спокою, задоволеності власним станом, звільненості від усього, що напружує, мир і гармонію з власним тілом. Ви сповнені світла, сонця і позитиву! Ви оновились і наповнилися життєвою силою та енергією. Ви стали новою людиною”. За сигналом тренера учасники розплющують очі і долучаються до обговорення вправи-релаксації.

Обговорення: Як Ви себе зараз відчуваєте? Які враження від вправи?

Підсумок заняття (5 хв.). Наприкінці тренер пропонує учасникам пригадати, що відбувалося протягом заняття: Що нового, важливого Ви дізналися сьогодні? Які висновки зробили для себе?

За допомогою вправи “Вгору по веселці” можна поліпшити настрій учасників. Усі встають, заплющують очі, роблять глибокий вдих і уявляють, що одночасно з цим вдихом вони підіймаються вгору по веселці, а з видихом – з’їжджають з неї як з гірки. Вправу повторюють тричі. Потім учасники діляться враженнями за бажанням.

Вправа “Усмішка по колу” допомагає навчитися знімати скутість з обличчя за допомогою посмішки, підтримувати усмішкою, бажати добра навколишнім; створювати й підтримувати позитивне емоційне тло, сприятливий психологічний клімат. Учасники стоять у колі, беруться за руки і дарують одне одному усмішки. Перший учасник повертається до свого сусіда праворуч або ліворуч й усміхається йому, при цьому побажавши щось хороше. Можна також взяти усмішку в долоні й обережно передати іншому.

Домашнє завдання. Проаналізувати і зафіксувати, які емоції частіше, а які рідше виникають протягом тижня, з чим вони пов’язані. Спробувати долати негативні емоції, використовуючи запропоновану вправу-релаксацію та власну усмішку. Навчити своїх друзів вправи “Вгору по веселці” і виконувати її разом з ними.

Модуль 5. “Стратегії поведінки”

Мета: розвивати здатність студентів до побудови реальних життєвих планів, вчити приймати зважені рішення та брати відповідальність за їхні наслідки.

Обговорення домашнього завдання. Які емоції домінували? Чому? Як Ви долали негативні емоції?

Вправа “Аркуш мети”. На аркуші паперу учасники малюють одноповерховий будинок (стіни, дах, стежки до дверей). На даху будинку учасникам пропонується написати власну життєву мету, яка буде пов’язана з

проживанням у місті чи селі. На стіні – завдання, розв’язавши які можна досягти поставленої мети. На стежці записують методи, способи вирішення завдань. Праворуч і ліворуч від стежки – бар’єри, перепони, які заважають досягти поставленої мети.

Вправа “Я приймаю рішення” (15 хв.). Тренер наголошує на тому, що нам доводиться щодня безліч разів приймати рішення як прості, так і складні. У житті трапляються ситуації, для вирішення яких необхідно все ґрунтовно зважити, щоб прийняти правильне рішення. Тренер за допомогою схеми (див. рис. 5.1) розтлумачує п’ять основних етапів прийняття будь-яких рішень.

Перший крок – усвідомлення того, що ситуація, в якій ми опинилися, вимагає від нас прийняття рішення. А таких ситуацій безліч.

Другий крок полягає в тому, щоб зібрати якомога більше інформації про все, що стосується конкретної ситуації: як діяв хтось із відомих Вам людей в аналогічній ситуації і що з того вийшло. Інформацію можна отримувати від інших людей або довіритися своїй інтуїції.

Третій крок – на основі отриманої та усвідомленої інформації сформулювати, як мінімум, три варіанти рішень. Двох варіантів недостатньо – це глухий кут. Необхідно активізувати всі свої творчі здібності.

Четвертий крок вимагає найбільшої старанності і ретельності: потрібно розібратися, які наслідки того чи того варіанта рішення будуть особисто для вас позитивними, а які – негативними. І так щодо кожного варіанта. Обов’язково слід враховувати, що кожен варіант може мати різну вагу і наслідки для різних людей, тому важливо оцінити його цінність саме для Вас.

На основі такого глибокого аналізу ми врешті-решт можемо здійснити *п’ятий* крок – прийняти виважене рішення, зробити власний правильний вибір.

Варто підкреслити, що ця процедура може здаватися складною лише спочатку, однак вона є виправданою

Вправа “Незалежна поведінка” спрямована на тренування поведінки незалежно від впливу інших, вироблення здатності самостійно приймати рішення в ситуації тиску з боку групи. Тренер пропонує відтворити типову проблемну ситуацію: наприклад, студентська академгрупа виказує негативне ставлення до активності в навчанні окремого студента. Після його успішної відповіді на семінарі деякі члени групи проявляють це: 1) невербально; 2) в іронічних запитаннях (“Чого ж ти так рвешся, ти у нас найрозумніший?”); 3) у звинуваченнях і погрозах (“Ти хочеш, щоб ми виглядали дурнями?”)

Почекай, зробимо тобі”). Першокурсник повинен дати впевнену, але не агресивну відповідь негативно налаштованій групі. Якщо виникають складнощі, він може обрати собі “двійника”, який буде вербально або невербально доповнювати його відповідь.

Тренер запитує в учасників тренінгу, з якими ще типовими складними ситуаціями вони стикалися; далі відбувається рольове розігрування цих ситуацій.

Важливо провести вихідну діагностику за методикою СПА, щоб мати можливість проконтролювати ефективність тренінгу і здійснити моніторинг змін, що відбулися з учасниками тренінгу.

Рефлексія “Я беру із собою в життя...” дає змогу проаналізувати можливості застосування набутого досвіду на практиці, підбити підсумки виконаної роботи. Тренер пропонує учасникам пригадати увесь пережитий і набутий під час проходження тренінгової програми досвід і розказати групі, “що я беру із собою в життя із того, що тут здобув”.

Підведення підсумків. Учасникам пропонується звернутися до “Чарівної скриньки” і проаналізувати, чи справдилися їхні очікування протягом тренінгу; що вдалося, а чого не вдалося досягти. Учасники по колу висловлюють свої міркування.

Вправа “Подарунки” сприяє становленню позитивного психологічного клімату в групі і формуванню навичок невербальної взаємодії та взаєморозуміння. Тренер повідомляє, що сьогодні останнє заняття, і потрібно всім учасникам на згадку щось подарувати. Це потрібно зробити таким чином: кожен виходить у центр кола і показує за допомогою міміки й жестів свій подарунок. Усі інші повинні здогадатись, що хотів учасник подарувати групі. За кожен подарунок усі дякують оплесками та усмішкою.

Заключне слово тренера. Тренер підбиває підсумки проведеної роботи в групі, дякує учасникам за виявлене бажання взяти участь у цій програмі, за особисту активність кожного і прояв ініціативи, бажає якнайповніше використати набутий досвід у реальному житті. Заняття завершується спільними взаємними оплесками.

5.4. Соціальна творчість як стратегія життєвої самореалізації сільської молоді в міській спільноті

Проблема життєвої самореалізації особи привертає увагу вже не одного покоління дослідників. Цьому питанню присвячено значну кількість досліджень (К. Абульханова-Славська [1], А. Адлер [3], О. Дружиніна [64],

О. Злобіна [73], С. Максименко [109; 110], І. Мартинюк [156], В. Петровський [148], Т. Титаренко [184], Е. Фромм [196]). Спільним і беззаперечним у всіх цих дослідженнях визнається природне прагнення кожної людини до життєвого самовизначення та самореалізації.

Особливо гостро проблема самовизначення і самореалізації постає в юнацькому віці, коли молода людина має визначати своє місце в такому різноманітному та динамічному світі. Саме в цей період актуалізується проблема вибору власного життєвого шляху, професійного самовизначення тощо.

Для молоді сільського походження, що мігрувала до міста, цей процес ускладнюється необхідністю входження в нову міську спільноту та ідентифікації з нею. Складність цього процесу полягає в тому, що, по-перше, молода людина не має достатнього життєвого досвіду, який би дав їй змогу реально оцінювати свої можливості і домагання. По-друге, в процесі становлення необхідних для остаточного самовизначення соціально значущих характеристик людини на неї впливає низка чинників, котрі часто діють у протилежних напрямках. Та, врешті-решт, молода людина, яка переїхала із сільської місцевості в місто, опиняється в умовах абсолютно нової соціальної реальності. Для розв'язання цієї багатоаспектної проблеми їй необхідно визначити прийнятну для себе (соціально й індивідуально) систему координат, у якій, власне, і відбуватиметься процес життєвого самовизначення.

За слушним зауваженням І. Мартинюка, у початковий період життєвого самовизначення особистості визначальним чинником для неї стає соціальне середовище і, особливо, мікросередовище, у якому й відбувається її становлення [156, с. 153]. В умовах міграції із сільської місцевості до міста, коли соціальне середовище різко змінюється, процес визначення життєво важливих шляхів розвитку супроводжується необхідністю ідентифікації з новою соціальною спільнотою, переоцінкою традицій, норм та цінностей. Перед молодими людьми, що мігрували із села, постає проблема засвоєння та творення нового соціального досвіду. Нерідко це зумовлює співіснування суперечливих тенденцій у свідомості та поведінці сільської молоді, що безумовно ускладнює процес формування позитивної ідентичності. Однією зі стратегій досягнення останньої, на думку Т. Титаренко, є соціальна творчість як намагання перетворити вимір, цінність чи фокус порівняння себе з іншими [184, с. 109].

У цьому контексті нам видається особливо важливим й актуальним обґрунтувати соціальну творчість як одну з можливих стратегій адаптації та життєвої самореалізації молоді сільського походження в міській спільноті.

Визначаючи поняття “соціальна творчість”, варто звернути увагу на неоднозначність розуміння цієї категорії науковцями різних галузей. Так, філософи розуміють соціальну творчість як найвищий ступінь активності суспільства, спрямований на засвоєння і трансформацію форм суспільного буття та суспільної свідомості, що здійснюються як процес взаємодії соціального суб’єкта і соціального об’єкта [203]. На нашу думку, таке визначення соціальної творчості залишає поза увагою або радше недооцінює роль людини як суб’єкта діяльності, а відповідно і її творчої активності.

У психологічній науці також побутують різні погляди на природу творчості. Одні вчені розглядають її як створення людиною нових оригінальних цінностей у галузі мистецтва, техніки, науки тощо, які мають суспільну значущість. Інші пов’язують соціальну творчість із діяльністю людини, спрямованою на самовираження, самореалізацію особистості (Л. Виготський [41], Е. Фромм [196]). Ці погляди зосереджують увагу на новоутвореннях у галузі речей та ідей, що виникають у результаті людської діяльності, а також наголошують на тісному зв’язку творчості зі сферою спонук, мотивів і мотивації. У працях Т. Базарової [10], М. Белобородова [17], О. Злобіної [73] розвиваються уявлення про соціальну творчість як реальний та вагомий фактор особистісної самореалізації людини. Так, Т. Базарова підкреслює, що соціальна творчість знаходить своє відображення в суспільній активності особи, що наповнена ініціативами, об’єктивною чи суб’єктивною новизною, пошуком нетрадиційних підходів до розв’язання завдань, що постають перед суспільством у цілому чи конкретно соціальною групою зокрема [10, с. 186].

Важко не погодитися з думкою, що творчі можливості реалізуються не тільки в спеціальній діяльності по створенню загальнокультурних цінностей, а й у самому процесі життя людини, самореалізації її не тільки через створення предметного світу, а й безпосередньо через самовираження та саморозвиток. У рамках нашого дослідження ми розуміємо соціальну творчість як найбільш зрілу форму соціальної активності, найвищу форму соціальної діяльності, творчий процес, спрямований на перетворення існуючих та створення якісно нових форм соціальних стосунків і соціальної дійсності. Вона передбачає мобілізацію всіх інтелектуальних, духовних і фізичних сил, дає особистості змогу максимально повно розкрити свої здібності, спрямувати енергію на досягнення інтересів суспільства,

колективу. Соціальна творчість є фактором самореалізації особистості в процесі досягнення нею успіху в цій діяльності, завоювання лідируючих позицій в особисто значущих сферах.

М. Белобородов розробив модель соціальної творчості, що охоплює чотири сфери діяльності: інтелектуальну, творчу і художню творчість та соціальне лідерство. Кожна з цих сфер визначається критеріями та показниками розвитку особистості, що дає змогу кожній людині спроектувати перспективу власного особистісного зростання та досягти соціального успіху [17]. Під соціальною успішністю розуміють, як правило, здатність використовувати отриману інформацію на практиці, спроможність розв'язувати нестандартні завдання в різних сферах соціальної діяльності.

Очевидно, що людина не є пасивним об'єктом впливу зовнішнього середовища, а в боротьбі за своє місце в житті сама активно впливає на зовнішнє середовище. А. Адлер наголошував, що люди – не безпорадні в руках зовнішніх сил іграшки; кожен сам формує свою особистість. До основних проявів творчої сили особистості дослідник відносив процеси формування життєвої сили, життєвого стилю і схеми апперцепції [3].

Потенціал розвитку особистості закладено в ній самій, у її потребах і здібностях, особливо у спрямованих на саморозвиток. Більшою мірою це стосується творчих здібностей особистості, що забезпечують вищий рівень її розвитку як у професійній, так і повсякденній життєдіяльності. Функція соціальної творчості у формуванні особистості полягає в пробудженні соціальної активності кожної людини, розвитку в неї потреби та здатності до творчості в усіх сферах життєдіяльності.

Одним із критеріїв розвитку особистості є досягнення творчих життєвих результатів [27; 184]. Особистість, яка розвивається і є внутрішньо вільною, творить себе і навколишній світ. Це творення є ядром її буття і знаходить вияв у всіх аспектах індивідуальної життєдіяльності.

Характер та механізми пошуку індивідуально обраних шляхів самовизначення значною мірою залежать від належності молоді людини до міського чи сільського соціуму, котрі формують стартові умови для соціалізації та професіоналізації особистості. Очевидно, що ці моделі суттєво різняться у молоді, яка належить до міської і сільської спільнот, а отже, темпи, зміст і характер самотворення соціального досвіду в цих груп молоді доволі різні.

Певна частина сільської молоді, що переїхала до міста, залишається вірною своїм переконанням і не бажає інтегруватися в міську спільноту. Інша частина має стійку мотивацію не просто залишитися в місті, а й стати

повноправним членом міської спільноти. В останньому випадку особливої ваги набуває саме мотиваційний компонент, який, зрештою, і є вирішальним у процесі ідентифікації молоді з міською спільнотою чи то ізоляції в ній. Залучення сільської молоді до соціально значущої діяльності на основі мотивації розвитку сприяє формуванню відчуття “хочу”. Розвиваючись як особистість, людина формує і розкриває свою власну природу, засвоює і створює предмети культури, формує коло референтних осіб, що зумовлює зростання в ній відчуття того, що вона може. Форму активності, в якій “хочу” і “можу” виступали б разом, переходячи одне в одне, В. Петровський визначає як прагнення [148]. Саме це прагнення є однією із суттєвих характеристик соціальної творчості. Спрямована людина знає, чого вона хоче, має схему дій та реалізує цю схему на практиці.

На наш погляд, саме мотиви і прагнення є тим стимулом що активізує механізм творчості (у тому числі і його соціальну дію), елементом, що єднає творчі можливості особи і її рух до реалізації мети, подолання наявних суперечностей. Тож високий рівень мотивації сільської молоді щодо інтеграції в міську спільноту є вагомим чинником прояву соціальної творчості в процесі адаптації та самореалізації.

Як бачимо, в умовах трансформаційного суспільства існує необхідність формування соціально творчої особистості, що здатна орієнтуватися в сучасному суспільстві, готова до виконання основних соціальних функцій та суспільно-творчої діяльності. Соціальна творчість – необхідна для життя людини форма існування, запорука її емоційного здоров'я та життєвої самореалізації.

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичні узагальнення і запропоновано нові підходи до розв'язання наукової проблеми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті, виявлено психологічний зміст та особливості функціонування механізмів, які лежать в основі цього процесу.

Отже, ситуація міграції сільської молоді до міста є складним для молодих людей життєвим випробуванням. Вона провокує зміни в структурі їхньої соціальної ідентичності, що пов'язано з усвідомленням себе членом іншої громади, набуттям нового соціального статусу. Сільську і міську громади традиційно прийнято вважати протилежними одна одній, що зумовлено їхніми структурно-функціональними та психологічними особливостями. Серед спільних рис сільської і міської спільнот можна виділити лише територіальність та виконання спільних соціально-культурних функцій. Натомість відмінностями, що виразно простежуються за низкою показників, є розміри території і густота населення, його динаміка і мобільність, гетеро/гомогенність громади, ступінь структурної диференціації в спільноті та функціональної взаємозалежності її членів, формальність інтеграції людей у громади. На психологічному рівні всі ці особливості дістають відображення в таких показниках, як контактність і комунікабельність членів спільноти, згуртованість громади, відкритість до всього нового. Наявність значної кількості відмінних характерних рис сільської і міської спільнот детермінує формування психологічних особливостей представників цих громад.

В умовах міграції молода людина опиняється в істотно інакшому соціальному контексті, ніж той, що був звичним для неї, а це призводить до конфлікту між внутрішніми прагненнями і реальною соціальною ситуацією. Однією із стратегій подолання або запобігання такому конфлікту є трансформація соціальної ідентичності, що являє собою психологічно опосередковане переконструювання компонентів соціальної ідентичності в результаті впливу на людину різних чинників із метою збереження балансу та сталості в структурі особистості. Це одна із стратегій захисту ідентичності в умовах наявної суперечності між власними цінностями й переконаннями і вимогами нового соціального оточення.

За результатами емпіричного дослідження було визначено, що сільська молодь постає в уявленнях сучасної української молоді як працьовита, дружелюбна, комунікабельна, фізично сильна, добра, відкрита, щира,

довірлива, вихована, проста, енергійна, активна, цілеспрямована, така, що знає, чого хоче в житті, україномовна, весела, розумна, проте невимоглива до одягу, неохайно вдягнена, неосвічена, сором'язлива, схильна до пияцтва. Міську молодь найчастіше описують як гарно вдягнену, модну, освічену, наполегливу, таку, що прагне до своєї мети, самовпевнену, амбітну, розумну, організовану, пунктуальну, російськомовну, креативну, комунікабельну, проте ліниву, нахабну, грубу, невиховану, розбещену, таку, що любить розважатися, хитру, лицемірну, байдужу до оточення.

До основних соціально-психологічних чинників міграції сільської молоді до міста, що були визначені емпіричним шляхом, можна віднести пошук роботи; наявність навчальних закладів, закладів для відпочинку, розваг; можливість отримувати високу заробітну платню; можливість самореалізації, реалізації власних здібностей; брак важкої роботи по господарству; можливість мати безліч перспектив; прагнення до самостійного дорослого життя; можливість мати багато друзів та знайомих; жити в комфортних умовах; наявність розвиненої інфраструктури; можливість стати модним, сучасним, “крутим”.

Першочерговими орієнтирами для всієї молоді є наявність житла, можливість добре заробляти та можливість самореалізації. Однак найгостріше проблема наявності власного житла стоїть перед молоддю, яка працює в місті, незалежно від її походження (сільські, міські, із селищ міського типу). Найменш важливим для більшості опитаних, крім міських учнів та міських студентів, виявився чинник наявності закладів для відпочинку та розваг. Лише згадана категорія студентів оцінює цю умову досить високо. Для сільської молоді, зорієнтованої на проживання в місті, більш значущими чинниками є перспектива добре заробляти, наявність життєвих перспектив та можливість самореалізації. При цьому сільська молодь, яка планує жити в селі, більшою мірою орієнтується на добру екологію, можливість вести власне господарство і спокійний, помірний темп життя.

У ході дослідження було визначено семантичне поле образів сільської молоді, міської молоді і міських жителів. З'ясовано, що загалом сільська молодь схильна оцінювати себе і свою групу в більш позитивних рисах, ніж міську, що є проявом інгрупового фаворитизму та аутгрупової дискримінації. Особливо гостро ці феномени представлені в середовищі студентської молоді сільського походження. Вона більшою мірою, ніж інша, сільська, молодь, підкреслює позитивні риси сільської молоді і негативні – міської. Серед молоді сільського походження, яка вже живе й працює в місті,

прояв цих феноменів дещо слабше, що пов'язано з поступовою інтеграцією цієї молоді в міську спільноту і її самовизначення в міському соціумі.

Аналіз структури та особливостей соціальної ідентичності сільської і міської молоді показав певну невизначеність різних сфер їхньої соціальної ідентичності, що є закономірним явищем на цьому віковому етапі. У цей час відбувається балансування особистості, яка ще не має більш-менш сформованих цінностей і переконань, між досягненням позитивної ідентичності і розмитістю соціальних ролей. У цьому контексті ми можемо лише фіксувати тенденції зрушень у тій чи іншій сфері соціальної ідентичності.

Для молоді сільського походження, яка планує жити або вже живе в селі, характерна певна ригідність або негативна трансформація багатьох компонентів соціальної ідентичності. Так, без істотних змін залишаються сімейна, статево-рольова ідентичності та усвідомлення сенсу життя. При цьому знижується рівень професійної, релігійної, державної, політичної та етнічної ідентичностей. Серед молоді сільського походження, яка планує жити або вже живе в місті, простежуються більш різноманітні трансформації соціальної ідентичності. Так, цій категорії молоді властиві позитивні зрушення у формуванні релігійної, статево-рольової ідентичностей, усвідомленні своїх батьківських ролей. При цьому негативні трансформації характерні для професійної, державної, етнічної і територіальної ідентичностей. Майже без змін залишається рівень сімейної ідентичності, розуміння сенсу життя та важливість дружніх взаємин.

Міській молоді також властива певна ригідність ідентифікаційних структур: релігійної, сімейної, професійної, статево-рольової, політичної, територіальної ідентичностей, дружніх взаємин і ставлення до батьківства. При цьому знижується рівень державної, етнічної ідентичностей, самооцінки та усвідомлення сенсу життя. Тож можемо констатувати певну пластичність ідентифікаційних структур, що виникає внаслідок міграції.

Реалізація трансформації соціальної ідентичності можлива за умови функціонування психологічних механізмів, які було визначено як наявні в психологічній організації особистості функціональні способи зміни сутності та змісту когнітивних, афективних, поведінкових компонентів соціальної ідентичності, у результаті дії яких актуалізуються одні і деактуалізуються інші сфери соціальної ідентичності, змінюється їхня ієрархія і режим функціонування. Нами виявлено вісім провідних психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності, що актуалізуються і функціонують у ситуації міграції сільської молоді до міста. Їхнє функціонування

опосередковане соціально-демографічними ознаками і поселенськими орієнтаціями молоді. “Ідеалізація власної групи” орієнтує на позитивну оцінку сільської громади, а отже, сприяє формуванню позитивної територіальної ідентичності. “Деідеалізація власної групи”, навпаки, спрямовує молодь на нівелювання позитивних рис сільської громади, знецінення її образу, підкреслення негативних рис. “Активне залучення” орієнтує молодь на активну, діяльну позицію в житті незалежно від належності до певної громади. “Групова деідентифікація” активізує намагання молодої людини відокремитися від сільської громади і стати повноправним членом міської спільноти. “Конфронтація” полягає в активізації прагнення сільської молоді до відкритого протистояння, постійних суперечностей із метою захисту власних інтересів. “Ідеалізація образу Я” реалізується в схильності сільської молоді позитивніше описувати себе та свої здобутки порівняно з іншими, активно поліпшувати власний образ. “Деідеалізація образу Я” актуалізує почуття зневіри і провокує знецінення власних здобутків та схильність до самокатегоризації в негативних образах. “Конформізм” виявляється в невиробленості власної позиції, пасивному прийнятті панівних думок, прагненні дослухатися до думки оточення.

Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження функціонують на двох стадіях. На першій активніше діють ідеалізація власної групи, групова деідентифікація, ідеалізація образу Я та конфронтація. Це зумовлює інтенсивні прояви інгрупового фаворитизму та аутгрупової дискримінації. На другій стадії більш характерною є дія деідеалізації власної групи, групової деідентифікації, активного залучення, ідеалізації образу Я, деідеалізації образу Я. У результаті посилюється інтеграція молоді сільського походження в міську спільноту та її самовизначення в міському соціумі.

Експериментальним шляхом було доведено, що в студентів сільського походження активно функціонують такі механізми: “ідеалізація образу Я”, “конфронтація”, “ідеалізація власної групи”, “активне залучення” і “групова деідентифікація”. Психологічні механізми “конформізм”, “деідеалізація образу Я” і “деідеалізація власної групи” перебувають у латентному стані і починають активно функціонувати в результаті цілеспрямованого впливу.

Функціонування виявлених психологічних механізмів спричиняє як позитивні, так і негативні трансформації в структурі соціальної ідентичності. Ідеалізація образу Я сприяє підвищенню рівня самооцінки, інтенсифікації відчуття своєї професійної, політичної та етнічної належності, актуалізації

екзистенційних пошуків особистості та формуванню розмитої сімейної ідентичності і втраті значущості дружніх взаємин. Конфронтація провокує глибше переживання сенсу життя та власної територіальної належності, ослаблення політичної ідентичності. Ідеалізація власної групи стимулює формування позитивної політичної, статево-рольової, етнічної і територіальної ідентичностей, посилення дружніх взаємин, водночас знижує рівень самооцінки та значущість сімейних стосунків. Активне залучення супроводжується розмиванням професійної, сімейної, релігійної ідентичностей, зниженням рівня самооцінки та поступовим знеціненням дружніх взаємин, актуалізацією політичної, статево-рольової, етнічної і територіальної ідентичностей. Групова деідентифікація сприяє посиленню професійної, етнічної, територіальної ідентичностей, підвищує самооцінку. Конформізм супроводжується зниженням рівня статево-рольової ідентичності та самооцінки, актуалізацією відчуття територіальної та етнічної належності. Деідеалізація власної групи зумовлює послаблення професійної, сімейної, етнічної ідентичностей, зниження рівня самооцінки та знецінення стосунків з друзями.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні умов і чинників актуалізації психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження, у детальному дослідженні стратегій адаптивної поведінки сільської молоді в міській спільноті, розробленні програм із формування соціальної мобільності сільської молоді. Переконані, що наведені й обґрунтовані в монографії висновки та узагальнення можуть бути використані на рівні формування державних програм соціальної політики і соціальної роботи із сільською молоддю, задіяні для розроблення заходів щодо сприяння адаптації сільської молоді в процесі міграції до міста (насамперед у ЗМІ та в освіті), а також стати основою для вдосконалення роботи соціально-психологічних служб, спрямованої на формування адаптивних можливостей молоді. Результати нашого дослідження можуть стати науковим підґрунтям для роботи як із сільською молоддю, яка вже мігрувала до міста і хоче адаптуватися тут, так із сільськими старшокласниками або зі студентами сільського походження 1-3 курсів, які нещодавно переїхали до міста, але планують повернутися в сільську місцевість, з метою узгодження їхніх життєвих планів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абульханова-Славская К. А.* Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 19–45.
2. *Агеев В. С.* Социальная идентичность личности // Социальная психология: Хрестоматия / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 349–356.
3. *Адлер А.* Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Академический проект, 2000. – 253 с.
4. *Ананьев Б. Г.* Психологическая структура личности и ее становление в процессе индивидуального развития человека / Б. Г. Ананьев // Психология личности: отечественная психология. – М. : Бахрах, 1999. – С. 7–94.
5. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
6. *Андреева Г. М.* Социальное познание. Психология социального познания : учеб. пособие / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
7. *Антонова Н. В.* Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–135.
8. *Анцыферова Л. И.* Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологические защиты / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 3–18.
9. *Аронсон Э.* Общественное животное. Введение в социальную психологию : в 2-х т. / Э. Аронсон. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 416 с.
10. *Базарова Т. С.* Социальное творчество как личностная характеристика будущего социального работника [Электронный ресурс] / Т. С. Базарова // Философия образования. – 2009. – № 2. – С. 185–191. – Режим доступа : http://www.phil-ed.ru/Content/2_27_2009/Raz%205.pdf
11. *Баклушинский С. А.* Развитие представлений о понятии “социальная идентичность”: Хрестоматия / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 356–364.
12. *Бандура А.* Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.

13. *Баранова Т. С.* Психологическое исследование социальной идентичности личности / Т. С. Баранова // Социальная идентификация личности. Вып. 2. Кн. 2. – М. : Ин-т социологии РАН, 1994. – С. 202–237.
14. *Баранова Т. С.* Эмоциональное “Я – Мы” (опыт психосемантического исследования социальной идентичности) / Т. С. Баранова // Социология. – 2002. – № 14. – С. 70–101.
15. *Барский Ф. И.* Представления об идентичности в рамках нарративного подхода / Ф. И. Барский, Д. А. Кутузова // Мир психологии. – 2004. – № 2 (38). – С. 67–77.
16. *Батраченко І. Г.* Основи психологічної теорії антиципації : монографія / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2012. – 252 с.
17. *Белобородов Н. В.* Социальное творчество учащихся как фактор успешной самореализации личности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. В. Белобородов. – М., 2004. – 156 с.
18. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Моск. филос. фонд и др., 1995. – С. 279–295.
19. *Блинова О. Є.* Психологічні засади міграційної активності сучасної молоді / О. Є. Блинова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць : у 2 т. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Т. 1. – С. 45–49.
20. *Блинова О. Є.* Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі : монографія / О. Є. Блинова. – Херсон : РПО, 2011. – 486 с.
21. *Блинова Т. В.* Социальная устойчивость сельского сообщества / Т. В. Блинова, Р. П. Кутенков, В. Н. Рубцова // Социологические исследования. – 1999. – № 8. – С. 35–38.
22. *Богомолова Н. И.* Контент-анализ / Н. И. Богомолова, В. Г. Стефаненко. – М. : МГУ, 1992. – 60 с.
23. Большой толковый социологический словарь терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/i/indikator.html>
24. *Бондаревська І.* Теоретичні підходи до вивчення соціальної ідентичності / І. Бондаревська // Соціальна психологія. – 2011. – № 4 (48). – С. 14–25.
25. *Бондарчук О. І.* Модель особистісного розвитку студентської молоді / О. І. Бондарчук // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць : у 2 т. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Т. 1. – С. 49–56.
26. *Боришевський М. Й.* Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26–33.

27. *Бурлачук Л.* Психология жизненных ситуаций / Л. Бурлачук, Е. Коржова. – М. : Рос. пед. агентство, 1998. – 263 с.
28. *Вагин В.* Социология города [Электронный ресурс] / В. Вагин – Режим доступа : www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin/
29. *Васютинський В. О.* Можливості та обмеження дослідження механізмів колективного самовизначення спільноти / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 77–86.
30. *Васютинський В. О.* Принцип інтеракційно-дискурсивного опосередкування соціалізації особи в спільноті / В. О. Васютинський // Психолого-педагогічні аспекти соціалізації особистості в умовах сучасного суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. М. І. Томчука. – Вінниця, 2009. – С. 39–44.
31. *Васютинський В.* Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010 – 120 с.
32. *Васютинський В. О.* Соціально-психологічні властивості спільноти / В. О. Васютинський // Проблеми емпіричних досліджень у психології. – 2010. – Вип. 4. – С. 282–293.
33. *Вачков И. В.* Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / И. В. Вачков. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.
34. *Вебер М.* Избранное. Образ общества: [пер. с нем.] / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
35. *Виноградова В.* Проблеми соціалізації студентської молоді / В. Виноградова // Соціальна психологія. – 2007. – Спец. вип. – С. 150–154.
36. *Возрождение городов через культуру* / [пер. с англ. М. Бадхен]. – СПб. : Нотабене, 2000. – 87 с.
37. *Войчишина Л. В.* До питання про дослідження етнічної складової соціальної ідентичності учнівської молоді / Л. В. Войчишина // Психолого-педагогічні аспекти соціалізації особистості в умовах сучасного суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. М. І. Томчука. – Вінниця, 2009. – С. 45–51.
38. *Волосков И. В.* Особенности социализации учащейся молодежи / И. В. Волосков // Социологические исследования. – 2009. – №6 (302). – С. 107–109.
39. *Волошина Т. В.* Психологические механизмы регуляции уровня коммуникативной активности личности / Т. В. Волошина //

- Психологические механизмы регуляции активности личности : сб. науч. трудов. Ч. I. – Новосибирск, 2001. – С. 94–102.
40. *Вотчин И. С.* Психологические механизмы и структурные образования личности / И. С. Вотчин // Психологические механизмы регуляции активности личности : сб. науч. трудов. Ч. 1. – Новосибирск, : 2001. – С. 102–108.
 41. *Выготский Л. С.* Реальные формы социального поведения / Л. С. Выготский // Психология личности в трудах отечественных психологов / [под ред. Л. В. Куликова]. – СПб : Питер, 2000. – 480 с.
 42. *Гнатенко П. И.* Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Арт-Пресс, 1999. – 466 с.
 43. *Голд Дж.* Психология и география: основы поведенческой географии / Дж. Голд. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
 44. *Голота А. С.* Теоретико-методологічні засади вивчення етнонаціональної ідентичності / А. С. Голота // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 11. – С. 102–112.
 45. *Горбунова В. В.* Як спланувати психологічний експеримент? / В. В. Горбунова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 4. – С. 12–16.
 46. *Гордієнко К.* Розвиток соціальної культури особистості в молодіжному середовищі / К. Гордієнко // Соціальна психологія . – 2006. – № 3 (17). – С. 66 –75.
 47. *Горностай П. П.* Групова ідентичність як предмет психології малих груп / П. П. Горностай // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – С. 105–113.
 48. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
 49. *Горностай П.* Психологічний феномен “Ми” / П. Горностай // Соціальна психологія. – 2006. – № 2 (16). – С. 88–96.
 50. *Готтсданкер Р.* Основы психологического эксперимента / Р. Готтсданкер ; [пер. с англ. Ч. А. Измайлова и В. В. Петухова] ; науч. ред. рус. текста Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд. центр “Академия”, 2005. – 368 с.
 51. *Грибенко І. В.* Когнітивний та емоційний компоненти самоідентифікації в межах соціальної ідентичності особистості / І. В. Грибенко // Наукові

- студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – С. 147–156.
52. *Григорьева Е. В.* Подходы к исследованию идентичности: интегративная позиция / Е. В. Григорьева // ЧФ : Социальный психолог. – 2008. – Вып. № 2 (16). – С. 111–118.
53. *Губеладзе И. Г.* Порівняльний аналіз соціально-психологічних особливостей сільської та міської спільнот / І. Г. Губеладзе // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – №10 (151). – С. 63–67.
54. *Губеладзе И. Г.* Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / І. Г. Губеладзе. – К., 2012. – 235 с.
55. *Губогло М. Н.* Идентификация идентичности: Этносоциальные очерки / М. Н. Губогло. – М. : Наука, 2003. – 764 с.
56. *Данилюк І.* Мова як чинник згуртованості групового “Ми” / І. Данилюк // Соціальна психологія. – 2008. – № 1 (27). – С. 105–112.
57. *Демида К. Є.* Формування соціально-психологічних особливостей людини під впливом зовнішнього середовища села і міста / К. Є. Демида // Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць. – К., 2010. – Т. 1. – Ч. 27. – С. 128–131.
58. *Джемс У.* Психология [Электронный ресурс] / У. Джемс. – М. : Педагогика, 1991. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/james02/index.htm>
59. *Дмитриева Н. В.* Психологические факторы трансформации идентичности : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.03 / Н. В. Дмитриева. – Новосибирск, 1999. – 216 с.
60. *Дмитриева Н. В.* Системный подход в изучении развития идентичности / Н. В. Дмитриева // Психологические механизмы регуляции активности личности : сб. науч. трудов. – Ч. 1. – Новосибирск, 2001. – С. 217–227.
61. *Дмитрова Т. В.* До питання про окремі характеристики образу “Я” як фактора оптимізації міжособистісних стосунків у ранній юності / Т. В. Дмитрова // Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах : зб. наук. праць / Вінниц. обл. ін-т післядиплом. освіти пед. працівників. – Вінниця, 2011. – С. 97–101.
62. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

63. *Драганова М.* Соціальна ідентифікація жителів сільських поселень і малих городів Восточної Європи / М. Драганова, П. Староста, В. Столбов // Соціологічні дослідження. – 2002. – №2. – С. 52–60.
64. *Дружинина Е. Г.* Кар'єра як фактор самореалізації особистості в умовах переходу к ринку / Е. Г. Дружинина // Проблеми підготовки спеціалістів сільського господарства в умовах переходу к ринкової економіці : тез. докл.науч.-практ. конф. – Новосибірськ, 1991. – С. 40–45.
65. *Дудченко О. Н.* Соціальна ідентифікація і адаптація особистості / О. Н. Дудченко, А. В. Мытиль // Соціологічні дослідження. – 1995. – № 6. – С. 110–119.
66. *Дюркгейм Э.* О розділенні суспільного праці. Метод соціології / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
67. *Жоголева О. Р.* Сучасний процес соціалізації студентської молоді / О. Р. Жоголева // Соціально-економічні проблеми трансформаційної економіки : зб. матеріалів. – Тюмень : Вектор Бук, 2006. – Вип. 3. – С. 217–220.
68. *Зав'ялова Е. К.* Психологічні механізми соціальної адаптації людини / Е. К. Зав'ялова // Вестник Балтійської педагогічної академії. – СПб., 2001. – Вип. 40. – С. 55–60.
69. *Заїка В. М.* Особливості трансформації особистості при подоланні кризових ситуацій у житті людини / В. М. Заїка, Л. Г. Перетятко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. / К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 191–199.
70. *Заковоротная М. В.* Ідентичність людини. Соціально-філософські аспекти / М. В. Заковоротная. – Ростов-на-Дону : Изд-во Сев.-Кавказ. науч. центра вищої школи, 1999. – 96 с.
71. *Зборовский Г. Е.* Теоретичні основи вивчення соціальної спільноти / Г. Е. Зборовский // Соціологічні дослідження. – 2010. – № 3 (311). – С. 3–15.
72. *Зимівець Н. В.* Твоє життя – твій вибір : навч.-метод. посіб. / Зимівець Н. В., Сивогракова З. А., Лещук Н. О. – К. : Навч. книга, 2002. – 190 с.
73. *Злобіна О.* Особистість як суб'єкт соціальних змін : монографія / О. Злобіна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.
74. *Іваненко О. О.* Українське селянство в умовах кризи : подальший розвиток чи ще одна спроба виживання? / О. О. Іваненко // Український соціум. – 2009. – № 1 (28). – С. 36–51.

75. *Иванова Н. Л.* Психологическая структура социальной идентичности : автореф. дис. на получение учен. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 / Н. Л. Иванова. – Ярославль, 2003. – 20 с.
76. *Иванова Н. Л.* Социальная идентичность и профессиональный опыт личности / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева / Ярославльский гос. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского, Междунар. акад. психол. наук. – Ярославль, 2003. – 131 с.
77. *Иванова Н. Л.* Социальная идентичность : теория и практика / Н. Л. Иванова, Т. В. Румянцева. – М. : Изд-во СГУ, 2009. – 455 с.
78. *Иванова (Семенова) Т. В.* Городская ментальность как предмет психологического исследования : монография / Т. В. Иванова (Семенова). – Самара : СНЦ РАН, 2003. – 124 с.
79. *Каган В. Е.* Половая идентичность и развитие личности / В. Е. Каган // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. – 1991. – № 4. – С. 25–33.
80. *Кайгер В.* Особливості процесу соціалізації особистості в сучасних умовах / В. Кайгер // Соціальна психологія. – 2007. – Спец. вип. – С. 116–120.
81. *Кайріс О. Д.* Сучасний стан і тенденції розвитку психологічної служби ВНЗ в Україні і за кордоном [Електронний ресурс] / О. Д. Кайріс : зб. наук. праць / Ін-т психології і соц. педагогіки КМПУ ім. Б. Д. Грінченка; Моск. гуманітар. пед. ін-т. – Вип. 2. – К., 2010. – Режим доступу : <http://www.psyh.kiev.ua>
82. *Каламаж Р. В.* Самоставлення як складова частина емоційно-оцінного компонента Я-концепції / Р. В. Каламаж // Психологічні перспективи. – 2010. – Вип. 15. – С. 72–81.
83. *Карпова І. Г.* Особливості етнополітичної ідентичності сільської і міської молоді / І. Г. Карпова // Психологічні перспективи – К., 2011. – Спецвипуск “Психологічні виміри українського соціокультурного простору”. – С. 232–243.
84. *Карп'юк Л.* Колективна психіка як соціально-психологічний феномен / Л. Карп'юк // Соціальна психологія. – 2006. – № 2 (16). – С. 48–57.
85. *Качанов Ю. Л.* Территориальная идентичность как предмет социологического исследования / Ю. Л. Качанов, Н. А. Шматко // Социологические исследования. – 1998. – № 4. – С. 94–98.
86. *Кириченко Т. В.* Психологічні механізми саморегуляції поведінки підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. В. Кириченко – К., 2001. – 20 с.

87. *Клименко А. Б.* Становление проблемы идентичности в западной философии и психологии / А. Б. Клименко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 152–158.
88. *Климова С. Г.* Критерии определения групп “мы” и “они” / С. Г. Климова // Социологические исследования. – 2002. – № 6. – С. 83–94.
89. *Клочко В. Е.* Самореализация личности: системный взгляд / В. Е. Клочко, Э. В. Галажинский. – Томск : ТГУ, 1999. – 154 с.
90. *Коваліско Н.* Сучасні типи соціальної мобільності населення / Н. Коваліско // Соціальна психологія. – 2007. – № 2 (22). – С. 48–60.
91. *Козырев Ю. Н.* Дискурсивность социальных идентичностей / Ю. Н. Козырев // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 23–42.
92. *Константинова Л. М.* Специфіка соціалізації студентів-першокурсників на етапі адаптації до нових умов навчання [Електронний ресурс] / Л. М. Константинова – Режим доступу : <http://lib.znaimo.com.ua/docs/323/index-1020068.html>
93. *Корнилова Т. В.* Введение в психологический эксперимент : учебник / Т. В. Корнилова. – 2-е изд. – М. Изд-во МГУ, 2001. – 256 с.
94. *Короленко Ц. П.* Идентичность. Развитие. Перенасыщенность. Бегство : монография / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева, Е. Н. Загоруйко. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2007. – 472 с.
95. *Коростелина К. В.* Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2002. – 255 с.
96. *Коростелина К. В.* Структура и динамика системы социальной идентичности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / К. В. Коростелина / Таврич. нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2003. – 446 с.
97. *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок : [пер. с англ.] / Ч. Х. Кули – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.
98. *Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл. – СПб : Соц.-психол. центр, 1996. – 391 с.
99. *Левин К.* Теория поля в социальных науках: [пер. с англ.] / К. Левин – СПб. : Речь, 2000. – 365 с.
100. *Левчишина О. В.* Проблема ідентичності особистості в психодинамічних теоріях / О. В. Левчишина // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки : зб. наук. праць : у 2 т. – Чернігів, 2010. – Вип. 82. – Т. 1. – С. 297–301.

101. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность : учеб. пособие / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2004. – 346 с.
102. *Леонтьев В. Г.* Мотивация и психологические механизмы ее формирования / В. Г. Леонтьев. – Новосибирск : Новосибир. Поликомбинат, 2002. – 204 с.
103. *Лескова И. В.* Трансформация социальной идентичности в российском обществе: социологический анализ / И. В. Лескова. – М. : Союз, 2008. – 374 с.
104. *Литвак Б. Г.* Экспертные оценки и принятие решений / Б. Г. Литвак. – М. : Патент, 1996. – 271 с.
105. *Ліщинська О. А.* Культурна психічна залежність особистості: передумови, чинники, механізми / О. А. Ліщинська. – К. : Легко інк, 2008. – 266 с.
106. *Ложкін Г.* Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Волянчук // Соціальна психологія. – 2008. – № 3 (29). – С. 123–131.
107. *Лозовая О. Н.* Ментальность города и села как объект психосемантического исследования: к постановке проблемы / О. Н. Лозовая // Журнал практикующего психолога. – 2009. – Вып. 15. – С. 130–140.
108. *Макарова Г. И.* Проблемы социальной и культурной идентификации в переходный период / Г. И. Макарова // Проблемы культурной идентичности / [сост. Т. М. Шатунова]. – Казань : Экоцентр, 1998. – С. 79–82.
109. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 256 с.
110. *Максименко С. Д.* Психологічні механізми розвитку і саморозвитку особистості / С. Д. Максименко // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі : [матеріали методол. семінару АПН України 19 березня 2008 р.]. – К., 2008. – С. 28–37.
111. *Малкина-Пых И. Г.* Психологическая помощь в кризисных ситуациях [Электронный ресурс] / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с. – (Справочник практического психолога). – Режим доступа : <http://www.klex.ru/9nf>
112. *Маркелова Н. В.* Механизмы социализации и их роль в процессе формирования представлений об успешности личности [Электронный ресурс] / Н. В. Маркелова // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия “Гуманитарные науки”. – Ставрополь, 2005. – № 1. – Режим доступа : abiturient.ncstu.ru/Science/articles/hs/13/30.pdf

113. *Мачинський О. В.* До проблеми ідентифікації особистості / О. В. Мачинський // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 7 (24). – С. 28–30.
114. Менегетти А. Система и личность : [пер. с итал.]. / А. Менегетти – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Онтопсихология, 2007. – 342 с.
115. *Мід Дж.* Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста / Дж. Мід ; [пер. з англ. Т. Корпало]. – К. : Укр. центр духовної культури, 2000. – 416 с.
116. *Микляева А. В.* Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования : монография / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – 118 с.
117. *Милграм С.* Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм. – СПб : Питер, 2000. – 336 с.
118. *Милюска Й.* Идентичность женщин и мужчин в жизненном цикле / Й. Милюска // Социология. – 1999. – Серия 11. – № 4. – С. 102–114.
119. *Митина О. В.* Факторный анализ для психологов / О. В. Митина, И. Б. Михайловская. – М. : Учеб.-метод. коллектор “Психология”, 2001. – 169 с.
120. *Москаленко В. В.* Культурно-діяльнісна концепція соціалізації особистості (методологічний аспект) / В. В. Москаленко // Актуальні проблеми психології. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 1999. – Вип. 19. – С. 153–161.
121. *Москаленко В. В.* Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб’єктній парадигмі / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2009. – № 5 (37). – С. 35–48.
122. *Москаленко В.* Теоретико-методологічні підходи у дослідженні особливостей соціального образу / В. Москаленко, О. Міщенко // Соціальна психологія. – 2010. – № 3 (41). – С. 3–19; № 4 – С. 3–16.
123. *Москаль Ю.* Ідентифікація та ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу / Ю. Москаль // Психологія і суспільство. – 2006. – № 1. – С. 96–112.
124. *Московичи С.* Век толп: исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
125. *Мудрик А. В.* Социализация человека : [учеб. пособие для вузов] / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
126. *Мухина В. С.* Проблемы генезиса личности / В. С. Мухина. – М.: Изд-во МГПИ, 1985. – 378 с.

127. *Мяленко В. В.* Соціально-психологічні механізми фінансової поведінки молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / В. В. Мяленко. – К., 2008. – 193 с.
128. *Найдьонова Л. А.* Поділений досвід як онтологічна основа рефлексивного капіталу територіальної спільноти / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – С. 62–76.
129. *Найдьонова Л.* Психологічне благополуччя людини [Електронний ресурс] / Л. Найдьонова // Директор школи. Україна. – 2008. – 26 лютого. – Режим доступу : <http://www.pleyady.kiev.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=1008>
130. *Налчаджян А. А.* Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) [Электронный ресурс] / А. А. Налчаджян. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1988. – Режим доступа: <http://ethnopsyhology.narod.ru/libr/N/nalchajan/nalchjan-adapt.htm>
131. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К. : Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
132. *Наследов А. Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
133. Настольная книга практического психолога [Электронный ресурс] / сост. С. Т. Посохова, С. Л. Соловьева. – М. : АСТ : Хранитель ; СПб : Сова, 2008. – 671 с. – Режим доступа : <http://testoteka.narod.ru/lichn/1/41.html>
134. *Нечипоренко О. В.* Сельское население и реформы аграрной сферы: адаптация или деградация / О. В. Нечипоренко // Социологические исследования – 2009. – № 6 (302). – С. 57–66.
135. *Никифоров Л. В.* Город и село: особенности интеграции в советский и постсоветский периоды / Л. В. Никифоров, Т. Е. Кузнецов // Журнал исследований социальной политики. – 2007. – Т. 5. – № 2. – С. 179–200.
136. *Ожигова Л. Н.* Гендерная идентичность личности и смысловые механизмы ее реализации : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.01 / Л. Н. Ожигова. – Краснодар, 2006. – 20 с.
137. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Вплив міграційних процесів на поведінкові прояви особистості / Л. Е. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць: Серія: Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 13. – С. 3–15.

138. *Орбан-Лембрик Л.* Специфіка міжособистісної та міжгрупової взаємодії в умовах міграції / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 5 (31). – С. 68–80.
139. *Орбан-Лембрик Л.* Феномен групи в соціальній психології: від старого знання до нового / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 6 (20). – С. 72–94.
140. *Павленко В. И.* Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. И. Павленко // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 135–142.
141. *Павленко В. Н.* Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе / В. Н. Павленко, Н. Н. Корж // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 1. – С. 75–88.
142. *Панченко Т.* Ієрархія територіальних ідентичностей як основа політичної культури субсидіарної демократії / Т. Панченко // Політичний менеджмент. – 2010. – № 6. – С. 90–99.
143. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева]; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
144. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб. : СПбГУП, 2003. – 592 с.
145. *Паршина Т. О.* Структурная модель социально-психологической адаптации человека / Т. О. Паршина // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 100–106.
146. *Петренко В. Ф.* Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – 3-е изд. – М. : Эксмо, 2010. – 480 с. – (Психологическое образование).
147. *Петровский В. А.* Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский / Рос. открытый ун-т. – М. : Горбунок, 1992. – 224 с.
148. *Пирогов С. В.* Социология города. Конспект лекций [Электронный ресурс] / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. – 181 с. – Режим доступа : www.ecsoman.edu.ru/images/pubs.
149. *Позняк Д. В.* Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступня канд. психол. наук : 19.00.05 / Д. В. Позняк / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2004. – 20 с.
150. *Помиткіна Л.* Психологічні особливості становлення у студентів життєвої позиції особистості / Л. Помиткіна // Соціальна психологія. – 2010. – № 5. – С. 130–137.

151. *Попов М. Е.* Социокультурная идентичность советского человека : опыт формирования надэтнической общности / М. Е. Попов // Толерантность и проблема идентичности. – Ижевск, 2002. – Т. 9. – Вып. 4. – С. 26–31.
152. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1999. – 131 с.
153. *Правдивець Н. О.* Теоретична модель феномену ідентичності особистості / Н. О. Правдивець // Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць. – К. : АСК, 2010. – Т. 1. – Ч. 27. – С. 137–145.
154. Практикум по возрастной психологии : учеб. пособие / [под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко]. – СПб. : Речь, 2002. – 694 с.
155. *Присяжнюк Ю. П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства / Ю. П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23–33.
156. Проблемы жизненного самоопределения молодежи (опыт прикладного исследования) / ред. И. О. Мартынюк. – К. : Наук. думка, 1993. – 118 с.
157. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
158. *Реан А. А.* Психология личности: социализация, поведение, общение / А. А. Реан. – М. : Эксмо, 2007. – 407 с.
159. *Рогов Е. И.* Настольная книга практического психолога : учеб. пособие: в 2 кн. / Е. И. Рогов. – [3-е изд.] – М. : Владос, 2001. – Кн. 1: Система работы с детьми разного возраста. – 384 с.
160. *Розум С. И.* Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 364 с.
161. *Румянцева П. В.* Гендерная идентичность / П. В. Румянцева // Практикум по гендерной психологии И. К. Клецина. – СПб. : Питер, 2003. – С. 171–178.
162. *Рывкина Р.* Социология села / Р. Рывкина // Социология в России / [под ред. В. А. Ядова]. – М. : Ин-т социологии РАН, 1998. – С. 144–156.
163. *Савельев Д. И.* Психологическое содержание кризиса идентичности личности [Электронный ресурс] / Д. И. Савельев // Психология. – С. 276–283. Режим доступа : ftp://lib.herzen.spb.ru/text/savelyev_116_276_283.pdf.
164. *Сагитова Л. В.* Региональная идентичность: социальные детерминанты и конструктивистская деятельность СМИ (на примере Республики Татарстан) [Электронный ресурс] / Л. В. Сагитова // Центр и региональные идентичности / [под ред. В. Гельмана, Т. Хопфа]. – СПб. : Летний сад, 2004. – Режим доступа : www.ethnonet.ru/lib/1003-01.html.

165. *Самошкина И. С.* Территориальная идентичность как социально-психологический феномен: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / И. С. Самошкина – М., 2008. – 187 с.
166. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 204 с.
167. *Семенова Т. В.* Городская ментальность: социально-психологическое исследование / Т. В. Семенова : монография. – Самара : СГПУ, 2008. – 354 с.
168. *Семків І. І.* Адаптація методики “Портрет цінностей” (Portrait values questionnaire) / І. І. Семків // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки / [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2009. – Вип. 26 (50). – Ч. 2. – С. 289–294.
169. *Сингаївська І. В.* Комунікативний тренінг як засіб адаптації першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі [Електронний ресурс] / Сингаївська І. В. // Вісник психології і педагогіки – Режим доступу : http://www.psyh.kiev.ua/index.php?title=Сингаївська_І.В.
170. *Скотт Дж.* Оружие слабых: обыденные формы сопротивления крестьян / Дж. Скотт // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник / под ред. В. Данилова, Т. Шанина. – М. : Аспект-Пресс, 1996. С. 26–59.
171. *Слюсаревський М. М.* “Ми” і “Я” в сучасному світі. Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
172. *Смакотина Н. Л.* Национально-культурная идентичность молодежи: социологический метод оценки / Н. Л. Смакотина, Н. А. Хвыля-Олинтер // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – № 2. – С. 59–79.
173. *Смелзер Н.* Социология : [пер. с англ.] / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
174. *Смирнов В. А.* Основные концепции молодости в западной социологии / В. А. Смирнов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2010. – № 3. – С. 205–219.
175. *Сокурянская Л. Г.* Трансформация пространства идентичностей студенческой молодежи : теоретический и эмпирический анализ / Л. Г. Сокурянская // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Вип. 15. – С. 616–622.
176. *Солдатова Е. Л.* Эго-идентичность в нормальных кризисах развития / Е. Л. Солдатова // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 75–84.

177. *Сорокин П. А.* Система социологии / П. А. Сорокин. – М. : Астрель, 2008. – 1008 с.
178. Социальная идентичность и изменение ценностного сознания в кризисном обществе / [отв. ред. Шматко Н. А.]. – М. : Ин-т социологии РАН, 1992. – 70 с.
179. *Старовойтова І. І.* Ідентифікація в соціальному пізнанні : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.02 “Діалектика і методологія пізнання” / І. І. Старовойтова; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. шинського. – О., 1999. – 180 с.
180. *Стефаненко Т. Г.* Изучение идентификационных процессов в психологии и смежных науках [Электронный ресурс] / Т. Г. Стефаненко // Трансформация идентификационных структур. – Режим доступа : ecsocman.hse.ru/data/849/691/1219/001.STEFANENKO.pdf.
181. *Сушков И. Р.* Психологические отношения человека в социальной системе / И. Р. Сушков. – М. : Ин-т психологии РАН, 2008. – 412 с.
182. *Тард Г.* Мнение и толпа / Г. Тард // Психология толп. – М. : Ин-т психологии РАН ; КСП+, 1999. – 416 с. – (Б-ка социальной психологии).
183. *Татенко В. А.* О системной организации социально-психологических механизмов воздействия человека на человека / В. А. Татенко // Психология общения XXI век : 10 лет развития : материалы Междунар. конф. 8–10 октября 2009 г. : в 2-х т. Т.1. – М. ; Обинск : ИГ-СОЦИН, 2009. – С. 107–110.
184. *Титаренко Т. М.* Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
185. *Тоба М.* Чинники збереження та розвитку групових норм / М. Тоба // Соціальна психологія. – 2008. – № 1 (27). – С. 112–120.
186. *Торндайк Э.* Бихевиоризм / Э. Торндайк, Дж. Уотсон. – М. : АСТ, 1998. – 701 с.
187. *Туров И. С.* Городской образ жизни: теоретический аспект / И. С. Туров // Социологические исследования. – 1995. – №1. – С. 131–134.
188. *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Ф. Тьоніс. – К. : Дух і літера, 2005. – 259 с.
189. Урбанизация в формировании социокультурного пространства. – М. : Наука, 1999. – 285 с.
190. *Федоренко Ю.* Роль групповых норм у процесі регуляції поведінки особистості та групи / Ю. Федоренко // Соціальна психологія. – 2006. – № 6 (20). – С. 72–94.

191. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.
192. *Філатова Г.* Особливості формування образу “Ми” у вихованців школи-інтернату / Г. Філатова // Соціальна психологія. – 2006. – № 3 (17). – С. 89–94.
193. *Фільц О.* Психологія міста: соціально-психологічний “діагноз” спільноти Львова [Електронний ресурс] / О. Фільц. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/arhiv/filc.html>.
194. *Фрейд З.* Психология масс и анализ человеческого “Я” / З. Фрейд // Сигеле С. Преступная толпа, опыт коллективной психологии. – М. : КСП+, 1998. – 320 с.
195. *Фрейд З.* Тлумачення сновидінь [Електронний ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступу : www.gumer.info/bibliotek.../_TolkSnov_Index.php.
196. *Фромм Э.* Иметь или быть / Э. Фромм // Забытый язык. Иметь или быть? – М. : АСТ, 2009. – 444 с.
197. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1995. – 176 с.
198. *Хабермас Ю.* Историческое сознание и посттрадиционная идентичность. Западная ориентация ФРГ / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. Б. М. Скуратова] // Политические работы / сост. А. В. Денежкина. – М. : Праксис, 2005. – С. 114–136.
199. *Хазратова Н. В.* Включення студента до соціально-психологічного простору ВНЗ: типи особистісних проблем та консультативна робота з студентами / Н. В. Хазратова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №2. – С. 5–8.
200. *Хазратова Н. В.* Тренінг адаптації першокурсників до умов навчання у вищому навчальному закладі освіти (включення до соціально-психологічного простору організації) / Н. В. Хазратова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №5. – С. 27–31.
201. *Халитова А. Х.* Самоидентификация студенческой молодежи по тесту “Кто Я?” / А. Х. Халитова // Становление гражданского общества и демо-кратической политической системы в Российской Федерации. – Казань : Центр инновац. технологий, 2004. – С. 238–240.
202. *Хамзина Г. Р.* Кризис идентичности в постсоветском российском обществе / Г. Р. Хамзина // Социология / [под ред. Т. Г. Исламшиной и Ф. Г. Ялалова]. – Нижнекамск – Казань : Чишмэ, 2004. – С. 182–187.

203. *Цапок В. А.* Творчество. Философский аспект проблемы / В. А. Цапок. – Кишинев : Штиница, 1989. – 149 с.
204. *Циба В.* Феноменология социализации / В. Циба // Социальная психология. – 2009. – № 4 (36). – С. 21–31.
205. *Циганенко Г. В.* Социально-психологические механизмы политико-идеологического самовизначения молодежи : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Г. В. Циганенко. – К., 2005. – 236 с.
206. *Чигрин В. О.* Сельская молодежь: опыт комплексного социологического анализа : монография / В. О. Чигрин. – Мелітополь, 2006. – 384 с.
207. *Чистенко І. Г.* Міграція як соціальний та соціально-психологічний феномен / І. Г. Чистенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць : у 2 т. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Т. 2. – С. 177–181.
208. *Чорна Л. Г.* Рольова ідентичність: її локалізація серед інших видів ідентичності особистості / Л. Г. Чорна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 27(30). – С. 120–129.
209. *Шатохін А. М.* Соціологія села / А. М. Шатохін. – К. : Наук. світ, 2000. – 271 с.
210. *Шипилов А. В.* Иное города [Электронный ресурс] / А. В. Шипилов. – Режим доступа : www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2006/06/09/.../shipilov2/pdf.
211. *Штепа О. С.* Трансформація особистості у тренінгах особистісного зростання та способи її вимірювання / О. С. Штепа // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – № 3. – С. 53–57.
212. *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
213. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб. : Речь, 2000. – 416 с.
214. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. А. В. Толстых]. – М. : Флинта; МПСИ; Прогресс, 2006. – 341 с.
215. *Юнг К.* Аналитическая психология / Карл Юнг ; [пер. и ред. В. В. Зеленского]. – СПб. : Палантин, 1994. – 136 с.
216. *Ядов В. А.* Личность как объект и субъект социальных отношений [Электронный ресурс] / В. А. Ядов // Социология и современность. – 1976. – Т.1 – Режим доступа : ecsocman.hse.ru/text/16183335/.

217. Ядов В. А. О регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Социальная психология : хрестоматия : [учеб. пособие для студ. вузов]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 34–45.
218. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 14–20.
219. Ядов В. А. Социальная идентификация личности в условиях быстрых социальных перемен / В. А. Ядов // Социальная идентификация личности. Кн. 2. – М. : Ин-т социологии РАН, 1994. – С. 267–291.
220. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Психология самосознания : хрестоматия. – Самара : Бахрах – М., 2000. – С. 589–601.
221. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [наук. моногр.] / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.
222. Яницкий О. Социология города / О. Яницкий // Социология в России / под ред. В. А. Ядова. – М. : Ин-т социологии РАН, 1998. – С. 133–144.
223. Ярушкин Н. Н. Психологические механизмы социального поведения личности : монография / Н. Н. Ярушкин. – Самара : ПГСГА, 2010. – 236 с.
224. Abes E. S. Reconceptualizing the model of multiple dimensions of identity : the role of meaning-making capacity in the construction of multiple identities / E. S. Abes, S. R. Jones, M. K. McEwen // Journal of College Student Development. – 2007. – № 48. – P. 1–22.
225. Amiot C. E. Integration of social identities in the self : toward a cognitive-developmental model [Electronic resource] / C. E. Amiot, R. de la Sablonniere, D. J. Terry, J. R. Smith // Personality and Social Psychology Review. – 2007. – № 11. – P. 364–388. – Mode of access : www.mapageweb.umontreal.ca/delasabr/.../Amiot%20et%20al.,%202007.pdf
226. Baldwin J. M. The individual and society or psychology and sociology [Electronic resource] / J. M. Baldwin. – Boston : Richard G. Badger, 1911. – Mode of access : http://www.brocku.ca/MeadProject/Baldwin/Baldwin_1911/Baldwin_1911_toc.html
227. Berman A. The division into us and them as an universal social structure mind and human interaction / A. Berman, M. Berger, D. Gutmann // Trauma and Identity. – 2000. – Vol. 11. – № 1. – P. 53–75.
228. Bandura A. Social-learning theory of identificatory processes / A. Bandura // Handbook of Socialization Theory and Research. – Chicago, 1969. – P. 216–262.

229. *Bochner S.* The social psychology of cross-cultural relations / S. Bochner // Cultures in contact. – Oxford, 1982. – P. 5–44.
230. *Breakwell G. M.* Illegitimate group membership and inter-group differentiation / G. M. Breakwell // British Journal of Social and Clinical Psychology. – 1979. – № 18. – P. 141–149.
231. *Breakwell G. M.* Integrating paradigms, methodological implications / G. M. Breakwell // Empirical Approaches to Social Representations / eds. G. M. Breakwell, D. V. Canter. – Oxford : Clarendon Press, 1993. – P. 180–201.
232. *Brewer M. B.* The social self : on being the same and different at the same time / M. B. Brewer // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1991. – № 17. – P. 475–482.
233. *Deaux K.* Social identity [Electronic resource] / K. Deaux // Encyclopedia of Women and Gender – New York : Guilford, 2001. – Mode of access : www.utexas.edu/courses/.../identity.pdf
234. *Deaux K.* Reconstructing social identity / K. Deaux // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1993. – Vol. 19. – № 1. – P. 4–12.
235. *Doise W.* Social representation in personal identity / W. Doise // Social Identity. – New York : Free Press, 1988. – P. 13–25.
236. *Huddy L.* Context and meaning in social identity theory : a response to Oakes / L. Huddy // Political Psychology. – 2002. – № 23. – P. 825–838.
237. *Jarymowicz M.* Self-we-others schemata and social identifications / M. Jarymowicz // Social Identity. – New York : Free Press, 1988. – P. 44–52.
238. *Jenkins R.* Social identity (Key ideas) / R. Jenkins. – London : Routledge, 2008. – 256 p.
239. *Lazowick L.* On the nature of identification / L. Lazowick // Social Psychology / J. Abnorm. – 1995. – Vol. 51. – P. 175–183.
240. *Lederbogen F.* City living and urban upbringing affect neural social stress processing in humans / Lederbogen F., Haddad L., Kirsch P., Streit F., Tost H., Schuch P., Wüst S., Pruessner JC., Rietschel M., Deuschle M., Meyer-Lindenberg A. // Nature. – 2011. – Vol. 474. – P. 498 – 501.
241. *MacGarr L.* The rural community / L. MacGarr. – BiblioBazaar, LLC, 2008. – 260 p.
242. *Marcia J. E.* Development and validation of ego identity statuses / J. E. Marcia // Journal of Personality and Social Psychology. – 1966. – № 3. – P. 551–558.
243. *Marcia J. E.* Identity in adolescence [Electronic resource] / J. E. Marcia // Handbook of Adolescent Psychology / In J. Adelson (Ed.). – New York : Wiley – 1980. – P. 159–187. – Mode of access : egitim.baskent.edu.tr/.../marcia_identity.pdf

244. *Mead G. H.* The social self [Electronic resource] / G. H. Mead // *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods.* – 1913. – №10. – P. 374–380. – Mode of access : www.marxists.org/reference/subject/.../us/mead3.htm.
245. *Miller N. E.* Social learning and imitation / N. Miller, J. Dollard. – New Haven, 1941. – 365 p.
246. *Pretty G.* Psychological sense of community and its relevance to well-being and everyday life in Australia / G. Pretty // *The Australian Community Psychologist.* – 2007. – Vol. 19. – № 2. – P. 6–25.
247. *Sarason S. B.* The psychological sense of community : prospects for a community psychology / S. B. Sarason. – San Francisco : Jossey-Bass, 1988. – 290 p.
248. *Stets J. E.* Identity theory and social identity theory / J. E. Stets, P. J. Burke // *Social Psychology Quarterly.* – 2000. – Vol. 63. – № 3. – P. 224–237.
249. *Tajfel H.* Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2010. – 528 p.
250. *Taylor D. M.* Theories of intergroup relations : international social psychological perspectives [Electronic resource] / Donald M. Taylor and Fathali M. Moghaddam. – 2-nd ed. – 1994. – Mode of access : <http://books.google.com/books?id=>.
251. *Turner J. C.* Social comparison and social identity: some prospects for intergroup behaviour / J. C. Turner // *European Journal of Social Psychology.* – 1975. – № 5. – P. 5–34.
252. *Turner J. C.* Towards a cognitive redefinition of the social group / J. C. Turner // *Social Identity and Intergroup Relations* / H. Tajfel. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2010. – Chapter 1. – P. 15–40.
253. *Waterman A.* Identity development from adolescence to adulthood / A. Waterman // *DevelPsychol.* – 1982. – Vol. 18. – № 3. – P. 341–358.
254. *Wirth L.* Urbanism as a way of life [Electronic resource] / L. Wirth // *American Journal of Sociology.* – Chicago. – 1938. – Vol. 44. – № 1. – Mode of access : www.sociol.unimi.it/docenti/semi/.../Wirth%20-%20Urbanism.pdf.

ДОДАТКИ
Додаток 1
РЕЗУЛЬТАТИ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ “ОБРАЗ СІЛЬСЬКОЇ І МІСЬКОЇ
МОЛОДІ”, “ОБРАЗ СІЛЬСЬКОЇ І МІСЬКОЇ ГРОМАДИ”

Таблиця 1.1.

Результати контент-аналізу “Образ сільської і міської молоді”

№ пор.	Категорії, що описують сільську молодь	Час-тота	Категорії, що описують міську молодь	Час-тота
1.	працьовиті	48	гарно вдягнені, модні	34
2.	фізично сильні	36	ліниві	26
3.	невимогливі до одягу, неохайний зовнішній вигляд	34	наполегливі, цілеспрямовані	26
4.	добрі	32	байдужі до життя інших, до оточення	24
5.	неосвічені, нешироке світобачення	28	нахабні, грубі	22
6.	наївні, довірливі, відкриті, щирі	22	невиховані	20
7.	дружелюбні	20	люблять погуляти, розбещені	20
8.	прості	18	розумні	18
9.	прагнуть більшого, кращого; цілеспрямовані; знають, чого хочуть у житті	18	лицеміри, хитрі	18
10.	виховані	18	освічені	16
11.	комунікабельні, легкі у спілкуванні, компанійські	18	економлять свій час, планують, розсудливі, пунктуальні (організовані)	16
12.	красиві зовні (загорілі, білозуба усмішка, коротко стрижені мають світле волосся, худі)	18	беруть хабарі, корисливі	14
13.	україномовні	16	зарозумілі	14
14.	сором'язливі	16	самовпевнені, упевнені в собі	14
15.	енергійні, активні	16	погані звички	13
16.	погані звички (пияцтво, паління)	16	російськомовні	13
17.	невиховані	14	комунікабельні, розкомплексовані	12
18.	веселі	14	креативні	12
19.	розумні	14	інтелегентні, ввічливі	10
20.	відповідальні	12	амбітні	10
21.	підтримують традиції	10	веселі	9
22.	тихі, спокійні, урівноважені	10	відповідальні	9
23.	розсудливі, організовані	8	усе роблять заради власного задоволення, егоїсти	9
24.	бідні	6	добрі	8
25.	емоційні, метушливі	6	мають підтримку, зв'язки	6
26.	женуться за модою	6	представники молодіжної субкультури	4
27.	уважні	6	сучасні	4
28.	сильні духовно і морально	4	уважні, чуйні	4
29.	відпочивають на природі, люблять тварин, природу	4	тупі, обмежені	4
30.	замріяні, мрійливі	4	багаті	3
31.	самовпевнені	4	безвідповідальні	3
32.	роблять щось для громади, а не для власної користі	4	статні	2
33.	прямолінійні	2	прагнуть до фінансової незалежності	2
34.	толерантні	2	бліді	1
35.	неординарне мислення	2	худорляві	1
36.	щедрі	2	мають більше перспектив	1
37.	не палять	2	щедрі	1
38.	мають родину, декілька дітей	2	мають організаторські та лідерські якості	1
39.	цікавляться особистим життям інших	2	мрійливі	1
40.	неохочі до навчання	1		
41.	їздять на моторолері	1		
42.	просять допомоги у влади	1		

Таблиця 1.2

Результати контент-аналізу “Образ сільської і міської громади”

№ пор.	Категорії, що описують сільську громаду	Частота	Категорії, що описують міську громаду	Частота
1.	згуртовані, дружні	52	цікавить тільки власне життя, кожен сам за себе, один проти одного	36
2.	роботящі	38	освічені, цивілізовані, розумні, обізнані	24
3.	простодушні, відкриті, щирі	26	жорстокі, грубі, злі	24
4.	комунікабельні	20	ліниві	18
5.	добрі	18	нахабні, хами	16
6.	грубі, б'ються, лаються, невиховані	18	перш за все робота, зайняті	15
7.	все одне про одного знають, пліткарі, балакучі	16	нещирі, брехливі, хитрі	15
8.	допомагають одне одному (взаємодопомога)	15	прагнуть збагачення, багаті, велике значення надають грошам, корисливі	13
9.	веселі	12	жадібні	11
10.	деградація, недалекі, необізнані	12	самовпевнені, горді, амбітні	11
11.	щедрі	10	виховані	10
12.	сором'язливі	9	вміють і люблять розважатися, відпочивати	8
13.	чесні	6	добрі	6
14.	живуть одним днем, радіють кожній миті життя, беруть від життя все	6	високий рівень пристосованості до життя	6
15.	підтримують народні традиції	6	модні, елегантні, уважні до одягу	6
16.	виховані	5	креативні, експериментують	6
17.	поважають дорослих	4	організовані, дисципліновані	6
18.	здібні до науки, цінують освіту	4	веселі	5
19.	прихована злоба, всі проти одного	4	щедрі	4
20.	стійкі	4	прямолінійні	4
21.	старіння громади	3	балакучі	4
22.	головне - сім'я та власне господарство	3	відпочивають на свіжому повітрі	2
23.	корисливі	2	погані звички	2
24.	пияцтво	2	досягають мети будь-якими шляхами, цілеспрямовані, прагнуть вершин	2
25.	бідні	2	зіпсовані розвитком техніки	2
26.	привітні	2	поважають старших	1
27.	відповідальні	2	допомагають	1
28.	релігійні	2	тупіші	1
29.	легкокеровані	2	не мають мети в майбутньому	1
30.	кмітливі	1	згуртовані	1
31.	властивий принцип «моя хата скраю»	1	спрямовують інших	1
32.	фізично сильні	1	відпочинок і робота чітко відокремлені	1
33.	недостатньо забезпечені технікою	1	цинічні	1
34.	уміють розслабитись	1	далекоглядні	1
35.	намагаються виглядати розумними	1	незадоволені життям	1
36.	розумні	1	розбещені	1
37.	україномовні	1	гарні	1
38.	здоровий спосіб життя	1	впевнені	1
39.	поступовий переїзд до міста	1	духовні	1
40.	мало говорять	1	пихаті, марнославні	1
41.	чуйні	1	акуратні	1
42.	активні	1	зосереджені	1
43.	сміливі	1	не змінюють свої звички	1
44.	організовані	1	серйозні	1
45.	безробітні	1	нерелігійні	1
46.	консервативні	1	не підтримують традиції	1
47.	аскетичні	1		
48.	малочисельність громади	1		

Додаток 2

СКОРОЧЕНИЙ ВАРІАНТ ІНТЕРВ'Ю ЗА СТАТУСАМИ ІДЕНТИЧНОСТІ

1. У мене в житті був період, коли я намагався зробити вибір між двома зовсім різними професіями.
2. Я вважаю за краще не брати шлюбу.
3. Мої погляди на батьківство схожі на погляди моїх батьків.
4. Мене дуже хвилює проблема конфлікту між шлюбом і кар'єрою.
5. Я віруюча людина.
6. Політика важлива для мене на даний момент.
7. Я погоджуюсь з думкою, що головна роль жінки – бути матір'ю та дружиною.
8. Я дуже пишаюся своєю етнічною групою і її досягненнями.
9. Я беру активну участь у діяльності своєї громади (свого села чи міста).
10. Вибір між двома професіями був важким для мене.
11. Стосунки моїх батьків у шлюбі є зразковими для мене (Мені хотілося б, щоб моє сімейне життя було схоже на сімейне життя моїх батьків).
12. Мені подобається батьківська поведінка в моїй сім'ї (виконання батьківських ролей).
13. Мої батьки вдало розв'язують конфлікт між шлюбом і кар'єрою.
14. Я проявляю активність у релігійному плані.
15. Мої політичні погляди збігаються з політичними уподобаннями моїх батьків.
16. Я підтримую думку, що головна роль чоловіка – заробляти гроші і забезпечувати свою родину.
17. Якби я мав таку можливість, я із задоволенням змінив би свою етнічну групу.
18. Я хотів би бути членом іншої громади.
19. Мої батьки мали певні плани щодо моєї майбутньої професії.
20. Мої погляди на сімейне життя збігаються з поглядами моєї коханої людини.
21. Я хотів би, щоб моя батьківська поведінка була схожа на поведінку моїх батьків.
22. Я хотів би розв'язувати конфлікт між шлюбом і кар'єрою в той самий спосіб, у який це роблять мої батьки.
23. Я відчуваю, що остаточно визначився у своєму релігійному виборі.
24. Вважаю себе політично обізнаною людиною.
25. Моє розуміння ролі чоловіка/жінки в суспільстві збігається з тим, як виконують ці ролі мої батьки.
26. Проблеми моєї етнічної групи є серйозними для мене.
27. Я прагну якомога більше бути схожим на представників своєї громади (свого села чи міста).
28. Мій вибір професії відповідає прагненням і бажанням моїх батьків щодо моєї майбутньої професії.
29. Я вважаю шлюб джерелом невдоволення та розчарувань.
30. Мої погляди на батьківство збігаються з поглядами моєї коханої людини.
31. Мої погляди на питання конфлікту між шлюбом і кар'єрою збігаються з поглядами моєї коханої людини.
32. Для мене важливі релігія і віра взагалі.
33. Я відчуваю задоволення, коли беру участь у політичних акціях.
34. Вважаю, що мої погляди на роль чоловіка і жінки в суспільстві вже сформувалися і залишаються стабільними.
35. Я беру активну участь у заходах, що безпосередньо стосуються моєї етнічної належності.
36. У майбутньому я планую стати членом іншої громади.

Додаток 4
СЕМАНТИЧНИЙ ДИФЕРЕНЦІАЛ
(“Образ сільської молоді”, “Образ міської молоді”, “Образ міських жителів”)

Інструкція: *Оцініть, яка характеристика в кожній парі точніше описує сільську молодь (міську молодь / міських жителів), і відмітьте цифру, що відповідає мірі прояву цієї риси*

1.	Працьовиті	2 1 0 1 2	Ліниві
2.	Замкнуті, відлюдкуваті	2 1 0 1 2	Товариські, дружелюбні
3.	Фізично сильні	2 1 0 1 2	Фізично слабкі
4.	Гарно вдягнені, модні	2 1 0 1 2	Невимогливі до одягу, неохайно одягнені
5.	Неосвічені	2 1 0 1 2	Освічені
6.	Мають перспективи	2 1 0 1 2	Не мають перспектив
7.	Хитрі, нещирі	2 1 0 1 2	Відкриті, щирі
8.	Невиховані	2 1 0 1 2	Виховані
9.	Добрі	2 1 0 1 2	Злі
10.	Самовпевнені, амбітні	2 1 0 1 2	Сором'язливі, невпевнені
11.	Україномовні	2 1 0 1 2	Російськомовні
12.	Цілеспрямовані, наполегливі	2 1 0 1 2	Безініціативні
13.	Погані звички, пияцтво	2 1 0 1 2	Здоровий спосіб життя
14.	Енергійні, активні	2 1 0 1 2	Пасивні, бездіяльні
15.	Бідні	2 1 0 1 2	Багаті
16.	Люблять розважатися	2 1 0 1 2	Займаються серйозними справами
17.	Творчі, новатори	2 1 0 1 2	Консервативні
18.	Уважні, чуйні	2 1 0 1 2	Байдужі
19.	Сумні	2 1 0 1 2	Веселі
20.	Мають зв'язки, підтримку	2 1 0 1 2	Не мають зв'язків, підтримки
21.	Відповідальні	2 1 0 1 2	Безвідповідальні
22.	Підтримують традиції	2 1 0 1 2	Не підтримують традиції
23.	Спокійні, урівноважені, стримані	2 1 0 1 2	Емоційні, метушливі
24.	Щедрі	2 1 0 1 2	Жадібні, корисливі
25.	Згуртовані	2 1 0 1 2	Роз'єднані
26.	Цікавляться життям інших	2 1 0 1 2	Байдужі до життя інших
27.	Перш за все робота, кар'єра	2 1 0 1 2	Перш за все сім'я і родина

Додаток 5

ОПИТУВАЛЬНИК “ОСОБИСТІСНА І СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ”

В. Урбанович [111, с. 146–149]

Запропонований опитувальник дає змогу визначити рівень особистісної і соціальної ідентичності, розпізнати перші ознаки конфлікту людини із собою і зі своїм соціальним оточенням.

При цьому під особистісною ідентичністю розуміється самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних рис індивіда; під соціальною ідентичністю – самовизначення в термінах належності до певної соціальної групи.

Важливо вчасно визначити як наближення людини до цієї кризи, так і сам факт її переживання. На це і спрямована запропонована методика, що дає змогу визначити, наскільки і в яких сферах у людини існує дисонанс із собою і з соціальним оточенням. Опитувальник дає змогу здійснити аналіз особистісної і соціальної ідентичності за такими шкалами: 1) робота; 2) матеріальний стан; 3) внутрішній світ; 4) здоров'я; 5) сім'я; 6) оточення; 7) майбутнє; 8) суспільство.

Кожній позиції відповідає 12 тверджень опитувальника. Позитивна відповідь на кожне твердження оцінюється в один бал і загалом підвищує показник особистісної та соціальної ідентичностей, почуття самототожності.

Інструкція: Прочитайте приведенные ниже утверждения и отметьте номера тех из них, которые соответствуют Вашему нынешнему состоянию и восприятию себя и окружающего социального мира.

1. Я имею ясное представление о сути моей работы и ее целях.
2. Я имею четкое представление о своем нынешнем материальном положении.
3. Я постоянно развиваю себя различными способами.
4. Я вполне удовлетворен состоянием своего здоровья.
5. На сегодняшний день моя семейная ситуация меня вполне удовлетворяет.
6. Я искренне интересуюсь мнением и точкой зрения других людей.
7. Я знаю свои главные цели в жизни.
8. Меня вполне устраивает мой социальный статус в обществе.
9. Моя служба (работа) помогает мне в достижении моих жизненных целей.
10. Мне удается придерживаться рамок своего бюджета.
11. Я регулярно читаю прессу и интересуюсь новостями.
12. Я регулярно бываю на осмотрах у врача и проверяю состояние своего здоровья.

13. Я понимаю значение семьи для себя.
14. Меня интересуют чужие заботы и проблемы.
15. Я последовательно, настойчиво и энергично стремлюсь к достижению своих главных целей в жизни.
16. Моя профессия достаточно уважаема в обществе.
17. Я имею четкое представление о своих перспективах по работе (службе).
18. Я знаю, какие меры необходимо предпринять для улучшения моего материального положения.
19. Я регулярно читаю литературные произведения.
20. Я регулярно занимаюсь физкультурой.
21. Я уделяю достаточно времени своей семье.
22. Мое мнение интересует других людей.
23. Я знаю, когда примерно осуществляются мои жизненные цели (в соответствии с моим жизненным планом).
24. Меня практически все устраивает в окружающей меня социальной действительности.
25. Я буду работать (служить) в этой сфере деятельности через пять лет.
26. Для того чтобы поддержать свое материальное положение, я часто беру в долг.
27. Я посещаю учебные мероприятия и специальные курсы.
28. Я сплю достаточно время ежедневно.
29. У членов моей семьи есть общие увлечения.
30. Я умею слушать других.
31. У меня имеется анализ факторов и условий, способствующих достижению моих жизненных целей.
32. Меня волнует все, что происходит в нашем современном обществе.
33. Я буду работать (служить) в этой сфере деятельности через 10 лет.
34. Меры, которые я предпринимаю для улучшения моего материального положения, вполне реальны.
35. Я участвую в разнообразной совместной деятельности, способствующей моему личностному развитию.
36. Мое питание достаточно, регулярно и сбалансированно.
37. Я хорошо знаю членов своей семьи – их потребности, мнения, желания, позиции.
38. Я умею ценить тех людей, с кем общаюсь.
39. У меня есть анализ факторов и условий, препятствующих достижению моих жизненных целей.

40. Меня волнует, в каком направлении развивается наше современное общество.
41. Я достаточно воодушевлен и мотивирован для этой работы (службы).
42. Мое материальное положение меня вполне устраивает.
43. У меня есть план личностного развития.
44. Я употребляю алкоголь умеренно.
45. Я могу создать в своей семье открытую и душевную атмосферу.
46. Я стремлюсь развивать людей, с которыми общаюсь.
47. Я знаю критические пункты (“узкие места”) на пути к достижению моих жизненных целей.
48. Сегодня мне живется лучше, чем 10 лет назад.
49. В будущем я найду в себе достаточно воодушевления и мотивации, опираясь главным образом на свой личный потенциал.
50. Я уверен в том, что знаю, как сделать свое материальное положение лучше.
51. Я настойчив в реализации плана моего личностного развития.
52. Я человек некурящий.
53. Я уверен в надежности моих семейных условий.
54. Я стремлюсь понимать людей, с которыми общаюсь.
55. Я знаю, что мне нужно и в какой степени для достижения моих жизненных целей.
56. Сегодня мне живется лучше, чем пять лет назад.
57. Я получаю внутреннее удовлетворение от своей нынешней работы (службы).
58. Мои потребности и возможности оптимизированы и уравновешены.
59. Время от времени я совершенствую план моего личностного развития.
60. В моем ежедневном рационе вполне достаточно свежих овощей и фруктов.
61. Я способен не только “брать” от семьи, но и “давать” ей.
62. Я забочусь о поддержании дружеских отношений.
63. При движении к моим главным жизненным целям я полагаюсь главным образом на себя.
64. У меня вполне достаточно возможностей, позволяющих влиять на развитие процессов в современном обществе.
65. Я знаю, что необходимо сделать, чтобы моя работа (служба) в ближайшие годы отвечала моим личным потребностям и моей жизненной философии.

66. Я способен на радикальные шаги по улучшению своего материального положения.
67. Я знаю, как мне реализовать мои потребности в личностном развитии.
68. Я достаточно двигаюсь в течение дня.
69. Я могу создать надежные и благоприятные условия для своей семьи.
70. С моей точки зрения, у меня достаточно друзей и приятелей.
71. Я готов в полной мере использовать имеющиеся возможности, позволяющие достичь моих жизненных целей.
72. Я уделяю достаточно времени и внимания размышлениям над проблемами современного общества.
73. Положительные и отрицательные стороны моей нынешней работы (службы) вполне уравновешены и компенсированы.
74. Я могу полагаться на помощь окружающих в улучшении моего материального положения.
75. Я знаю, как управлять своим душевным состоянием.
76. Я веду здоровый образ жизни.
77. Я знаю, как развивать свою семейную жизнь.
78. Я учитываю мнение и точку зрения других людей.
79. Я готов нейтрализовать действие факторов и условий, препятствующих достижению моих жизненных целей.
80. Я знаю, в каком направлении развивается общество, в котором живу.
81. Моя работа (служба) меня вполне удовлетворяет, соответствует моим материальным запросам и духовным интересам.
82. Я имею четкое представление о том уровне материального положения, который необходим мне и моей семье.
83. Я знаю свои внутренние возможности.
84. У меня есть личный план своего физического совершенствования.
85. Я стремлюсь к установлению хороших взаимоотношений со своими родителями и родственниками.
86. В своей жизнедеятельности я нуждаюсь в окружающих.
87. Я готов к возможному и необходимому пересмотру моих жизненных целей (особенно в условиях их нереальности).
88. Я разделяю ценности, на которых базируется современное общество.
89. Я вижу социальную значимость и необходимость моей работы (службы).
90. Я могу быть максимально целеустремленным, активным и настойчивым в улучшении своего материального положения.
91. Я достаточно времени пребываю один, наедине со своими мыслями.

92. Я настойчив в реализации личного плана своего физического совершенствования.

93. Я стремлюсь к установлению хороших взаимоотношений с родителями и родственниками супруга (супруги).

94. Я считаю, что окружающие нуждаются во мне.

95. Стремление к достижению моих жизненных целей является важной составляющей моей жизнедеятельности.

96. Я нашел свое место в современном обществе.

Обработка результатов: каждый утвердительный ответ оценивается в один балл. Подсчитайте баллы в соответствии со следующим ключом:

– *Моя служба (работа):* 1, 9, 17, 25, 33, 41, 49, 57, 65, 73, 81, 89.

– *Мое материальное положение:* 2, 10, 18, 26, 34, 42, 50, 58, 66, 74, 82, 90.

– *Мой внутренний мир:* 3, 11, 19, 27, 35, 43, 51, 59, 67, 75, 83, 91

– *Мое здоровье:* 4, 12, 20, 28, 36, 44, 52, 60, 68, 76, 84, 92.

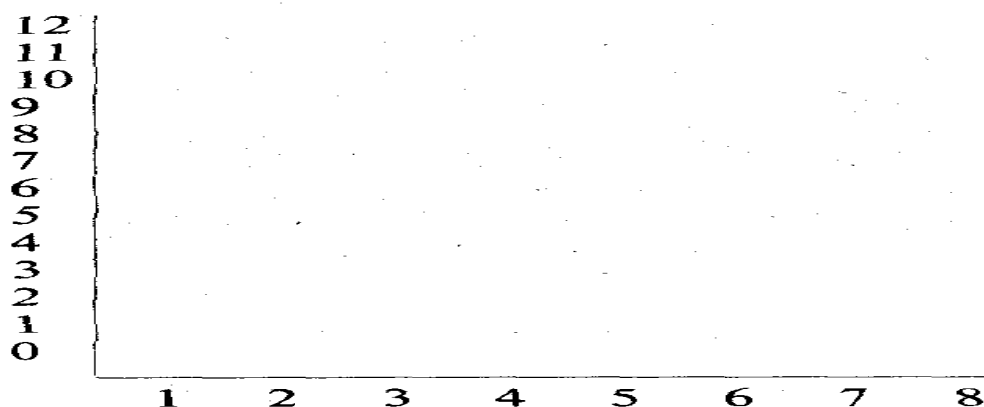
– *Моя семья:* 5, 13, 21, 29, 37, 45, 53, 61, 69, 77, 85, 93.

– *Мои отношения с окружающими:* 6, 14, 22, 30, 38, 46, 54, 62, 70, 78, 86, 94.

– *Мое будущее:* 7, 15, 23, 31, 39, 47, 55, 63, 71, 79, 87, 95.

– *Я и общество, в котором живу:* 8, 16, 24, 32, 40, 48, 56, 64, 72, 80, 88, 96.

Определение индивидуального профиля личностной и социальной идентичности производится по ключевой таблице, где отражаются набранные баллы по приведенным восьми позициям.

Додаток 6

ОПИТУВАЛЬНИК “КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ” Е. ЕРІКСОНА

(у модифікації Г. і Е. Амінієвих, 2000) [94, с. 463–464]

Опитувальник дає змогу діагностувати прояви кризи ідентичності. Він містить 18 тверджень і 4 шкали: негативна ідентичність (НІ), зіпсована ідентичність (ЗІ), стадії кризи ідентичності (СКІ), невроз кризи ідентичності (НКІ).

Інструкція: Вам пропонується ряд утверджень, прочтите их. Если это утверждение подходит (“да, верно”), то ставите 2 балла, если утверждение подходит, но не точно (“скорее верно”), то ставите 1 балл, а если утверждение совсем не относится к Вам (“нет, неверно”), то ставите 0 баллов

Утверждения	Балл
1. У тебя нет достаточных способностей, чтобы добиться успеха за счет знаний или таланта (НІ)	
2. Не все люди талантливы, а красиво жить хочется всем (НІ)	
3. Твои друзья плохо учатся и ничего еще не добились, но они искренне уважают тебя (НІ)	
4. Учителя в школе считали (считают) тебя неспособным, посредственным (ЗІ)	
5. Родители не верят, что ты сможешь чего-то добиться в жизни (ЗІ)	
6. Друзья не видят в тебе ум или талант (ЗІ)	
7. Бывает, ты чувствуешь себя невезучим, неудачником (СКІ)	
8. Ты знаешь, что твоих способностей недостаточно, чтобы успеть освоить новое (СКІ)	
9. Ты имеешь о себе правильное представление, что не способен действовать как надо (СКІ)	
10. Ты не веришь, что сможешь чего-либо добиться в жизни (СКІ)	
11. Ты сомневаешься в своих знаниях, чтобы устроить свою жизнь (НКІ)	
12. Временами ты бываешь подавленным (НКІ)	
13. Иногда возникают мысли для чего ты живешь (НКІ)	
14. С каждым днем ты чувствуешь рост эмоционального напряжения, когда задумываешься о том, как жить дальше (НКІ)	
15. Ты боишься, что не сможешь обеспечить себя и родителей (НКІ)	
16. Временами ты не знаешь, как жить дальше (НКІ)	
17. Ты переживаешь “для чего жить” (НКІ)	
18. Ты силичишься понять “зачем жить” (НКІ)	

Додаток 7

ОПИТУВАЛЬНИК “СТАТУСИ ІДЕНТИЧНОСТІ” ДЖ. МАРСІА (модифікація Г. і Е. Амінєвих, 2000) [94, с. 457–462]

Опитувальник містить 86 тверджень і дає змогу діагностувати 4 статуси ідентичності: досягнута ідентичність (ДІ), мораторій (МР), передчасна зупинка (ПЗ), дифузія ідентичності (ДИФ). Крім того, опитувальник діагностує способи досягнення ідентичності: засвоєна ідентичність (ЗІ), конструйована ідентичність (КІ).

Інструкція: Вам пропонується ряд запитань і тверджень, прочитайте їх. Якщо це твердження підходить (“да, верно”), то ставите 2 бали, якщо твердження підходить, але не точно (“скорее верно”), то ставите 1 балл, а якщо твердження взагалі не стосується до вас (“нет, неверно”), то ставите 0 баллів.

Вопросы и утверждения	Балл
1. Были ли у тебя периоды, когда ты активно искал и примеривал на себя разные профессии? (ДІ)	
2. Когда-либо обсуждал ли ты вопрос, обязан или вынужден человек подчиняться государству? (ДІ)	
3. Раньше приходилось ли тебе активно читать и размышлять, существует ли Бог или нет? (ДІ)	
4. В своем прошлом задумывался ли ты над смыслом жизни человека и себя самого? (ДІ)	
5. Строг ли ты в выборе друзей? (ДІ)	
6. Размышлял ли ты над тем, как устроишь свою семейную жизнь? (ДІ)	
7. Ты выбрал сам лично и твердо остановился на выбранной профессии (ДІ)	
8. Ты убежден, что каждый человек вправе сам для себя решить, как строить свои отношения с государством и страной (ДІ)	
9. Ты пришел к мнению, что каждый человек сам решает вопрос о вере, и никого осуждать нельзя за его веру или неверие (ДІ)	
10. Ты полностью определился в смысле жизни: знаешь, к чему надо стремиться и что будешь делать (ДІ)	
11. Ты сам нашел настоящих друзей, которые разделяют твои взгляды и помогают тебе (ДІ)	
12. Ты твердо решил, какая у тебя будет семья, сколько детей, кто главный в семье (ДІ)	
13. Человек вправе делать “пробы и ошибки” (ДІ)	
14. Ты оптимистично смотришь в будущее (ДІ)	

15. Ты преуспеваешь (ДІ)	
16. У тебя ясное, предсказуемое поведение (ДІ)	
17. Ты колеблешься в своем выборе профессии (МР)	
18. Ты считаешь дискуссионным вопрос, обязан или вынужден человек подчиняться государству (МР)	
19. Ты серьезно думаешь, существует Бог или нет (МР)	
20. Ты постоянно размышляешь, каков смысл жизни человека и тебя самого (МР)	
21. Честно говоря, ты пытаешься понять, кто у тебя настоящие друзья, а кто просто приятели (МР)	
22. Ты с тревогой приглядываешься, какая у тебя будет семья (МР)	
23. Ты испытываешь мучительные переживания смысла жизни (МР)	
24. Ты не считаешь себя приспособленцем (конформистом), имеешь оппозиционные взгляды (МР)	
25. Ты озабочен философскими поисками (МР)	
26. Ты любопытен и интересуешься информацией как устроить жизнь (МР)	
27. Пока у тебя низкая самооценка (МР)	
28. Ты не любишь колебаться и выбрал профессию по совету родителей, по примеру друзей или из СМИ (ПЗ)	
29. Само собой разумеется, что каждый гражданин обязан служить своему государству, каким бы это государство ни было (ПЗ)	
30. Ты абсолютно уверен в том, что человек должен верить во что-то (ПЗ)	
31. Ты осуждаешь тех, кто копается в себе, в поисках смысла (ПЗ)	
32. В друзьях сомневаться – одиноким остаться (ПЗ)	
33. Всегда считал ерундой, фантазировать о семье: придет время, само по себе все устроится (ПЗ)	
34. Считаешь, что родители и друзья правильно посоветовали тебе профессию (ПЗ)	
35. Ты полностью доверяешь руководителям государства, осуждаешь оппозицию и не интересуешься политикой (ПЗ)	
36. Как принято в твоей семье, ты веришь в Бога (ПЗ)	
37. Ты полностью определился в жизненных планах по образцу значимых для тебя людей (ПЗ)	
38. Ты гордишься тем, что твои друзья сами находят тебя (ПЗ)	
39. У тебя есть примеры для подражания, как строить твою семью (ПЗ)	
40. Ты не понимаешь тех, кто переживает о смысле жизни (ПЗ)	
41. Если ты прав, ты умеешь от окружающих добиться своего (ПЗ)	
42. Иногда ты слишком быстро принимаешь решения (ПЗ)	
43. У тебя нормальная, хорошая самооценка (ПЗ)	

44. Тебя мало что тревожит (ПЗ)	
45. Тебе нравится советовать, как правильно себя вести (ПЗ)	
46. Ты не любишь резкие перемены, новизну (ПЗ)	
47. Ты не задумывался над выбором профессии, у тебя все как-то само по себе получилось (ДИФ)	
48. Ты видишь несовершенство законов и несправедливость, но не выработал и своих ценностей (ДИФ)	
49. Ты никогда не переживаешь, должен ли ты или не должен верить во что-нибудь (ДИФ)	
50. Ты не думал о тех, кто и зачемто ищет высший смысл (ДИФ)	
51. Ты не стремишься иметь или не иметь друзей (ДИФ)	
52. У тебя никаких мыслей не было о семье (ДИФ)	
53. Ты не уверен, что правильно выбрал профессию (ДИФ)	
54. Ты не интересуешься политикой и вместе с тем не доверяешь руководителям государства, поддерживаешь оппозицию (ДИФ)	
55. Тебе безразлично, верить или не верить в Бога (ДИФ)	
56. Считаешь, что жизнь твоя не складывается, не знаешь, ради чего живешь (ДИФ)	
57. Ты не знаешь, верить ли тем, кто называет себя твоими друзьями (ДИФ)	
58. Ты не считаешь нужным планировать как строить свою семью (ДИФ)	
59. Ты никогда не переживал, как определить смысл жизни (ДИФ)	
60. Временами у тебя бывает апатия, пессимизм, ты ничего не делаешь (ДИФ)	
61. У тебя не всегда получается конструктивно решать вопросы (ДИФ)	
62. Иногда ты злишься на людей, когда они заслуживают (ДИФ)	
63. Бывает, ты чувствуешь себя беспомощным и безнадежным (ДИФ)	
64. Интересуешься философией, темой смерти; случалось; сам желал смерти (ДИФ)	
65. Бывает, совершаешь необдуманные поступки (ДИФ)	
66. Иногда стремился к острым ощущениям (алкоголь, наркотики, секс и т.д.) (ДИФ)	
67. Ты мало веришь в себя (ДИФ)	
68. Тебе хорошо даются точные науки (ДИФ)	
69. Нравится поспорить и победить (ДИФ)	
70. Не любишь фотографироваться, смотреть в зеркало (ДИФ)	

Следующие утверждения оцени в процентах (из 100% насколько у тебя это есть)

Вопросы	%
71. Укажи, сколько процентов твоих убеждений, знаний дано тебе государством, школой, СМИ? (ЗІ)	
72. Сколько процентов решений принял ты сам ? (КІ)	
Обработка: $KKI=200*(KI-ZI)/(KI+ZI)$	
73. В скольких процентах ситуаций ты поступаешь свободно, по своему (Я-тип)	
74. В скольких процентах ситуаций ты соблюдаешь условности, правила и привычки? (МІ-тип)	
Обработка: $K Я-типу=200*(Я-Ми)/(Я+Ми)$	
75. В скольких процентах ситуаций в своих поступках и планах ты стремишься быть похожим на значимых для тебя людей? (СІ, соціальна ідентичність)	
76. В скольких процентах случаев ты стремишься сохранить свое лицо, свой имидж, оставаться самим собой (ОІ, особистісна ідентичність)	
Обработка: $KOI=200*(OI-CI)/(OI+CI)$	
77. В скольких процентах ситуаций ты активно стремишься к людям, предлагаешь им какие-то общие дела (КЕ, конструктивна енергія)	
78. В скольких процентах случаев тебе хочется побыть одному, люди тебя раздражают? (ДЕ, деструктивна енергія)	
Обработка: $KKE=200*(KE-DE)/(KE+DE)$	
79. В скольких процентах дней ты действуешь с осознанием долга и ответственности? (ДС, диференційована самосвідомість)	
80. В скольких процентах дней ты действуешь по стереотипу, не задумываясь о долге и ответственности? (ОС, ослаблена самосвідомість)	
Обработка: $KДС=200*(ДС-ОС)/(ДС+ОС)$	
81. В скольких процентах случаев ты позволяешь себе искренность, открытость, не опасаясь за последствия? (АУ, аутентичність)	
82. В скольких процентах случаев ты высказываешься и поступаешь не так, как хотел бы и как на самом деле чувствуешь? (НА, неаутентичність)	
Обработка: $KAC=200*(AU-NA)/(AU+NA)$	
83. В скольких процентах случаев у тебя возникали опасения, что ты теряешь свое Я, становишься похожим на общую массу людей? (ЗВ, загроза втрати ідентичності)	
84. На сколько процентов тебе безразлично, будешь ли ты уникальным или нет (ВУ, немає тривоги за можливу у ідентичності)	
Обработка: $ZBI=200*(ZB-VU)/(ZB+VU)$	

Додаток 8

ТЕСТ ЕГО-ІДЕНТИЧНОСТІ

(стандартизоване інтерв'ю Еріксона – Марсія, мінімізований варіант у модифікації Г. і Е. Амінєвих, 1995) [94, с. 465–466]

Опитувальник є мінімізованим варіантом тесту-опитувальника “Его-ідентичність”. Містить 16 тверджень, за оцінками яких виокремлюються 4 шкали: дифузна ідентичність, мораторій на досягнення ідентичності, передчасна ідентичність і досягнута ідентичність.

Інструкція: *Оцените, насколько Вы согласны с данными утверждениями, и поставьте баллы: 5 – да, 4 – скорее да, 3 – затрудняюсь ответить, 2 – скорее нет, 1 – нет*

№	Утверждения	Бал
1.	Я еще не нашел профессию, которая бы меня заинтересовала	
2.	Мои жизненные планы не определены	
3.	Я благодарен, что мне помогли определиться в жизни	
4.	У меня любимая профессия	
5.	Я не люблю строить планы	
6.	Я сомневаюсь, правильно ли я строю свои отношения	
7.	При выборе профессии я последовал примеру родителей, друзей	
8.	У меня сейчас вполне сложившиеся взгляды на жизнь	
9.	Меня в семье мало понимают	
10.	В моей семье вряд ли мне могут реально помочь	
11.	Считаю, что надо стремиться жить как все	
12.	У меня есть заветная мечта – и я знаю, кем я стану	
13.	Оценки для меня не имеют значения	
14.	Бывает, моя жизнь кажется мне бесценной	
15.	У меня сильная поддержка в семье	
16.	Я не полагаюсь на помощь в семье – надеюсь больше на себя	

Шкала	Відповіді респондентів								Сумарний бал	Сер. знач.	Станд. відхил.	Т-бал
	1	2	3	4	5	6	7	8				
Дифузія			5		9		13				8,80	2,59
Мораторій	2		6		10		14				8,93	1,86
Передчасність	3		7		11		15				8,87	1,89
Досягнення ідентичності	4		8		12		16				10,50	2,40

Обробка: підраховуємо сумарний бал додаванням за кожен рядок (відповідно до шкал). Потім переводимо в Т-бали. Нормативи: N=31. Вік 17-20 років.

Коефіцієнти кореляції мінімізованого тесту з повним: дифузія – 0,94, мораторій – 0,93, передчасність – 0,93, досягнення ідентичності – 0,96.

Додаток 9

ОПИТУВАЛЬНИК “СТРАТЕГІЇ ЗАХИСТУ ІДЕНТИЧНОСТІ”

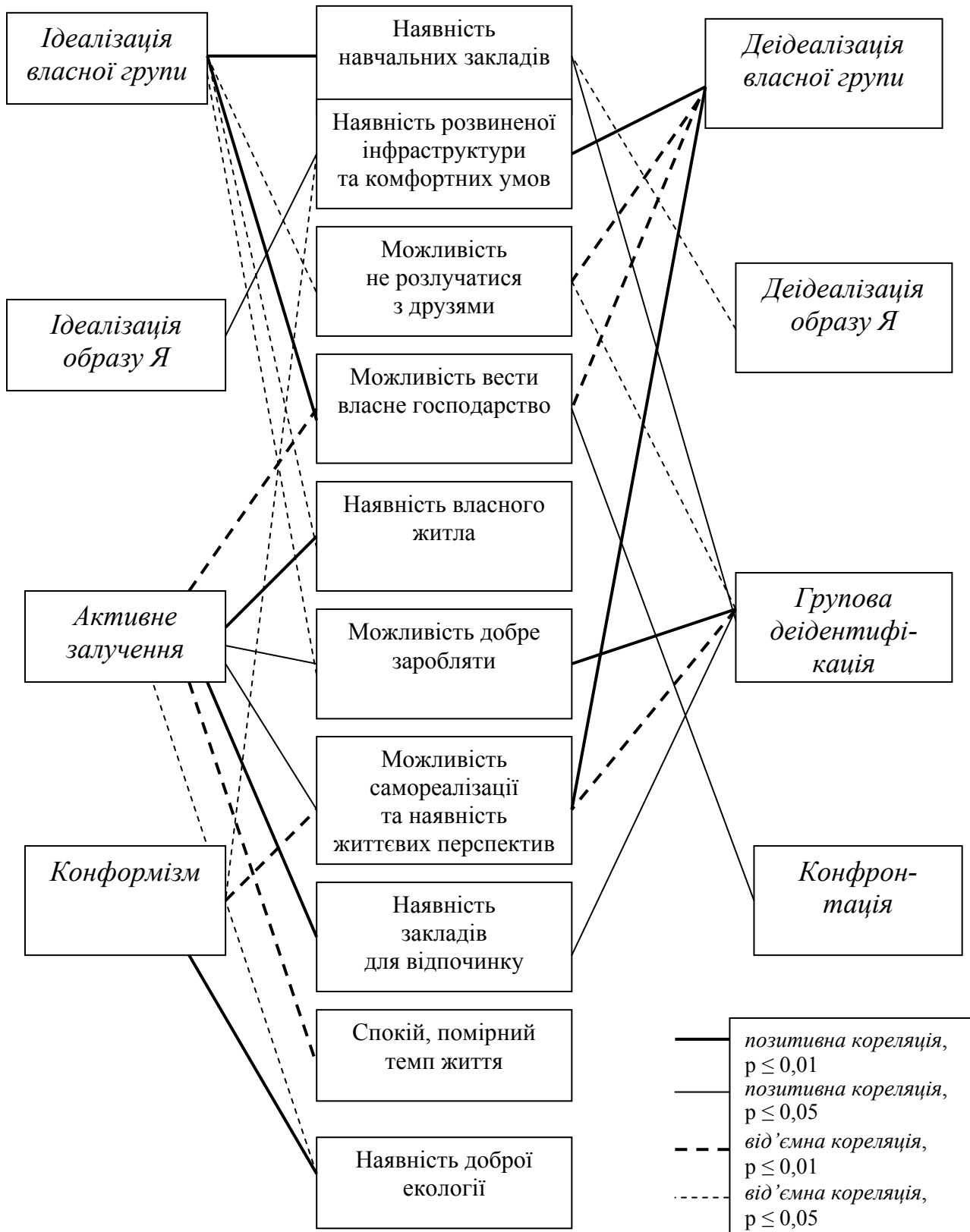
Г. БРЕКВЕЛА – Г. ТОМЕ (модифікація Г. і Е. Амінєвих) [94, с. 467–468]

Опитувальник дає змогу діагностувати засоби, що використовуються індивідом у разі виникнення загрози втратити ідентичність. На основі 19 тверджень можна визначити стратегії захисту ідентичності, відображені в шкалах: 1) інтрапсихічні захисти (ІПЗ), 2) міжособистісні захисти (МОЗ). Стратегії додання складнощів, або техніки співіснування, наведено в шкалах: 1) техніка досягнення (ТД); 2) техніка пристосування (ТП); 3) захисна техніка (ЗТ); 4) униклива техніка (УТ); 5) агресивна техніка (АТ).

Інструкція: *Оцените, насколько данные утверждения соответствуют Вам: 2 – да, верно; 1 – скорее верно; 0 – нет, неверно.*

Утверждения	Балл
1. Если я не согласен с кем-то, то сразу отклоняю информацию, не трачу время на ее обсуждение (ІПЗ)	
2. Если мне нравится сообщение, я полагаю, что люди фантазируют (ІПЗ)	
3. Если мне что-то не понятно, я стараюсь переосмыслить сообщение (ІПЗ)	
4. Если я не согласен с кем-то, то стараюсь изолировать такого человека от себя и близких (МОЗ)	
5. Если я не согласен, то сразу и открыто возражаю (МОЗ)	
6. Если я не согласен, то не раздражаюсь, а просто не обращаю внимания, игнорирую (МОЗ)	
7. Если я не согласен с кем-то, то стараюсь не общаться (МОЗ)	
8. Если я не согласен с группой, то участвую в других группах и общественных движениях (МОЗ)	
9. Иногда я считаю полезным изменить социальный порядок и доминирующую идеологию (МОЗ)	
10. Трудности – это прежде всего материальные проблемы (ТД)	
11. Решишь материальные проблемы – решишь и остальные (ТД)	
12. Не следует сильно переживать по поводу трудностей (ТП)	
13. Человек сам себе создает трудности, поэтому изменить следует прежде всего себя (ТП)	
14. Предпочитаю отложить проблему, чем решать ее с налета (ЗТ)	
15. Если отсрочить проблему, она может сама решиться (ЗТ)	
16. Стараюсь подальше уйти от конфликта (УТ)	
17. Считаю, что в конфликте лучше промолчать (УТ)	
18. Если могу, то с теми, кто вредит, поступаю так же (АТ)	
19. Стараюсь, чтобы слушался не я, а другие меня (АТ)	

Додаток 10
КОРЕЛЯЦІЙНА ПЛЕЯДА ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ Й УМОВ,
НА ЯКІ ОРІЄНТУЄТЬСЯ МОЛОДЬ, ПЛАНУЮЧИ СВОЄ ЖИТТЯ

Додаток 11

БЛАНК ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ

Шановний експерте!

Просимо Вас допомогти в підготовці матеріалів для вивчення психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті.

Визначте, будь ласка, відповідність між вісьмома переліченими механізмами і розповідями студентів: який із механізмів найточніше відображає зміст розповіді.

Поставте номер механізму напроти відповідної розповіді студента.

Далі оцініть, наскільки кожна з розповідей відповідає зазначеному механізму за 5-бальною шкалою (від 1 – слабка відповідність до 5 – сильна відповідність).

Якщо у Вас виникнуть сумніви, запитання чи зауваження, Ви можете їх зазначити в нижній частині цього бланка в графі “Коментарі”.

Дякуємо за допомогу!

Психологічні механізми:

- 1) “ідеалізація образу-Я”;
- 2) “конфронтація”;
- 3) “ідеалізація власної групи (сільської молоді)”;
- 4) “активне залучення” (до участі у своїй групі);
- 5) “конформізм”;
- 6) “групова деідентифікація” (відмова від власної групи (сільської молоді));
- 7) “деідеалізація образу-Я”;
- 8) “деідеалізація власної групи (сільської молоді)”.

№	Розповіді студентів	Номер механізму	Оцінка відповідності розповіді і механізму
1.	Коли я переїхала до міста, то зрозуміла, наскільки нам, вихідцям із села, далеко до міських жителів. У новому оточенні ми часто не знаємо, як правильно поводитися в певних ситуаціях, і через це нас сприймають невихованими й неосвіченими. Часто з нас глузують, що ми неправильно говоримо. Та й одягаємося ми скромніше. Ще б пак, у нас же немає таких грошей на дорогий одяг, як у городян. Мене завжди дратувало, що в селі всі одне про одного знають, лізуть у твоє приватне життя. Однак навіть тепер деякі мої сільські знайомі продовжують робити те саме. Мені соромно, що вони такі прості й прямолінійні.		1 2 3 4 5
2.	Я часто стикаюся із складними ситуаціями. Мені здається, що я так мало знаю про життя в місті. Мені не вдається налагодити стосунки з новими знайомими. Інші зловживають моєю щирістю і добротою. Я інколи почуваюся ніяково і сумніваюся у своїх силах. Часто мені буває соромно за свої дії, бо я не знаю, як вчинити правильно. Часто мені не вистачає грошей навіть на найнеобхідніше, а так хочеться мати модний одяг або сходити в нічний клуб. Доводиться багато вчитися, щоб бути нарівні з іншими одногрупниками.		1 2 3 4 5
3.	Мені дуже подобається жити в місті. Легко знаходжу нових друзів, бо я уважний і чуйний. Для мене важливо дружити і мати відкриті, щирі стосунки. Мої друзі говорять, що я добрий, працьовитий, щедрий. Мені цікаві проблеми інших. Можливо, я ще чогось не знаю, але обов'язково навчуся, бо я розумний і наполегливий. Мої		1 2 3 4 5

	батьки підтримують мене, дають достатньо харчів, так що мені не доводиться витратити багато грошей. Та й роботу в місті завжди можна знайти.		
4.	Я навчаюся в університеті вже третій рік і помітила, що мої одногрупники, які приїхали із сіл, дуже старанні і відповідальні. Я пишаюся, що в навчанні ми вигідно відрізняємося від городян. І це зрозуміло, бо ми ж звикли багато працювати. На жаль, серед сумчан таких небагато. Сільська молодь – уважна і чуйна, ми завжди готові прийти на допомогу. Мені здається, що сільська молодь більш відкрита і щира, ніж міська. Ми добрі й дружні, активні і цілеспрямовані.		1 2 3 4 5
5.	Поживши певний час у місті, я зрозуміла, як важливо для мене відчувати себе членом своєї громади, свого села. Я пишаюся тим, що народилася і виросла в селі. Тепер, приїжджаючи до свого села, я намагаюся брати активну участь у різних заходах, що організовуються тут. Нещодавно ми з моїми друзями готували концерт до Дня села. Мені дуже хочеться, щоб наше село було найкращим.		1 2 3 4 5
6.	Коли я переїхав до міста, то зрозумів, що багато чого не знаю про життя в ньому. Я почав активно прислухатися до того, що говорять і роблять мої одногрупники з міста. Я думаю, що важливо одягатися, як городяни, поводитися так само, як вони, ходити в ті самі заклади, щоб стати “справжнім” мешканцем міста. Мені дуже подобається жити в місті, і я хочу залишитися тут, тому прагну у всьому наслідувати своїх однолітків із міста. Вони точно знають, як правильно.		1 2 3 4 5
7.	Чим довше я живу в місті, тим сильніше переконуюся, що не хочу більше повертатися в село. Я навчаюся в університеті, планую знайти добру роботу і залишитися жити тут. Я відчуваю, як поступово віддаляюся від колишніх друзів і знайомих, що живуть у селі. Мої інтереси змінилися, і в мене зовсім не вистачає часу на спілкування з ними. Та й спільних тем для розмов уже майже не залишилося. Напевно, у нас різні шляхи... Тепер у мене багато нових друзів і знайомих, які поділяють мої інтереси.		1 2 3 4 5
8.	Звичайно, сільське і міське життя значно відрізняються одне від одного. Проте я думаю, що це не привід пристосовуватися до їхніх правил життя. Мене дратує, що тільки міські знають, як правильно! Чому ми повинні наслідувати їх? Я переконаний, що ми не гірші, і готовий доводити свою думку, навіть якщо доведеться з усіма пересваритися. Я буду відстоювати свою правоту до останнього.		1 2 3 4 5

Коментарі: _____

Додаток 12

ПРОГРАМА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ЗАНЯТТЯ

Мета – активізувати відповідні психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в міській спільноті.

Час – 2 години.

Обладнання: анкета №1, анкета № 2, тексти, номери груп, папір для виконання завдань, маркери, бейджі, м'яч.

Хід заняття

- 1. Попереднє опитування (15 хв.)**
- 2. Привітання. Пояснення мети і цілей заняття (3 хв.)**
- 3. Знайомство “Асоціації”. Очікування від заняття (7–10 хв.)**
- 4. Спроби об'єднуватися у групи. “Броунівський рух” (3 хв.)**
- 5. Утворення мікрогруп за текстами (див. нижче). Із запропонованих восьми текстів учасники мають вибрати один, який знаходить у них найбільший відгук і найближчий їм за відчуттями. Відповідно до обраних текстів учасники об'єднуються в мікрогрупи (не менше 2-х осіб). Якщо певна сукупна група вже набралася, текст видаляється зі списку. Якщо в групу потрапила одна людина, їй пропонують обрати якийсь інший механізм. Учасники дають назву своїй мікрогрупі (5-7 хв.).**
- 6. Виконання завдання 1. Обговорення (7 хв.)**
- 7. Спільна гра (5 хв)**
- 8. Завдання 2. Оцінка власного досвіду (10-15 хв.)**
- 9. Спільна гра (5 хв.)**
- 10. Завдання 3. Виконання практичного завдання (10-15 хв.)**
- 11. Контрольне опитування (15 хв.)**
- 12. Підведення підсумків (10-15 хв)**

Текст 1. “Ідеалізація образу-Я”. Мені дуже подобається жити в місті. Я легко знаходжу нових друзів, бо уважний і чуйний. Для мене важливо дружити і мати відкриті, щирі стосунки. Мої друзі говорять, що я добрий, працьовитий, щедрий. Мені цікаві проблеми інших. Можливо, я ще чогось не знаю, але обов'язково навчуся, бо я розумний і наполегливий. Мої батьки підтримують мене, дають достатньо харчів, так що мені не доводиться витратити багато грошей. Та й роботу в місті завжди можна знайти.

Завдання 1. Чи згодні Ви зі студентом? Які позитивні риси цього студента допоможуть йому успішно адаптуватися до життя в місті? Як часто,

на Вашу думку, сільська молодь, яка приїхала до міста, схильна поліпшувати свій образ (наділяти себе позитивними ознаками)?

Завдання 2. Подумайте і напишіть, чим Ви особисто вигідно вирізняєтеся серед інших однолітків, що дозволить Вам стати повноправним членом міської громади (*обговоріть свої напрацювання в мікрогрупі*).

Завдання 3. Створіть рекламу сільській молодій людині.

Текст 2. “Конфронтація”. Звичайно, сільське і міське життя значно відрізняються одне від одного. Проте я думаю, що це не привід пристосовуватися до їхніх правил життя. Мене дратує, що тільки міські знають як правильно! Чому ми повинні наслідувати їх? Я переконаний, що ми не гірші, і готовий доводити свою думку, навіть якщо доведеться з усіма пересваритися. Я буду відстоювати свою правоту до останнього.

Завдання 1. Чи й справді існує велика різниця між селом і містом? Якщо так, то чим вони відрізняються? Чому сільській молоді важливо і необхідно відстоювати свої цінності й інтереси, навіть за допомогою конфронтації і суперечностей? Як часто, на Вашу думку, такі відчуття виникають у сільській молоді, яка приїхала до міста? (*обговоріть у мікрогрупі*)

Завдання 2. Прислухайтесь до своїх відчуттів: що Ви особисто відчуваєте в такій ситуації? Чи згодні Ви з позицією автора тексту, що сільській молоді варто відстоювати свої інтереси будь-яким шляхом? Як Ви думаєте, що відчуває людина, яка має дух незгоди і готова будь-що сперечатися?

Завдання 3. Доведіть ефективність стратегії конфронтації в ситуації адаптації сільської молоді до нових умов життя. Складіть перелік дій, якого має дотримуватися людина, яка не прагне дослухатися до думки інших.

Текст 3. “Ідеалізація власної групи (сільської молоді)”. Я навчаюся в університеті вже третій рік і помітила, що мої одногрупники, які приїхали із сіл, дуже старанні і відповідальні. Я пишаюся, що в навчанні ми вигідно відрізняємося від городян. І це зрозуміло, бо ми ж звикли багато працювати. На жаль, серед сумчан таких небагато. Сільська молодь – уважна і чуйна, ми завжди готові прийти на допомогу. Мені здається, що сільська молодь більш відкрита і щира, ніж міська. Ми добрі й дружні, активні і цілеспрямовані.

Завдання 1. Чи й справді сільська та міська молодь так сильно різняться між собою? Якщо так, то чим вони відрізняються? Напишіть, чим

сільська молодь вигідно відрізняється від міської. Наскільки часто сільська молодь, на Вашу думку, схильна прикрашати позитивний образ своєї громади?

Завдання 2. Прислухайтесь до власних відчуттів: чим особисто Ви, як представник сільської громади, можете пишатися за свою громаду (*обговоріть у мікрогрупі*).

Завдання 3. Створіть рекламу сільській молоді

Текст 4. **“Активне залучення”**. Поживши певний час у місті, я зрозуміла, як важливо для мене відчувати себе членом своєї громади, свого села. Я пишаюся тим, що народилася і виросла в селі. Тепер, приїжджаючи до свого села, я намагаюся брати активну участь у різних заходах, що організовуються тут. Нещодавно ми з моїми друзями готували концерт до Дня села. Мені дуже хочеться, щоб наше село було найкращим.

Завдання 1. Чи підтримуєте Ви позицію студента? Як часто, на Вашу думку, молодь сільського походження бере участь у подібних заходах і активно долучається до справ громади? Чому певна частина молоді бере участь у діяльності громади, а інша – ні?

Завдання 2. Як часто Ви берете участь у заходах свого села? Чому для Вас важливо бути активним членом своєї громади і долучатися до її справ? Що особисто Ви відчуваєте, коли берете активну участь у діяльності громади?

Завдання 3. Уявіть, що ви мешканці одного села. Який захід чи корисну справу ви могли б організувати для свого села? (*складіть план реалізації, розподіліть ролі*)

Текст 5. **“Конформізм”**. Коли я переїхав до міста, то зрозумів, що багато чого не знаю про життя в ньому. Я почав активно прислухатися до того, що говорять і роблять мої одногрупники з міста. Я думаю, що важливо одягатися, як городяни, поводитися так само, як вони, ходити в ті самі заклади, щоб стати “справжнім” мешканцем міста. Мені дуже подобається жити в місті, і я хочу залишитися тут, тому прагну у всьому наслідувати своїх однолітків із міста. Вони точно знають, як правильно.

Завдання 1. Чи й справді існує велика різниця між селом і містом? Якщо так, то чим вони відрізняються? Чому сільській молоді краще прислухатися до того, що говорять і роблять міські жителі? Що відчуває людина, яка постійно пристосовується до інших, надає іншим можливість

приймати рішення? Як часто, на Вашу думку, у сільської молоді, яка приїхала до міста, виникають прагнення прислухатися до думки інших, приймати їхню позицію?

Завдання 2. Прислухайтесь до своїх відчуттів: як часто Ви обираєте таку стратегію, що Ви особисто при цьому відчуваєте?

Завдання 3. Доведіть (на основі власного досвіду і міркувань) ефективність стратегії пристосування (прислухатися до інших, давати можливість іншим приймати рішення тощо) у ситуації адаптації сільської молоді до життя в місті. Складіть перелік дій, якого має дотримуватися людина, яка прагне дослухатися до думки інших (можливо, розіграти ситуацію)

Текст 6. **“Групова деідентифікація”.** Чим довше я живу в місті, тим сильніше переконуюся, що не хочу більше повертатися в село. Я навчаюся в університеті, планую знайти добру роботу і залишитися жити тут. Я відчуваю, як поступово віддаляюся від колишніх друзів і знайомих, що живуть у селі. Мої інтереси змінилися, і в мене зовсім не вистачає часу на спілкування з ними. Та й спільних тем для розмов уже майже не залишилося. Напевно, у нас різні шляхи... Тепер у мене багато нових друзів і знайомих, які поділяють мої інтереси.

Завдання 1. Чи підтримуєте Ви позицію автора тексту? Як часто і чому, на Вашу думку, така ситуація трапляється серед сільської молоді, яка приїхала в місто?

Завдання 2. Чому для Вас особисто важливо переїхати до міста й стати “справжнім” городянином і більше ніколи не повертатися жити в село? Чи мали Ви подібні відчуття у Вашому житті? Що Ви відчуваєте, “відриваючись” від сільського населення? Напишіть, що змінилося у Вас, що тепер відрізняє Вас від однолітків, які залишилися жити в селі?

Завдання 3. Уявіть, що Ви більше не вихідці з села, а справжні міські жителі. Створіть порівняльну таблицю “Ми-Вони”, де “Ми” – це міські жителі, а “Вони” – жителі села.

Текст 7. **“Деідеалізація образу-Я”.** Я часто стикаюся зі складними ситуаціями. Мені здається, що я так мало знаю про життя в місті. Мені не вдається налагодити стосунки з новими знайомими. Інші зловживають моєю щирістю і добротою. Я інколи почуваюся ніяково і сумніваюся у своїх силах. Часто мені буває соромно за свої дії, бо я не знаю, як вчинити правильно.

Часто мені не вистачає грошей навіть на найнеобхідніше, а так хочеться мати модний одяг або сходити в нічний клуб. Доводиться багато вчитися, щоб бути нарівні з іншими одногрупниками.

Завдання 1. Чи згодні Ви з автором тексту? Які негативні риси є в цього студента, що заважають йому адаптуватися до міського життя? Як часто, на Вашу думку, такі відчуття виникають у сільської молоді, яка приїхала до міста?

Завдання 2. Складіть перелік рис, яких Вам особисто не вистачає, щоб стати повноправним членом міської громади. Прислухайтеся до своїх відчуттів: як Ви оцінюєте себе в новому для Вас середовищі, у місті. Що Ви відчуваєте?

Завдання 3. Створіть спільний перелік негативних рис, які заважають комфортно почуватися в міській громаді

Текст 8. **“Деідеалізація власної групи (сільської молоді)”**. Коли я переїхала до міста, то зрозуміла, наскільки нам, вихідцям із села, далеко до міських жителів. У новому оточенні ми часто не знаємо, як правильно поводитися в певних ситуаціях, і через це нас сприймають невихованими й неосвіченими. Часто з нас глузують, що ми неправильно говоримо. Та й одягаємося ми скромніше. Ще б пак, у нас же немає таких грошей на дорогий одяг, як у городян. Мене завжди дратувало, що в селі всі одне про одного знають, лізуть у твоє приватне життя. Однак навіть тепер деякі мої сільські знайомі продовжують робити те саме. Мені соромно, що вони такі прості й прямолінійні.

Завдання 1. Чи й справді сільська і міська молодь так сильно різняться між собою? Якщо так, то в чому? Як часто, на Вашу думку, такі відчуття виникають у сільської молоді, яка приїхала до міста?

Завдання 2. Прислухайтеся до власних відчуттів: за які риси чи поведінку Вам особисто соромно за сільську громаду, через що Вам не хочеться відчувати себе членом цієї спільноти?

Завдання 3. Створіть антирекламу сільській молоді. Зазначте негативні риси сільської молоді.

Наукове видання

Ірина Гурамівна Губеладзе

**СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ У МІСТІ:
ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ**

Монографія

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

В оформленні обкладинки використано
репродукцію картини
Марка Шагала "Я і село" (1911 рік)

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 12.11.2015 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк різнографія.
Друковані арк. 14. Умовно -друковані арк. 13,2
Наклад 300 прим. Замовлення № 218

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067)-849-34-60
Факс +38 (044) 222-74-35
E-mail: milenium_ofis@ukr.net